

TARTU RIIKLIKU ÜLIKOO LI TOIMETISED

УЧЕННЫЕ ЗАПИСКИ

ТАРТУСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

ACTA ET COMMENTATIONES UNIVERSITATIS TARTUENSIS

789

ETNILISEST ÜHENDUSEST SOTSIALISTLIKU RAHVUSENI

Eesti NSV ajaloo küsimusi

X

TARTU 1987

TARTU RIIKLIKU ÜLIKOOLI TOIMETISED
УЧЕНЫЕ ЗАПИСКИ
ТАРТУСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА
ACTA ET COMMENTATIONES UNIVERSITATIS TARTUENSIS
ALUSTATUD 1893.a. VIHIK 789 ВЫПУСК ОСНОВАНЫ В 1893.г

ETNILISEST ÜHENDUSEST SOTSIALISTLIKU RAHVUSENI

Eesti NSV ajaloo küsimusi

X

TARTU 1987

Toimetuskolleegium: J. Ant (vastutav toimetaja),
O. Kuuli, S. Vahtre.

SAATEKS

1983. a. oktoobris moodustati Tartu Riiklikus Ülikoolis rahvussuhete uurimise kompleksprogrammi väljatöötamiseks ja praktilise uurimistöö organiseerimiseks nõukogu eesotsas Eesti NSV TA korrespondentliikme, TRU rektori, professor A. Koobiga. 1985. a. veebruaris kinnitati Eesti NSV TA vastava koordineerimisnõukogu poolt kompleksprogramm aastaiks 1985 - 1990, mis koondab vabariigis teostatavad uurimused rahvussuhete valdkonnas.

Kompleksprogrammi raames on valminud käesolev TRU NSV Liidu ajaloo kateedri poolt koostatud artiklite kogumik "Etnilisest ühendusest sotsialistliku rahvuse ni". Autoriteks on Tartu Riikliku Ülikooli, Tallinna Polütehnilise Instituudi, Tallinna Pedagoogilise Instituudi, Tallinna Riikliku Konservatooriumi ajaloo ja ühiskonnateaduste kateedrite õppejõud ning TA Ajaloo Instituudi teadurid. Kogumik käsitleb mitmeid aktuaalseid eesti rahva etnilise arengu ja rahvusküsimuse ajaloolisi aspekte.

Autorid on kaasaja ajaloo- ja ühiskonnateaduste saavutustele tuginedes püüdnud üldistada olulisemaid probleeme erinevatest ajaloo etappidest, alates esimestest etnilistest ühendustest Eesti territooriumil kuni sotsialistliku rahvuse arenguni kaasajal. Kasutatud on uusi allikmaterjale, kriitiliselt hinnatud seniseid uurimusi. Koostajad tunnetavad ka kogumiku mõningaid vajakajäämisi, mis viitavad vahel lünkadele Eesti ajaloo uurimises tervikuna.

Toimetuskolleegium ja autorite kollektiiv loodavad, et käesolev kogumik süvendab ja avardab meie teadmisi eesti rahva ajaloost.

Toimetuskolleegium

ETNILISTE ÜHENDUSTE KUJUNEMISEST EESTI TERRITOORIUMIL

V. Trummal

Muistsete rahvaste kujunemine ja nende etniline päritolu, siinhulgas läänemeresoome hõimude ajalooline kujunemiskäik on huvitanud teadlasi juba väga ammu. Siinkohal puudutaksime selle protsessi olulisemaid etappe, alates Eesti ala vanima asustuse kujunemisest kuni esiaja lõpuni, s.o. varafeodaalse rahva kujunemiseni. Kuna Eesti ala asustamine ja siinse ala rahvastiku, s.o. läänemeresoome hõimude formeerumine pole mingi omaette kitsalt vaadeldav etapp ajaloos, vaid on tihedaimal viisil seotud kogu Ida-Euroopa metsavööndi ja Läänemere basseini rahvaste arenguga, siis tuleb antud küsimust vaadelda, nagu seda varemgi on tehtud, laiemal ajaloolisel foonil.

Varasemad soome-ugri rahvaste etnogeneesi uurijad olid oma aja kodanlikus teaduses silma paistnud Soome keelemehed M.A. Castrén ja E.N. Setälä. Kodanlikus teaduses, siinhulgas keeleteaduses valitsevate metafüüsiliste vaadete tõttu läheneti tollal rahvaste etnogeneesi küsimusele võrdlemisi lihtsustatult - nii indoeuroopa kui ka soome-ugri rahvaste varasema kujunemiskäigu jälgimisel võeti aluseks peamiselt võrdleva keeleteaduse andmed, mis kanti mehaaniliselt üle etnoloogia valdkonda. Etnogeneesi kujutati kui kunagi kauges minevikus eksisteerinud laialdaste etniliste hõimukoondeste lihtsat hargnemisprotsessi, mis pidi lähtuma ühest teatud kitsamast tsentrumist. Selle üldtuntud seisukoha järgi arvati näiteks indoeuroopa keeli kõnelevaid rahvaid pärinevat ühest kitsamast indoeuroopa alusrahvast (näit. Aasiast jne.). Ka E.N. Setälä, arvestades soome-ugri keelte sugulust, oli veendunud, et need keeled on lähtunud ühisest aluskeelest, mida kunagi kusagil kitsamal alal on kõneldud. Nende keelte omavaheline võrdlemine ja sugulusastme määramine võimaldas tal järeldada, kuidas selle aluskeelee ühtsus on lagunenud. E.N. Setälä järgi on nii soome-ugri kui samojeedi keeled ühise tüvega ja pärinevad ürgsest uurali aluskeelest. Sellest kujunenud soome-ugri aluskeel on tema arvates kõigepealt lõhenenud kaheks - idapoolseks ugri ja läänepoolseks soome-permi aluskeeleks, viimane omakorda mõnevõrra hiljem aga permi ja soomevolga aluskeeleks: läänemeresoome ja volga aluskeeled aga tuletas ta mainitud soome-volga aluskeelest, kusjuures neid keeli kõneldnud hõime nägi ta oma pärastistestele asualadele jõudmas alles 8. sajandil m.a.j. /1/.

Seega arendas E.N. Setälä välja suguluskeelte hargnemise skeemi, mis on põhijoontes tunnustust leidnud tänapäevani, ehkki selles esitatud vastavate hõimude hargnemise absoluutne kronoloogia pole kooskõlas mainitud hõimude reaalsel ajalugu kajastavate arheoloogia ja antropoloogia andmetega.

Nii on küsimus, millal ja mil viisil võis nende hõimude hargnemine toimuda, päevakorras olnud vähemalt möödunud sajandi keskpaigast (M.A. Castrén) alates ja mida uuemate uurimusteni jõuame, seda selgemaks saab, et ühtset seisukohta pole veel võimalik anda.

Mis puutub läänemeresoome hõimude kujunemisse, siis on seda käsitletud seoses Eesti ala asustamise ajaloo- ja põhiliselt Eesti nõukogude uurijad. Tähelepanu väärib eeskätt akad. H. Moora poolt 1950. aastail välja arendatud etnilise ajaloo uurimise meetodika. Tuginedes nn. komplekssele uurimismeetodile, valmis H. Moora juhendamisel ja toimetamisel väljapaistev uurimus Eesti arheoloogia, antropoloogia, etnograafia, rahvaluule ja keele uurijate koostööna /2/, mis pälvis mitte ainult nõukogude teaduse, vaid ka rahvusvahelise tunnustuse. Kõnesolev meetod on leidnud järgimist ka tänapäeva nooremate nõukogude uurijate, eeskätt aga Baltimaade arheoloogide ja antropoloogide uurimistöös /3/, millest lähemalt allpool. H. Moora seisukohast lähtuvalt on antud kirjutise autor vahendanud kokkuvõtliku ülevaate Eesti ala asustamisest ja rahva etnilisest kujunemisest ka õppevahendina kõrgkoolide ajalooüliõpilastele /4/. On ilmunud ka rida uusi seisukohti, eriti antropoloogia valdkonnas /5/.

Meie käsutuses on kõige uuemad arheoloogia, antropoloogia ja keele andmete võrdleva analüüsi tulemused koondkäsitluse näol Eesti nõukogude arheoloogide L. Jaanitsa, V. Lõugase, S. Lauu ja E. Tõnissoni sulest - "Eesti esiajalugu" /6/. See silmapaistev Nõukogude Eesti preemiaga autasustatud monograafia annab kaasaja ajalooteaduse tasemel põhjaliku ülevaate Eesti ala vanimast asustamisest 8. a.tuh. keskpaigast e.m.a. alates kuni muinasaja lõpuni. Teos sisaldab seejuures laialdasi võrdlusandmeid nii etniliste kui muudegi olude arengu kohta ka naaberalade ajaloost, siinhulgas läänemeresoome rahvaste - vadja, isuri, vepsa, liivi, soome ja karjala hõimude arengust ja nende omavahelistest suhetest.

Lisaks loetletule on läänemeresoome hõimude kui etnilise rühmituse nn. hargnemise küsimusele osutatud suurt tähelepanu eriti viimaste ülemaailmsete fenno-ugristide kongresside diskussioonides ja ettekannetes, mis täpsustavad mitmeti seniseid seisukohti. Eriti oluliseks tuleb pidada siin antropoloogilise uurimise saavutusi, kuna antropoloogial on võimalik praegusajani ning kauge mineviku ainest omavahel otseselt võrrelda, sest antropoloogilised tunnused muutuvad palju aeglasemalt kui keel või aineeline kultuur.

Nii on K. Mark juba oma eelmainitud töös veenvalt

näidanud antropoloogia andmetele tuginedes uurali rassi ja selle mitmete tüüpide seost soome-ugri keeli rääkivate etniliste rühmadega, põhjendades soomeugrilaste praeguste antropoloogiliste tunnuste kujunemist etniliste segunemistega. Seda protsessi on aga läänemeresoome ja balti hõimude kujunemisel, eriti hilisemoliitikumi ja ka varase metalliaja osas, mõneti erinevalt käsitletud tuntud Läti nõukogude antropoloog R. Denisova /7/.

Sellest lähtuvalt on ka arheoloogid püüdnud valgustada soomeugrilaste etniliste rühmituste formeerumist, otsinud selleks uudseid meetodilisi lahendusi. Märgitagu siin uurali hõimude uurijatest V. Geningit, kes lähtudes ürgse etnose arengu seaduspärasust, rõhutab soomeugrilaste kujunemiskäigu uurimisel just geograafiliselt üksteisele lähedaste kontaktsete ühenduste kujunemist ja nende omavahelist suhtlemist. Selle tulemusena oletab ta välja paistva nõukogude fennougristi A. Bubrichi andmeile toetudes etnilis-keelelise ühenduse tekkimist kaugemal Loode-Aasias, samuti Uurali piirkonnas juba millalgi hilispaleoliitikumis /8/, kusjuures iseseisvad sugukondlikud kollektiivid olid algselt seotud etnilis-keelelise katkematuse printsibiil. Järgnevatel perioodidel kujunesid algse ühenduse lagunemisel uued kontakt- ühendused jällegi eelkõige geograafiliselt lähedaste rühmade vahel ning tekkisid ka nende rühmade vahelised ühendid, diferentseerides ühtse keele ja kultuuriga etnosed. Antud käsitlus ei välista ka neis territoriaalseis ühenduses erineva päritoluga elanikkonna mõningate siirete lisandumist, mida arheoloogiline materjal samuti peegeldab.

See käsitlus võimaldab mõista ka läänemeresoome hõimude kujunemist, alates nende primitiivsete sugukondade järkjärgulisest laialiasumisest metsavööndi lääneosas analoogiliselt Uurali alade algse asustamisega, kuni nende asukate hilisema konsolideerumiseni etnilisteks ühendusteks.

Antud käsitlus ei eelda niisiis laialdasi hõimusiirdeid ehk juba väljakujunenud hõimude-keelerühmade laialihargnemist kogu tohutu metsavööndi ulatuses, nagu enamik varasemaid uurijaid-arheolooge (O. Bader jt.) keeleuurijate poolt loodud soome-ugri keelte sisemise jagunemise skeemile tuginedes oletas. See seisukoht näib olevat mõneti kooskõlas antropoloog R. Denisova nüüdisuurimistulemustega. Praegused arheoloogide seisukohad, ka P. Ariste keeleuurimuslikud andmed /9/, mis lubavad näha soomeugrilaste laialiasumist küll kaugelt varem, kui seda oletasid eelmajutud Soome keelemehed, ei klapi siiski päriselt R. Denisova seisukohtadega.

Laskumata antud artiklis lähematesse üksikasjadesse soomeugrilaste eellaste ja nende seotud läänemeresoome eellashõimude formeerumiskäigus, märgime, et eeskätt arheoloogide L. Jaanitsa /10/ ja G. Pankruševi /11/, samuti antropoloogide R. Denisova ja I. Gochmani andmeil võib oletada läänemeresoomlaste eellaste asumist Baltimaadele hiljemalt varaneoliitikum -

mis, s.o. 3. a.tuh. algupoolel e.m.a., mainitud antropoloogide arvates isegi hiilismesooliitikumi s, s.o. 4. a.tuh. e.m.a. /12, 13/. Need andmed osutavad põhiosas läänemeresoome rahvastiku kohapealsele kujunemisele. Nii R. Denisova kui I. Gochman rõhutavad oma mitmetes viimastes artiklites protoeuropiidse elemendi ülekaalukat osa läänemeresoomlastes ning vaid vähest protolaponiidset lisandit, mis ei olevat seotud Uurali rahvastikuga ega üldse mongoliididega, vaid pärineb põhjalaponiididelt ning esineb neil juba mesoliitikumist alates. Läänemeresoomlaste antropoloogilist põhielementi aga seostavad nad läänepoolsete ja lõunapoolsete europiididega, eitamata samal ajal teatavaid ühisjooni neile kõige lähedasemate Ülem-Volga soomlastega. Viimast võiks siis seletada kahe kontaktse tsooni kokkupuudetega, vähemal määral elanikkonna laialdaste siiretega. Üeldut paistavad kinnitavat ka R. Denisova andmed, mille kohaselt ta eraldab läänemeresoome hõimude koostises kahe sugust europiidset elementi: laiemanoolist põhjaeuropiidset tüüpi, mis iseloomustab kiviaja asustust, ja pikema kitsa näoga europiidset tüüpi, mis on lisandunud alles pronksiajal. Viimase komponendi osa läänemeresoome läänepoolsete hõimude koostises peab ta eriti oluliseks /14/. Nõrka laponiidset lisandit meie kammkeraamika asulate luustikes ei seosta ta siirdelainega idast, vaid näeb seda läänemeresoome kõige idapoolsemate hõimude (karjalaste, vepslaste jt.) vahendusel saaduna laplastelt. Ühes oma kirjutises /5/ arvab ta koguni, et kammkeraamika kultuuri hõimud olidki laplased, kuna läänemeresoomlaste kujunesid alles koos tekstiilkeraamika varasel rauajal.

L. Jaanitsa toodud mesoliitikumi ja neoliitikumi arheoloogilise ainese analüüs Eesti alal ja võrdlused kogu metsavööndi ainesega ei kinnita antud seisukohta. Ta oletab siiski kiviajal (nii nn. narva tüüpi keraamika kui tüüpilise kammkeraamika kultuuri levikus) teatavate uute elanike - siirdlaste ilmumist Eesti alale idast /15/, kusjuures viimaste segunedes kohaliku mesoliitilise (Kunda) kultuuri hõimudega formeerusid läänemeresoome hõimud. See seisukoht on sobitatav ka P. Ariste toodud nn. substraatsõnadega, mida ta eristab läänemeresoome hõimude keeles ja mis pärinevad mõnest varasematest kohalikest kultuuridest. P. Ariste arvates võis kõnesolev periood (3. a.tuh. teine pool) kujutada endast läänemeresoome-lapi keelelist ühisaega /16/.

Kokku võttes võib märkida, et eeltoodud seisukohad on paljus vasturääkivad, kuid võimaldavad siiski oletada, et oluline osa etnoste kujunemisel, nende välise kultuuriilme muutumises (keraamika valmistamiskuse levik, selle ornamenti variandid jne.) võis olla seotud kohalike sisemiste jõudude arenguga, mida tugevdasid aga vastastikused kontaktid lähemate idade kirdepoolsete naabritega, eitamata siinjuures mõningaid siirdeid ja segunemisi lähemate naabrite vahel. Nende kontaktide järjestine tihenemine seoses üldise sotsiaal-majandusliku elu ja vahetuse arenguga viiski lää-

nemeresoome hõimude etniliste ühenduste tekkimisele juba vähemalt 3. a.tuh. teisel poolel.

*

Järgnevad perioodid toovad olulisi muutusi kogu metsavööndi arengus, kaasa arvatud läänemeresoome hõimud.

Eesti ala asustuse areng ja selle etnilised protsessid alates hiliskiviajast ja varasest metalliajast on leidnud põhiliselt üksmeelset käsitlust nii arheoloogide kui ka naaberdistsipliinide uurijate vaatekohast. Antud juhul tuginemegi neile põhiseisukohtadele, mis esitatud "Eesti esiajaloos" ning mis on omakorda kooskõlas juba märgitud H. Moora töödes väljendatud seisukohtadega. Viimased kajastuvad samuti autori enda osutatud töös. Üksikküsimustes on lisandunud siiski ka uusi täpsustusi ning mõningaid kontseptuaalseid eriarvamusi, seda peamiselt varasema ja keskmise rauaaja muististe uurimises, eeskätt läänemeresoomlaste kõige idapoolsematele rühmitustele kuulunud muististe tõlgendamises. Sellest lähemalt allpool.

Võrrelduna eelneva, s.o. neoliitilise asustuse kujunemisega läänemeresoome hõimude levialal, kus allikained, eeskätt uuemad antropoloogia andmed, võimaldavad meie arvates suhtuda kaugema päritoluga migratsioonini, eeskätt Eesti alal, võrdlemisi tagasihoidlikult, näeme järgnevas mõnevõrra teistsugust arengupilti. Alates hilisneoliitikumist, s.o. 3. a.tuh. lõpust ja 2. a.tuh. algusest e.m.a. puutume kokku Baltimaadel ulatuslikuma migratsioonilainega, mis kajastub hästi siinseis arheoloogiamälestistes. Läänemere rannikala pidi jõuavad Lõuna-Baltikumi, samuti Eesti ja Läti lääneosa nn. nõorkeraamika ja sõjakirveste kultuuri kandjad, levides meil veidi laiemalt just Põhja-Eestis ja saartel ning ulatudes siit üle lahe ka Edela-Soome rannikule ja Kesk-Rootsi aladele. See kultuur pärineb Kesk-Euroopas juba umbes 3. a.tuh. keskel ja II poolele e.m.a. levinud vase-kiviaja kultuurist /17/. Põhjapoolses Ida-Baltikumis vastab see periood aga alles hiliskiviajale, kus metall oli peaaegu tundmatu ning ka ühiskondlike majanduslikud olud oma emajärgse sugukonnaga kajastavad veel anastavat eluviisi. Uustulnukad seevastu on seotud ka viljeleva majanduse ja märksa kõrgema ühiskondlike suhete arengu tasemega.

Niisiis levisid 3. a.tuh. lõpupoolel ja 2. a.tuh. algul Baltimaadel omapärased nõorkeraamika ja lihvitud kivist paadi- e. venekujuliste sõjakirvestega üksikhaudad, mis samaaegselt olid tuntud ka Taani, Põhja-Saksa ja Poola aladel. Scoses karjakasvatuse, algelise maaviljeluse ja osalt ka vase töötlemisega olid nad saavutanud patriarhaalse ehk isajärgse sugukonna taseme.

Paljud uurijad on arvanud, et loodusolude muutuste tõttu Kesk-Euroopas ja kahtlemata sisemiste sotsiaal-majanduslike tegurite toimel liikus osa neist karjakasvatajaist Läänemere rannikalasid pidi põhja poole ning osa ida suunas üle Dnepri keskjooksu alade edasi Volga-Okaa basseini - eeskätt loomapidamiseks vajalike karjamaade hankimise eesmärgil /18/.

Antropoloogia andmed kinnitavad, et nimetatud sõjakirveste kultuuri hõimud olid europiidid - keelelikes tähenduses protoindoeurooplased.

Viimaste rühmad said Euroopas mitmel pool aluseks indoeuroopa etnilistele rühmitustele: pärsistele germaani, keldi, illüüri, slaavi jt. rahvastele. Lõunapoolses Baltikumis kujunes mainitud nöörikeramika ja sõjakirveste kultuuri rühm aluseks balti hõimude pronksiaja kultuurile. Kuna ka Eesti ja Soome venekirveste kultuuri hõimud olid seotud eelmainitud kultuurikandjatega - protoeuropiididega, on neidki peetud balti hõimude eellaste hulka kuuluvaiks /19/. Nende protobaltlaste vahendusel lisandus arvukalt ka balti laensõnu läänemeresoome keeltesse /20/.

Kõnesolevate hõimude levik Baltimail ei tähenda- nud siiski niivõrd kohaliku asustuse ümberpaiknemist, kui võrd selle asustuse teatavat segunemist uute vastastikuste kultuuri- ja keeleliste mõjutustega kohapeal. See tõi kaasa olulisi antropoloogilise tüübi muutusi, nagu osalt sellele osutasime juba eespool.

Baltimaade lõunaosas said venekirveste kultuuri hõimud oluliseks komponendiks balti etnilise rühma kujunemisel, sulatades endasse sealsed varasemad läänemeresoome eellaste (kammkeramika kultuuri hõimude) kilud. Eesti, Põhja-Läti ja Edela-Soome aladel aga jäid valitsevaks viimased; kuid sõjakirveste kultuuri hõimud etendasid ka siin suurt osa, eeskätt läänepoolsete läänemeresoomlaste etnilise ja antropoloogilise eripära kujunemises ning viimaste selgemas eristumises idapoolseist. Selle kinnituseks on K. Margi eelpoolnäidatud uurimistööd. R. Denisova järgi aga mõjutas läänepoolsete läänemeresoomlaste eripära kujunemist alles pronksiajal meile ilmunud uus europiidne antropoloogiline tüüp /5/.

Moodne menetlus nende rahvaste veregruppide analüüsi näol eesti noorema põlve antropoloogi L. Heaposti töödes kinnitab samuti, et Lääne-Eesti ja Ida-Eesti rahvastik on kujunenud kahe erineva päritoluga antropoloogilise tüübi alusel. Mõningate veregruppide sagedus lääne- ja põhjaeestlastel ning saarlattel, samuti Lääne-Soomes osutab ühesugustele antropoloogilistele komponentidele nende rahvaste kujunemises. Neil veregruppidel on suur sarnasus vastavate veregruppidega Ojamaa ja Alandi rootslastega, samuti Upplandi rannikala elanikega /21/. See osutab tihedale etnokultuurilistele kontaktidele, mis said kujuneda nimetatud aladel peamiselt sõjakirveste kultuuri hõimude levikuga, kuid mis pidid jätkuma ilmselt ka järgneval varasel rauaajal. Nagu allpool näeme, kinnitab seda mitmeti arheoloogiline aines.

Lisaks öeldule soodustas endiste kammkeraamika ja nõorkeraamika kultuuri kandjate segunemine meilgi isajärgse sugukonna teket, karjakasvatuse ja algelise maa-viljeluse levikut, mille areng jätkus pronksi-, eriti intensiivselt aga järgneval rauaajal. See kõik tõi kaasa ka asustuspildi muutused, algul teatava kombineeritud majanduse laadi, sest vanad elatusalad püsisid ju veel olulisel kohal. Kuid uute nähtuste areng majanduses põhjustas peagi ka uute ühiskondlike vahekordade kujunemise. Muististe paiknemine näitab, et algul toimus kujunevate patriarhaalsete sugukondade hargnemine väiksemaiks kogukondadeks, kelle hulgast jõukamad, ilmselt karja ja muud vara omavad kogukonnad hakkasid meilgi oma asulaid kindlustama, rajades neid ka viljelevale majandusele soodsamaisse piirkondadesse. Neid on teada siiski alles üksikuid nagu Asva, Iru, Ridala, Klangukalns jt. varasest metalliajast. Rahva enamik elas siiski nähtavasti avaasulates. Kuna pronksiajast on üldse arheoloogiamälestisi Ida-Baltikumis säilinud suhteliselt vähe, pole mitmed arenguprotsessid, siinhulgas läänemeresoomlaste edasine etniline konsolideerumine üksikasjalikumalt jälgitav. Alles edasises omandab see selgema ilme.

V a r a s e l r a u a a j a l, s.o. VI saj.e.m.a. kuni I saj. m.a.j. kasvab muististe hulk ning nende alusel võib öelda, et üha suuremat osa etnilise ühenduse konsolideerumises hakkavad etendama ka sotsiaalspühholoogilised tegurid, s.o. antud kultuurikandjate uskumused, nendega seotud matmiskombed ning muud hõimupärased traditsioonid ja tavad (ornamentika, teatavate kultusesemete tüübid, nende levik jne.). Viimased eristavad üha selgemini läänemeresoomlasi teistest idapoolsetest soomeugrilastest ja ka lähemaist balti naabreist. Samas ilmneb kitsam omavaheline erinevus ka lääne- ja idapoolseil läänemeresoomse hõimudel endil. Nii hakkavad oma surnuid matma kivikalmeisse kõigepealt Soome, Eestisaare-lääne ja põhjapoolsed hõimud, samuti Põhja-Läti hõimud (liivlaste esivanemad). Neist idapoolseid jäädvate karjalaste, vepsa, vadja ja isuri esivanemate varasema rauaaja muinasmälestised pole üldse sedavõrra teada, et nende hõimude konsolideerumist, nende leviala ja muid kultuurikomponente võiks täpsemini piiritleda /22/. Igall juhul ei olnud neile omane läänenaabritega sarnane matmisviis kivikalmeisse ja üldse kivide kultus.

Samal ajal lõunanaabreil balti hõimudel kujunes välja, osalt juba hilispronksiajal, surnute põletamise komme ning matmine mulla- ja liivakäabastesse /23/.

Kõnesolevate läänemeresoomse etniliste rühmituste kujunemine, vähemalt selles osas, kus see on jälgitav, pani aluse ka läänemeresoomse keeleliste rühmituste kujunemisele, mille tunnused ilmnevad selgemini eriti vanemal rauaajal. Piiriks tähendatud läänemeresoomlaste kivikalmete ja balti hõimude kääbaskalmete leviala vahel kujuneb suurtes joontes Väina jõgikond.

Juba hiljemalt hiliskivi- ja pronksiajast alates ilmnas Eesti alal ja hakkas süvenema varasel ja vanemal rauaajal ka materiaalses kultuuris kajastuv teatav hõimude omavaheline kultuuriline erinevus /24/. Need erinevused olenesid nii etnilistest iseärasustest kui ka kohalistest eritingimustest ja neist tulenevaist vahetussuhteist, metalli leviku teedest ja muudest kultuurilistest kokkupuudetest naaberhõimudega. Näiteks on täheldatav tollal Eesti rannikuvöötme elanike majanduslike ja kultuurisuhete elavnemine senisest enam Soome rannikalaga, aga ka Ojamaa ja Kesk-Rootsi rannarahvaga. See võis tingitud olla juba varasematest etnilistest suhetest (sõjakirveste kultuuri levik), samuti mere lähedusest, mis tingis suuresti ühesuguse majanduse ja elulaadi (kala- ja hülgepüük, meresõidud jne.).

Vastastikused mõjutused ei piirdunud aga üksnes ainelise kultuuri valdkonnaga, vaid jätsid õige tugevad jäljed ka uskumustesse ja tavadesse. Sellega ongi seostatud (H. Moora, V. Lõugas, S. Laul jt.) Eesti alal kivilalmete kultuuri, eeskätt kivikirstkalmete ja tuntud kivikultuse (väikeselohulised kultuskivid, hilisemad ohvrikivid jne.) levik, peamiselt just kõige läänepoolsemate läänemeresoomlaste levialadel /25/. See kultus lähtus kõigi eelduste kohaselt Kesk-Rootsi aladelt. Viimane ei tähenda enamiku uurijate arvates siiski mingit olulist migratsiooni üle Läänemere Eesti alale, vaid seostub eeskätt sisearenguga, nii materiaalse kui vaimse kultuuri kõigi külgede edenemisega, kusjuures endised seosed idapoolsete sugulashõimudega jätkuvad. Seda kinnitab matmiskultuse väliste vormide taga kohalik igapäevane tarbekultuur, sarnased jooned keeraamikas, näiteks Volga-Okaa basseinis, Ida-Karjalas, osalt ka Lõuna-Soomes tuntud tekstiilkeeraamikaga, samuti kagu- ja lõunanaabreil levinud riipekeeraamikaga. Et tekstiilkeeraamikat on leitud ka Kesk-Rootsi rannasukate varase rauaaja kultuurist, on "Eesti esiajaloo" autorid (V. Lõugas) oletanud selle alusel ka läänemeresoomse mõningate siirdlaste sinna asumist, peamiselt aga tihedama vastastikuse läbikäimise kasvu tollal nimetatud alade vahel. Selle tulemuseks oli ilmselt kavanemate germaani laenude ilmumine läänemeresoomse keeltesse. J. Koivulehto järgi /26/ ilmusid germaani laenud mõnevõrra varemini läänemeresoomse aluskeelde, kui siiani arvati. Kuna on tegemist ka kivilalmete veidi varasema levikuga, võrreldes Eesti alaga, osutab see nähtavasti tihedamate vastastikuste rahvasterühmade siiretele Soome ja Skandinaavia rannikualade vahel. Selle alusel võib oletada, et germaanipäraseid kultuurinähtusi võis meile lisanduda omakorda Edela- ja Lõuna-Soomegi vahendusel. Seosed balti hõimudega on tollal nõrgemad.

Kuna vaadeldava ajajärgu algus on siiski veel suhteliselt vaene muististelt, kajastab see ilmselt üleminekujärku pronksiajalt rauaajale ja seda nii materiaalses kui ka vaimses kultuuris; samuti ehk ka mõnin-

gast stabiliseerumatust tulevaste peaelatusalade väljakujunemises ja sellega seotud asustuse paiknemises Eesti alal. Asustuse selgemad kontuurid ja selle ulatuslikum levik kogu territooriumi osas on täheldatav varase rauaaja hilisemal perioodil, s.o. I aastatuhande lõpusajandeil ja m.a. algul, sellele iseloomulike suhteliselt arvukate kivikirstkalmetega.

*

Asustuse ja tootlike jõudude areng jätkub vanemaal rauaajal (I - V saj. m.a.j.) seoses maaviljeluse ja karjakasvatuse kujunemisega peaelatusalaks. Muististe arvu tunduv kasv tollal peegeldab ka rahvastiku arvu kasvu. Asustuse levik, mis varasel rauaajal oli seotud peamiselt Lääne- ja Põhja-Eesti rannikalade ja saartega, kandub m.a. vahetussajandeil laiemale alale, ulatudes ka Kesk-Eesti Vooremaa piirkonda, Võrtsjärve nõo äärtele, Hiiumaale jm.

Eesti ala algne maaharimisviis seostus ale- ja söödiviljelusega, mis nähtavasti tingis suuremate sugukondlike kogukondade lagunemise väiksemaiks patriarhaalseiks suurperedeks. Sellise ühiskonna struktuuri ongi nähtud peegeldumas juba vastavalt kivikirstkalmete ehituses ja levikus väiksemate rühmadena, mis tähistavad suurperede matuseid. Suurperede edasine lagunemine toimus ilmselt keeruka sisearenguprotsessi tulemusena, mis viis nende hargnemisele varasemaist asustuskeskustest ja järjest uute alade asustamisele. Selle kinnituseks ongi vaadeldavale vanemale rauaajale iseloomulik enamikus üksikult paiknevad suured põlluvõi ka paekividest laotud tarandiga kalmes, mis pealt kaetuna mulla ja väiksemate kividega moodustavad piklikke lamedaid kuhjatisi. Viimaste tarandiline siseehitus oma arvukate põletusmatuste jäänustega - vähemalt II sajandist m.a.j. alates - peegeldabki niisuguse suurperelise kollektiivi olemasolu, kelle liikmeid maeti siia mitme põlvkonna vältel.

S. Laul on veenvalt näidanud konkreetse materjali varal tema poolt uuritud Kagu-Eesti Virunuka tarandkalmete puhul analoogset suurperede hargnemisprotsessi mitmete põlvkondade jooksul, kuni lõpuks üksikperede eraldumiseni /27/.

Nii peegeldavad vaadeldud varase ja vanema rauaaja arheoloogiamälestised intensiivsema asustuse teket Eesti alal, mille tulemuseks oli ka siinsete hõimude tugevam konsolideerumine. Vaadeldud olukaine on viinud meie uurijad arvamisele, et varase rauaaja Põhja- ja Lääne-Eesti ning saarte intensiivsem asustus, võrreldes muu Eesti alaga, etendas ka edasises asustuse intensiivistamises vanemal rauaajal olulist osa, kuna just mainitud piirkonnist levis asustus laiemalt Kesk-Eesti ja mõneti ka kaugemale ida- ja lõunapoolsetele

aladele. See tähendas tugeva euroopiidse elemendi laiemat levikut ka ida poole - vähemalt kivikalmete leviku piirkonda. Üeldut kinnitavad antropoloogia andmed, eeskätt K. Margi poolt teostatud liivlaste antropoloogilise tüübi analüüs hilisemast rauaajast. Kuid selle tüübi kujunemine oli pikemaajaline nähtus. K. Margi järgi erineb liivlaste kolju tüüp XI - XIII saj. oluliselt läänemeresoome idarühma hõimude (vadjalased, vepslased, tšuudid jt.) omast, kus on esindatud lühipealisema ja madalama näoga europiidne tüüp, mis meenutab, mõnevõrra nõrgemal kujul küll, siiski protolaponiidset tüüpi /28/. Viimane puudub kõigil mainitud läänerrühma hõimudel.

Kõige selgepiiriliselt on vanemal rauaajal võimalik läänemeresoomlaste hulgas eristada siiski eesti, liivi ja läänesoome hõimud, tänu nende hästi säilinud ja uuritud kivikalmete kultuurile. Läänemeresoomlaste idarühma kuuluvate sugulashõimude eristamine pole, nagu öeldud, täpselt jälgitav just neile omase matmis-kommete ebamäärasuse tõttu.

Samas võib kahtlemata märkida, et eesti hõimude ja neid ümbritsevate läänemeresoome idarühma hõimude, samuti lõunas balti hõimude vahel ei kujunenud veel tõenäoliselt mingit selgemat etnilist piiri, vaid nii siinkuul sealpool seda piiri võis leiduda segaelanikkonnaga. Saarekesi, millede eksistents jätkus veel hiljemgi muinasaja lõpul ja varasel keskajal.

Antud kontekstis huvitab meid lähemalt eesti hõimude etnilise rühmituse siseareng. On selge, et edasised majanduslikud ja kultuurilised suhted naabritega nii vanemal kui ka jätkuval keskmisel ja hilisel rauaajal etendasid selles oma osa. Need toimisid erinevalt Eesti ala erinevaid piirkonnas vastavalt nende vastastikutiste suhete suunale ja iseloomule. Põhjaeestlastel ilmnevad kokkupuuted nüüd üle mere peamiselt Soomega, samuti Läänemere kaguranniku alaga, kus kujunesid lääneslaavi hõimud, vähem aga Rootsi rannikalaga. Saarlastel, samuti aga ka lõuna- ja keskeesti hõimudel oli kokkupuuteid samas suunas, ent veelgi enam lõunapoolsete balti hõimudega, eeskätt just Kirde-Poolast Kuramaani rannikalal formeervate läänebalti hõimudega. Kagu-Eesti hõimud seevastu olid tihedamini seotud oma lõuna- ja kagunaabritega, teispool Peipsi-Pihkva järve paiknevate sugulashõimudega, kelle lähedusse hakkas nihkuma 1. aastatuhande II poolel ja lõpul idaslaavi hõime.

Nimetatud suhete taustal ja intensiivse sisearengu tulemusena on täheldatud just vanemal rauaajal eesti hõimude siseste kitsamate kultuurivaldkondade kujunemist, mis seostuvad ühtlasi keelemurde eri piirkondadega /29/. Ilmekaks allikaineseks nende kultuurivaldkondade eristamisel on murdesõnavara kõrval taas tarndkalmete rikkalik ja mitmekesine leiuvaines, peamiselt aga mitmesugused naiste ehetetüübid, mõnevõrra ka muud piirkondlikud erijooned (keraamikas jne.). Need

ongi aluseks uurijate (H. Moora, M. Schmiedehelm, S. Laul jt.) seisukohale tollal kujunenud Kirde-, Kesk- ja Põhja-Eesti, Lääne-Saare, Edela- ja Kagu-Eesti kultuurivaldkondade ning keelemurdepiirkondade eristamisel /30/.

Samal ajal võiks vaadelda kõnesolevat perioodi hilisemate Eesti talude kui talupojakultuuri e. agraar-asustuse põhikeskuste kujunemise ajajärguna, kusjuures nende raskuspunkt langeb kivikalmete põlisalale Põhja- ja Kesk-Eestis, olenevalt sealsete põlispõldude mõnevõrra varasemast arengust. Mujal püsis aga kauemini aletamine, mis nõudis ka suuremat inimtööjõudu ja seega kauasemat suurperede püsimist. Nii sõltus asulate ja neist hargnevate talude areng suuresti vastavate ühiskondlik-majanduslike protsesside käigust, mis tollal oli Lõuna-Eestis ja ka mõnel pool Lääne-Eestis veidi aeglasem kui eelnimetatud vanades asustuskeskustes.

*

Muististe levik Eesti alal k e s k m i s e l
r a u a a j a l (V saj. II poolest IX sajandini) peegeldab asustuse edasist arengut lähtuvalt eelmise perioodi vanadest keskustest. See nähtub kõigepealt vanade kivikalmete kestvast kasutamisest. Uusi tarandeid küll sellal enam ei rajatud, kuid maeti endiselt vanade äärevaredesse või ka neist väljapoole, ent ikka vanade kalmete lähedusse. Samal ajal rajati ka uusi kivikalmeid, kuid nende siseehituses puudub endine korrapära, mis peegeldas vana suurperede kooselu, ka väliskuju erineb uutel kivikalmetel. Viimaseid - kivist ja mullast lamedaid künkaid - kohtame uuel asustatud paikades Kesk- ja Lääne-Eestis, Loode-Eesti siseladel ning mujalgi. See näitab, et vanade asustuskeskuste kõrval ja lähemas ümbruskonnas tekkis mitmel pool rida uusi.

Keskmise rauaaja asustuse, majanduse, ühiskondlike suhete ja kultuuri omapära üksikasju on analüüsinud E. Tõnisson "Eesti esiajaloo" /31/. Selle alusel võib märkida, et põhiliselt säilis meil tollal veel vana kogukondlik kord sellele iseloomulike asustuskeskustega, kuhu rajati I aastatuhande II poolele iseloomulikud linnused ja sageli vahetult nende jalamil paiknevad avaasulad. Võimalik, et nende asulate elanikkonna elukorraldust sidusid veel vanad traditsioonid, kuid ajajärgu lõpul tekkis siin rida muutusi ning uurijate arvates kujunes sellal kõnesolevates asulates elanud kogukondade ühiskondlik korraldus juba üsna lähedaseks noorema rauaaja territoriaalsele külakogukonnale.

Vana asustuse suuremate territoriaalsete ühenduste kujunemist - kihelkondade teket - tuleb seostada samuti keskmise rauaajaga. Ilmselt põimusid selles nähtuses nii vanad hõimukorraga seotud tavad kui ka mit-

med uued nähtused, mistõttu kihelkondade kujunemist tuleb vaadelda kui pikemaajalist protsessi. Algselt tekkinud väiksemaarvulised asulate rühmad e. liidud (kihl) suurenesid nähtavasti edasises uute asulate lisandumisega. Seetõttu on uurijad oletanud, et keskmise rauaaja kihelkonnad olid alles väikesed, täienes nooremal rauaajal /32/. Seda näib kajastavat just asulate linnuste paiknemine, kusjuures mitte kõik avaasulad ei olnud seotud otseselt linnusega. Nii arvatakse, et peamiselt asulaga seotud linnused kujunesidki algselt kihelkonna keskuseks, mille kinnituseks on arvukalt näiteid /33/.

Samasse perioodi kuulub omakorda kihelkondade liitumine - maakondade kujunemise algus. See oli samuti järkjärguline ja pikaajaline protsess, mille lõpumomente kajastab Läti Henriku Liivimaa kroonika XIII sajandi algusest. Viimane nimetab Eestis tekkinud 12 maakonda, millest kaheksa on suuremad: Virumaa, Järvamaa, Revala, Harjumaa, Läänemaa, Saaremaa, Sakala, Ugandi; liisaks Kesk-Eesti neli väiksemat kihelkondlikku liitu e. väikemaakonda: Alempois, Möhu, Nurmekund ja Vaiaamaa (Vaiga).

Nii kihelkondade kui ka väiksemate maakondade liitumist suuremaks kajastavad hästi keskmise rauaaja lõpu linnused, mis kujunesid algul väikemaakondade keskustena. Hiljem mõned neist väikemaakondadest moodustasid suurema maakonna tuumiku koos oma keskse linnusega, teised aga koguni lagunesid ja jagunesid eri maakondade vahel. Tulevase territoriaalse korralduse seisukohalt omas see jaotus olulist tähtsust.

Tolle aja ühiskondlik-majanduslike suhete arengus omab tähtsust ka vanemate esiletõus, kellele kuulusid ülalmainitud linnused ja kes hakkasid etendama olulist osa nii ühiskondlik-poliitiliste kui administratiivsete suhete korraldamisel. Algul määrasid vanemate ühiskondliku seisundi veel vanad sugukondlikku korda tagasiulatuvad tavad, kuid aja jooksul hakkas vanema osatähtsust mõjustama tema varanduslik ja ühiskondlik seisund /34/. See kasvas eriti märgatavalt nooremal rauaajal, seoses eraomanduslike suhete süvenemisega.

Kuigi sugukondlik-hõimuline ühiskonnakorraldus kasvas aja jooksul üle territoriaalseks, jäid rahvastiku keeles ja materiaalses kultuuris teatavad piirkondlikud erinevused püsima (matmisviisid, kalmevormides, keeraamikas jne.). Samal ajal metallikultuuris jm. tarbekultuuris pole see eripära enam oluliselt jälgitanud /35/.

Etniliste suhete areng jätkus üldiselt vanal alusel, kuid selles toimus siiski mõningaid nihkeid seoses lähikäimise ja vahetuse arenguga, eeskätt aga sisekolonisatsiooni nähtustega. Kõige tugevam ja püsivam aluspõhi on kujunenud Põhja-Eesti kultuurivaldkonnas. Endisest mõnevõrra laiemad piirid omandab Kesk-Eesti kultuurivaldkond, millega H. Moora ja E. Tõnissoni andmeil liitub edelapoolne Virumaa, osaliselt ka Põhja-Viljandi ja Põhja-Tartumaa, kus jääb püsima varasemate

üldiselt põletusmatustega kiviikalmete kasutamise traditsioon nagu Põhja-Eestiski.

Lääne- ja Loode-Eesti moodustab omaette kultuuri- piirkonna uut tüüpi kindla korrapärata kiviikalmete ja põletusmatustega, mis omandavad märgatavalt uusi erijooni Tallinna ümbruses; sama võib täheldada Saaremaal, mida mõjustab eeskätt läbikäimine Soome ja Skandinaavia rannikaladega, seda jätkuvalt veel nooremal rauaajalgi.

Iseseisva kultuurivaldkonnana eraldub ka Kagu-Eesti, kuhu V - VI sajandil levivad uut tüüpi kalmed - põletusmatustega kääpad, neist mõned ulatuvad ka põhjapoole Emajõe Peipsi rannikul. Mitmed ühisjooned neis kääbastes kiviikalmete ehituse (siseehituslikud kivi-konstruktsioonid) ja leiumaterjaliga, samuti keeleandmed lubavad uurijate arvates seostada neid kääpaid ühe idapoolsema läänemeresoome hõimurühmaga (hilisema Võru murdealaga), kelle peamine leviala ulatus Pihkva ümbruskonda, isegi sealt ida ja kagu poole. Neil oli tihedam side lõunapoolsete vadjalastega jt. /36/.

Kõnesolevasse kagupiirkonda nihkusid samal ajal, eriti intensiivselt aga 1. aastatuhande lõpusajandeil, idaslaavi hõimud - krivitšid, olles segunenud idabal- tidega ning neil kujunesid, samuti kui neist põhjapoole levinud sloveenidel Novgorodi-Ilmeni basseinis, kest- vad sidemed mainitud läänemeresoome hõimude idarühmaga.

Üldiselt avaldab kogu keskmise rauaaja arengule olulist mõju uute ühiskondlike suhete järkjärguline lä- bimurre, ülikkonna, eeskätt vanemate esilekerkimine, kes hakkasid siitpeale etendama juhtivat osa oma hõimuala- de säilitamise ja kaitsmise huvides juba mainitud ki- heikondlike ja maakondlike liitude loomisel, mis viis lõpptulemusena ka kogu siinse **maarahva** tihedama kokku- kuuluvuse tunnetamisele.

*

N o o r e m r a u a a e g (X sajandist kuni XIII sajandi alguseni) tõi kaasa ühiskondlik-majanduslike su- hete, samuti etnilis-kultuuriliste vahekordade edasise arengu, mille uurimise allikad on senisest sootuks mit- mekesisemad - lisanduvad juba eespool mainitud kirja- likud allikad ning üha arvukamaks muutub arheoloogiaai- nes, mis kõik kokku näitavad uute nähtuste arengut va- nade suhete pinnal. Ajajärgu uuem põhikäsitus pärineb E. Tõnissonilt /37/.

Meid huvitava küsimuse, s.o. eesti rahva tervik- liku ühtsuse väljakujunemise uurimisel on positiivseid tulemusi saadud kõiki majanduse, ühiskonna ja kultuuri arengutegureid endiselt kogu Ida-Baltikumis tervikuna arvestades, mitte aga neid nähtusi isoleeritult käsit- ledes /38/. Kulges ju vastav areng Baltimaades noore- mal rauaajal, nagu varemgi, sarnasid teid pidi, eri-

nedes mõneti vaid arengu tempolt. Nii oli Leedu alal majanduse ja ühiskonnavormide areng, seega ka rahva väljakujunemise protsess kiirem kui Eesti alal. Läti territooriumil ilmneb mingi vahepealne seisund. Kõrvutades samu arenguprotsesse aga naabruses paikneva Vana-Vene varafeodaalriigi või viikingite sama nähtusega Skandinaavias, saame kergemini määrata nii erinevusi kui ühishähtusi, mis aitavad hinnata ka Baltimaade vastavat arengut.

Nii kirjalikud kui ka ainelised allikad näitavad, et märgatav tõus algas Eesti alal eriti XI sajandist alates /39/. Seda peegeldab nii muististe levik sellal järjest uutele künni alla võetud aladele, kalmetele, asulate ja linnuste arvu tunduv kasv, samuti arheoloogilise leiuväime suur diferentseeritus muististe eri liikides, muuhulgas silmapaistev hõbeasjade esinemine jne. Teatavad piirkondlikud erinevused matiskommetes ja muudeski tavades kohati veel säilivad, kuid ajajärgu lõpupoole võime täheldada nende järkjärgulist nivelleerumist.

Eesti ala arengut mõjustas tollal üha elavnev suhtlemine kogu Läänemere basseinis, seda eeskätt Vana-Vene ja Araabia maailma ning viikingite vaheliste kaubasuhte tulemusena, mil suurel määral vahendajaks osutasid Baltimaad. See tähendas uute kultuurielementide, mitmesuguste kultuurivarade juurdevoolu meilegi.

Idapoolseist mõjutegurist tuleb arvestada kõigepealt üha arenevat Vana-Vene linnakultuuri ja kitsalt diferentseerunud käsitööd, samuti ühiskondlik-poliitiliste suhte, eeskätt varafeodaalse elulaadi mõju. Omavaheliste suhte keerukus ja nende aeg-ajalt muutuv iseloom tõi kaasa ka sõjalis-poliitilisi aktioone - nii viikingite kui ka vene vürstide sõjaretki, millele vastati samaga ning mis omakorda mõjustasid Baltimaade hõimude relvastuse ning üldse kaitsevõime ilmingute tugevnemist, linnuste võimsamat kindlustamist.

Viikingiaja lõppjärgul vähenes mõnevõrra Rootsi mandri, Taani ja Norra kaubitsejate üldine aktiivsus Läänemere ja peamine raskuspunkt langes läänepoolseis vahetussuhtes nüüd Ojamaale. Seal väljakujunenud omapärane ühiskondlik-poliitiline kord - külakogukondade föderatsioon, kus juhtiv osa kuulus jõuka talupoegkonna esindajatele, võimaldas neile ka kõige laiemat tegevusvabadust /40/. Pole võimatu, et sealne ühiskonnakorraldus jättis teatavaid jälgi ka nendega kokkupuutuvaile Läänemere idaranniku rahvastele, eriti saarlastele, kelle elus mereretked omandasid tähtsa koha. Neid suhteid peegeldab saarlaste materiaalne kultuur, aga ka Rootsile lähedasema Eesti rannavööndi rahvastikule omane rootsipärane intonatsioon kõnekeeles jm. /41/.

Sakslaste ilmumine Läänemere piirkonda nii Ojamaa kui ka Väina kaudu rikkus sajandite jooksul välja kujunenud jõudude tasakaalu, kallutades seda lõpuks

Baltimaade rahvaste kahjuks. See tõi kaasa ka Vana-Vene vürsti- ja feodaalvabariikide, eeskätt Novgorodi, Pihkva ja Polotski vürstide üha tugevneva huvi oma läänenaabrite suhtes. Nii XII kui ka XIII sajandil Eesti alal toimunud sõjalisel üritusel annavad tunnistustest, et viimane kuulus kindlasti Novgorodi-Pihkva hovi- ja mõjusfääri. Ent nende retkede korduvus ja arvukus kõnelevad samal ajal otseste sõjalis-poliitiliste tulemuste ebastabiilsusest /42/.

Need suhted - nii sõjalisel kokkupõrked kui ka kaupade vahetus eestlaste otseste naabritega - etendasid mõistagi oma osa muinasaja lõpu ühiskondlik-poliitiliste suhete, samuti etnilis-kultuurilise pildi kujunemisel Eestis. Nii mõjustasid Eesti ala ka suhted lõunanaabrite liivlastega ning balti hõimudega, kel toimusid samuti muutused ühiskondlik-poliitilistes vahekordades: väiksemate ja suuremate territoriaalsete piirkondade väljakujunemine ning liivlaste, latgalite, semgalite, seelide, kuršide jt. etnilis-kultuurilise eripära selginemine. Arheoloogilise uurimistöö valguses tõuseb Baltimaade rahvaste arengus tollal hästi esile eriti liivlaste mõjurikas kultuur, nende tihedasti rahvastatud maakondlikud rühmitused arenenud majanduse ja ühiskondlik-poliitiliste vahekordadega /43/. See avaldas mõju Lõuna-Eesti, eriti Sakala piirkonnale, samuti saarlaste ainelisele kultuurile.

Tollal kujunes nimetatud läänemeresoome ja balti hõimude piirilähedastel aladel ka uusi ja säilis vana segaasustuse saarekesi, osalt aga toimus liivi-latgali hõimude, samuti läänemeresoome ja kuršide kokkukasvamine Kuramaal, nagu seda veenvalt on näidanud E. Tõnisson.

Ühendused jätkusid endiselt soomlaste ja karjalastega; etnilised sidemed ja otsene segaasustusala Kirde-Eestis ja kaugemal ida pool Narva jõge ühendas eestlasi ka vadjalastega.

Mainitud seosed kajastuvad eesti talupoegade, s.t. põlise maaga seotud rahva kultuuris, mis oli võrsunud peamiselt maaviljeluse ja karjakasvatuse tulemusena. Kui eelnevas on osutatud eesti talupojakultuuri ja talude-külade kujunemise algetele juba vanemal rauaajal, siis selle nähtuse selgemad kontuurid on jälgitavad nüüd nii muististe leviku alusel kui ka XIII sajandi alguse "Taani hindamisraamatu" andmeil, kus on fikseeritud suurem osa hilisemaid teadaolevaid Põhja-Eesti külasid. Neid andmeid kommenteerib prof. S. Vahtre käesoleva kogumiku järgnevas artiklis. Neist nähtub, et külade suurus erines piirkonniti ja sõltus otseselt kõigist ökoloogilistest tingimustest tollal, oluliselt aga maaharimise viisidest ja nende tasemest, mis kujunesid muinasaja lõpul.

Oma osa etendasid Eestis aga ka mitmed muud töondusalad, näiteks kütmine, kala- ja hülgepüük, metsmesindus jne., kuid need olid rohkem kõrvalalad. Kä-

sitöödest nimetatagu pottsepist, sepist, rauasulatamist, riidevalmistamist, puu- ja ehitustööid, aga ka mitmesuguste juveliirtööde - pronksist ja hõbedast ehete töötlemist, ehkki nende ilustamisvõtted ei küündinud siiski kõige peenemate juveelimeistrite võtteni. Pole täpsemini jälgitav ka, kuivõrd need käsitööalad olid eristunud põllumajandusaladest. Oldiselt on H. Moora, H. Ligi ja E. Tõnisson rõhutanud eestlaste puhul nooremal rauaajal vaid külakäsitöö taset, s.o. talupoja majapidamisega seotud käsitööde tegemist, mis pidi rahuldama eeskätt jõukama talupoja vajadusi. Seega olid nii tehnilised võimalused kui ka sotsiaalne taust ja nõudlus eestlastel mõneti erinevad, võrreldes naabrite, näiteks viikingite või Vana-Vene linnakäsitöö, eriti sealse rauasepise ja juveliirtööde valmistamisega.

Kaalukaks tõendiks öeldu kohta on viimaste aastate linnauurimise tulemused, näiteks Tallinnas ja Tartus, kus muinasaja lõpuperioodi kultuurikihi iseloom peegeldab suhteliselt nõrgalt käsitööde kitsamat diferentseerumist: puuduvad oluliselt meistritöökodade jäänused, käsitööks vajalike instrumentide hulk on suhteliselt kasin, leiuaines kajastab hõreda asustuse kujunemist, mis on seotud alles linnaeelse etapiga. Pilt muutub oluliselt keskaja kultuurikihis; alates juba XIII sajandi II poolest /44/.

Samal ajal on Eesti ala territoriaalse terviklikkuse ja majandusliku ühtsuse kujunemise seisukohalt oluline nimetada mitmete kaubitsemiskeskuste kujunemist peamiselt keskmate suuremate linnuste juures, ka sadamapiirkonnas ja tähtsamate liiklusteede sõlmpunktides, millest osa kujunes hiljemalt XIII saj. II poolest alates ka linnadeks või aleviteks, nagu Tartu, Otepää, Viljandi, Tallinn-Kolõvan jne. Suurematest piirkondlikest keskustest kujunesid veel Varbola, Keava, Soontagana, Lõhavere; sadamalinnustest Toolse, Mahu, ka Pärnu sadamakoht, kõnelemata saarlaste suuremaist linnustest nagu Valjala, Kaarma, Põide, Muhu jt. Nende ümbruse leiuaineski, eeskätt aarde- ja mündileiud, ohvripaigad, kultuskohad jne. osutavad sellele, et need keskused olid turukohtadeks kui ka traditsioonilisteks kooskäimise kohtadeks. Just nende keskuste kaudu arenesid maarahval järjest tihedamad omavahelised sidemed.

Peale selle kinnitab muististe, eeskätt kalmete levik ka uute külakondade kujunemist, järjest uute kõlvikute, ulatuslikuma rannavööndi jne. hõivamist, mis samuti tugevdas territoriaalüksuste väljakujunemist. Materiaalse kultuuri valguses on "Eesti esiajaloo" uurijad võinud konstateerida tugevamate külakogukondade kujunemist eeskätt Põhja- ja Kesk-Eestis, mille asustust käsitletakse eesti rahva ja tema keele arengu seisukohast kesksena. Ka Lääne- ja Loode-Eesti ning Saaremaa liituvad oma asustuslaadilt viimasega. Lõuna-Eestis kujunes välja hajusam asumislaad, koosnedes väiksemaid hajaliasetsevaist majapidamisrühmadest, suurkülased esines siin märgatavalt vähem. Seetõttu moodustusid siin

ka mõnevõrra väiksemad või ka ebamäärase liitumisega kihelkonnad ja maakonnad /45/. Pole võimatu, et nii- või teistsuguste territoriaalüksuste kujunemises etendas oma osa ka naabrus, välisoht jms., loomulikult aga esmajoones kohalikud asustused.

Kasvav välisoht XIII saj. algul sai otsustavaks teguriks maakondade lõplikul formeerumisel. Tuleb arvata, et endised sisemised hõimukorraaega ulatuvad siledemad ja traditsioonid tulenesid eestlastel, nagu nende lähemal sugulashõimudelgi, nende elulaadist. Rida uurijaid aga rõhutab agraarse elulaadi erilist osa just eestlaste puhul, mis määras nende kui etnilise rühmituse iseloomu ja avaldas otsest mõju ka nende administratiivjaotuse kujunemisele /46/. Selle seisukohaga võib kõigiti nõustuda - muinasaja lõpuks väljakujunenud oma kindlate traditsioonidega agraarne elulaad jätkus eestlastel ju veel uutes tingimustes võrdvõimu all keskjalgi sajandeid. Kõige ilmekamaks näiteks on siin ehk Saaremaa kompaktsed suurkülad neile omase elulaadiga, mis pidurdas mõnevõrra isegi nende ülikute esiletõusu ja võimutaotlusi sellisel määral, nagu need kujunesid välja mujal Eestis.

Muinasaja lõpuperiood! tähistab eelöeldule vaadatamata siiski endise ühiskondliku korra, selle vana demokraatlik-kogukondliku iseloomu järkjärgulist mõranemist. Ülikuperede esiletõus võimaldas neil kasutada ühiskonna hüvesid suuremal määral kui tavalisel talupojal, kuid uurijate arvates jäi nende elulaadomati sarnaseks muu rahva omaga, mida ilmekalt kajastab matmiskombestik, panuste iseloom, teadaolevad asulate (elamute) tüübid jne., mis oma üldilmelt liituvad kohaliku ainelise kultuuriga.

Ühtsena püsib eestlastel ka vana väljakujunenud animistlik muinasusund, peegeldades teatavaid muistseid seoseid ka idapoolsete läänemeresoomlaste kultustega. Hilisemad kokkupuuted lõuna- ja läänepoolsete naaberrahvastega, peamiselt germaanlastel jt. tuntud viljakusmaagiaga ja sellele omaste tavade mõjustasid peamiselt läänepoolsete läänemeresoomlaste usundit. Sellele kujunes iseloomulikuks, nagu eespool märgitud, kivikalmete kultuur esivanemate kultuse näitena, samuti kivikultus üldse ohvrikivide ja hiiekohtade austamisega, haldjate kultus jne. Mõistagi võib siingi näha, tingituna keerukate ühiskondlik-majanduslike suhete arengust, teatavaid piirkondlikke erinevusi, mis kajastuvad folklooris, rahvapärimestes, liivimaa kroonika kirjeldustes jm. Neil kõigil oli väga oluline osa tervikuna muinaseestlaste vaimse kultuuri kujunemises. Kultustraditsioonid sulanesid ühte komponendina eestlaste kui etnose sisemistes piirkondlikes iseärasustes. Viimaste olemasolu peegeldavad teatavasti ka Eesti alal säilinud keelemurded /47/.

Seega võib märkida, et eestlaste etnilise ühenduse kujunemisega 1. aastatuhande lõpul m.a.j. ei ole veel tegemist rahva tervikliku ühtesulamisega; alles

selle perioodi viimasel etapil - 2. a.tuh. algussajandeil võib täheledada suurema ühtsuse väljakujunemist, eeskätt maakondade ulatuslikumat haaret, samuti teatavate ehtetüüpide, ornamendi ja vastavate ilustamisvõtete väljakujunemist, mis räägib teatavate sotsiaalspühholoogiliste tegurite osatähtsuse kasvust rahva kultuuri ühtlustumisel. Samal ajal ilmnevad veel mitmed erinevused matmiskombestikis (püsisid nii põletus- kui laibamatused, kivikalmed ja maahauad jne.). Keeleuurijad on täheldanud maarahvastiku tihedama läbikäimise tulemusena küll ka keelelist lähenemist, kuid erinevused põhja- ja lõunaeesti keeles jäid siiski püsima. Seevastu Kesk- ja Põhja-Eesti murded A. Kase järgi näitavas lähenemistendentsi (nagu see ilmnes ka materiaalses kultuuris). Lõuna-Eesti kaks põhilist murret - Võru ja Tartu murded püsisid kaua just sealse elulaadi ja teatavate etniliste iseärasuste tõttu. Tervikuna võib rõhutada siiski rahva psüühilise laadi ühtsuse tekkimist, mis territoriaalse ja majandusliku ühtsuse kõrval oli oluliseks eelduseks eestlaste kui rahva kujunemisel. Viimane nimetas end kaua **maarahvaks** ja oma keelt **maakeeleks**; termin **eestlane** pole tulnud kasutusele mitte eestlaste endi kõnepruugist, vaid nagu nüüdisuurijad üksmeelselt oletavad, pärineb skandinaavlastelt ning latiniseeritult kandus see sealtkaudu ka Liivimaa kroonikasse - Estonia (*tota Estonia*) kujul.

Kasutatud allikad ja kirjandus

1. Setälä E.N. Soomesugu rahvaste eelajalugu. - Trt., 1932. - Lk. 35 jj.
2. Eesti rahva etnilisest ajaloost: Artiklite kogumik/ Toim. H. Moora. - Tln., 1956 = EREA.
3. Mark K. Zur Herkunft der finnisch-ugrischen Völker vom Standpunkt der Anthropologie. - Tln., 1970; Jaaniits L. Soomeugrilaste hargnemisest arheoloogia andmeil // Keel ja Kirjandus. - 1973. - Nr. 12. - Lk. 711 - 724.
4. Trummal V. Eesti ala vanem asustus ja rahva etniline kujunemine. - Trt., 1973.
5. Денисова Р.Я. О генезисе прибалтийских финнов // Изв. АН ЛССР. - Рига, 1982. - № 7. - С. 65 - 81.
6. Jaaniits L., Lõugas V., Laul S., Tõnisson E. Eesti esiajalugu. - Tln., 1982.
7. Денисова Р.Я. Основные антропологические типы прибалтийских финнов и их происхождение // Congressus Quintus Internationalis Fennougristarum. - Turku, 1980. - II. - С. 314; Денисова Р.Я. Прибалтийские финны на территории Латвии (I-II тысячелетия) // Congressus Tertius Internationalis Fennougristarum. Tallinn 17. - 23. VIII 1970: Teesid. - Tln., 1970. - II. - Lk. 36.
8. Генинг В.Ф. Древнейшее расселение уральских народов // Congressus Tertius Internationalis Fennougristarum. Tallinn 17. - 23. VIII 1970: Teesid. - Tln., 1970. - II. - Lk. 6.
9. Ariste P. Läänemere keelte kujunemine ja vanem arenemisjärg // EREA. - Lk. 5 - 24.
10. Jaaniits L. Soomeugrilaste hargnemisest arheoloogia andmeil. - Lk. 712 - 713. Vrdl. ka Eesti esiajalugu. - Lk. 53, 57.
11. Панкрушев Г.А. Племена Карелии в эпоху неолита и раннего металла. - М., Л., 1964.
12. Денисова Р.Я. Основные антропологические типы ... - С. 314.
13. Gochman I.I. Anthropologie und Herkunft der prähistorischen Bevölkerung des nördlichen Teiles Osteuropas // Congressus Sextus Internationalis Fennougristarum. 24. - 30. VII 1985: Thesen. - Syktyvkar, 1985. - IV. - Lk. 189; Гохман И.И. Некоторые итоги и задачи краниологического изучения финно-угорских народов и их соседей // Congressus Quintus Internationalis Fennougristarum. - Turku, 1980. - II. - С. 322.
14. Denisova R.J. Origin of Europeoid Components among the Baltic finns // Congressus Sextus Internationalis Fennougristarum. 24. - 30. VII 1985. Syktyvkar: Thesen. - Syktyvkar, 1985. - IV. - Lk. 184.
15. Jaaniits L. Soomeugrilaste hargnemisest arheoloogia andmeil. - Lk. 718 - 720; Eesti esiajalugu. - Lk. 56-100.

16. Ariste P. Die ältesten Substrate in den ostseefin-
nischen Sprachen. Советское финноугроведение. -
1971. - VII. - С. 251-258.
17. Монгайт А.Л. Археология западной Европы. Каменный
век. - М., 1973. - С. 279 - 286.
18. Trummal V. Eesti ala vanem asustus ja rahva etni-
line kujunemine. - Lk. 17 - 20.
19. Eesti esiajalugu. - Lk. 123 - 124 (L. Jaanits).
20. Ariste P. Läänemere keelte kujunemine ja vanem are-
nemisjärk // EREA. - Lk. 5 - 23.
21. Хеапост Л. К проблеме этногенеза эстонцев на осно-
ве данных популяционной генетики // Congressus Sex-
tus Internationalis Fenno-ugristarum. - Syktyvkar,
1985. - II. - Lk. 204.
22. Vrdl. Кочкуркина С.И. Корела и русь. - Л., 1986.
23. Eesti esiajalugu.-Lk. 201 (V. Lõugas); Lk. 243 -
245 (S. Laul).
24. Moora H. ja A. Baltimaade ajalooliskultuuriliste
allvaldkondade ja vähemate alljaotuste kujunemi-
sest // Etnograafiamuuseumi aastaraamat. - Trt, 1960
- 17.
25. Eesti esiajalugu.-Lk. 163, 201 jm. (V. Lõugas).
26. Koivulehto J. Dating of the earliest Germanic loans
in Finnic // Congressus Quintus Internationalis
Fenno-ugristarum. - Turku, 1980. - II. - Lk. 141.
27. Eesti esiajalugu.-Lk. 242 - 243 (S. Laul).
28. Марк К.Ю. Этногенез прибалтийских финнов (по дан-
ным антропологии) // Морфогенез клетки, тканей и
организма: Тез. Респ. конф. - Вильнюс, 1980. - С.
81; Mark K. Setude päritolu antropoloogia andmetel:
Läänemeresoomlaste etnokultuuri küsimusi. - Tln.,
1982. - Lk. 88 - 90.
29. Moora H. Eesti rahva ja naaberrahvaste kujunemine
arheoloogia andmeil // EREA. - Lk. 94 jj.
30. Eesti esiajalugu, tahvel XIV (S. Laul).
31. Samas. - Lk. 298 - 303 (E. Tõnisson).
32. Vt. Tarvel E. Läänemaa seitse kihelkonda // Keel ja
Kirjandus. - 1971. - Nr. 5. - Lk. 242 - 298; Tar-
vel E. Sakala ja Ugandi kihelkonnad // Keel ja Kir-
jandus. - 1968. - Nr. 9, 10. - Lk. 543 - 550, 586 -
596.
33. Eesti esiajalugu.-Lk. 301 - 302 (E. Tõnisson).
34. Samas. - Lk. 302.
35. Moora H. Eesti rahva ja tema naaberrahvaste kuju-
nemisest arheoloogia andmeil // EREA.-Lk. 105 jj.
36. Лаул С. Об этнической принадлежности курганов юго-
восточной Эстонии // TA Toimet. Ühiskonnateadused. -
1971. - Nr. 3. - С. 319 - 331.
37. Eesti esiajalugu.-Lk. 306 - 420 (E. Tõnisson).
38. Моора Х., Лиги Х. Хозяйство и общественный строй
народов Прибалтики в начале XIII века. - Таллин,
1969.
39. Trummal V. Eesti ala vanem asustus ja rahva etnili-
ne kujunemine.-Lk. 36 - 48; vt. ka Selirand J. Eest-
laste matmiskombed varafeodaalsete suhete tärkamise
perioodil (11. - 13. saj.). - Tln., 1974

40. Eesti esiajalugu.-Lk. 308 - 309 (E. Tõnisson).
41. Нийт Э. Структура балтийского просодического ареала и место эстонских диалектов в нем // Congressus Quintus Internationalis Fenno-ugristarum. - Turku, 1980. - II. - C. 40.
42. Eesti esiajalugu.-Lk. 309 - 310 (E. Tõnisson); Trummal V. Eesti ala vanem asustus ja rahva etniline kujunemine. - Lk. 43 - 45.
43. Tõnisson E. Die Gauja-Liven und ihre materielle Kultur (11. Jh. - Anfang 13. Jh.-s). Ein Beitrag zur ostbaltischen Frühgeschichte. - Tln., 1974.
44. Trummal V. Lisandeid Vana-Tartu ajaloole: Eesti NSV ajaloo küsimusi VIII // TRÜ toim. 340. - Trt., 1974. - Lk. 3 - 37.
45. Tarvel E. Sakala ja Ugandi kihelkonnad // Keel ja Kirjandus. - 1968. - Nr. 9.-Lk. 543 - 550.
46. Vrdl. Eesti esiajalugu.-Lk. 419 - 420 (E. Tõnisson).
47. Kask A. Eesti murrete kujunemisest ja rühmitumisest // EREA. - Lk. 24 - 41.

JOONI EESTI RAHVA DEMOGRAAFILISEST ARENGUST JA VAIMSEST PALGEST FEODAALAJAL

S. Vahtre

Kujunemisjärgus oleva eesti rahva iseseisva arengukäigu lõikas XIII sajandi esimestel aastakümneteljärsult läbi saksa ja skandinaavia feodaalne agressioon. Muistne vabadusvõitlus lõppes eestlaste allajäämise ja võõrvõimu kehtestamisega. Demokraatlik-kogukondlik ühiskonnakord, milles olid hakanud ilmema tendentsid klassiühiskonna kujunemise suunas, asendus vallutuse toimele feodaalse klassiühiskonnaga Lääne-Euroopa eeskujudel. Valitseva feodaalide klassi moodustasid ülekaalukalt võõramaalased, esmajoones sakslased, allaheidetud eestlastest sai ekspluateeritav talurahvaklass. Võõraste kaupmeeste ja käsitööliste kätte läks kaugkaubitsemine ning juhtiv koht käsitöös vastsetl rajatud feodaalsetes linnades. Maa poliitilisest valitsemisest ja välissuhete korraldamisest jäid põliselanikud eemale. Ametlikuks ideoloogiaks sai ristiusk, mida kande roomakatoliiklik vaimulikkond samuti koosnes võõrastest. Vastavalt muutus kiiresti maa välisilmegi: senistele küladele, taludele, maalinnadele, kaubitsemis- ja käsitöökohtadele lisandusid või asendasid neid kivilinnused, müürida ümbritsetud linnad, kirikud, kloostrid, ajapikku ka feodaalsed mõisad.

Alljärgnevas ei ole eesmärgiks vaadelda võõrvõimule allutatud eestlaste kui rahva olukorda feodaalajal selle kõigest aspektidest. Jälgitud on ainult läbilõikeliselt demograafilise arengu ja talurahva vaimumaailmas toimunud muutuste põhijooni, tehes ühtaegu mõningal määral võrdlusi teiste feodaalmaadega.

*

Saksa feodaalide, linlaste ja kiriku kurikuulus tung itta - *Drang nach Osten* - tõi lääneslaavi ja preislaste aladel kaasa ka saksa talupoegade kolonisatsiooni, mille tulemuseks oli kohalike rahvaste hävitamine ja assimileerimine. Samasugune surmaoht tõusis saksa vallutusega ka eesti rahva kohale, kuid mitmetel põhjustel kujunes allutatud Baltikumi rahvaste saatuse teistsuguseks. Sakslased asusid esialgu vaid linnustesse ja linnadesse, mõisad tekkisid alles pikema aja jooksul. Saksa talupoegi Vana-Liivimaale ei tulnud, kuigi üksikuid katseid nende koloniseerimiseks oli tehtud. Nii soovitas Liivi ordu 1261. aastal lüübeklastele kutsuda

Kuramaale saksa talupoegi, mis jäi aga tagajärjetuks. Saksa talupoegade võimalikku kolonisatsiooni tõkestas kõigepealt Leedu, kes sulges maatee Saksamaalt Vana-Liivimaale. See oli aga vaid üks tegur ja vististi mitte peamine /1/. Talupojad võinuksid tegelikult tulla ka mereteed pidi. Tõsisemaks takistuseks olid Eesti looduslikud tingimused, kliimaatilised olud ja nendest tulenevad põlluharimise iseärasused, mida saksa talupojal tulnuks siin, võõras ja vaenulikus keskkonnas, hakata alles õppima. Eesti ala oli juba küllalt tihedalt asustatud, põlluharimiseks kõlbulikke vabu maid õigupoolest polnud. Ainult muistses vabadusvõitluses tühjaks jäänud kohtadesse saanuks kolonisatsiooni toimuda, siis aga olid olud veel segased ja ümberasumine seotud paljude ohtudega. Järgnevalt täitus maa jälle eesti talupoegadega, keda praktiliselt ei olnud võimalik kõrvale tõrjuda.

Et maa uued võimumedhed meelsasti vastu võtsid mitte-eestlasi, näitab rootsi kalurite-talupoegade asumine Eesti mererannikule ja saartele. Seda toetasid nii maahärrad, eriti Saare-Lääne piiskopid, kui ka vasallid. Väljarändajad said õiguse asuda tühjadele rannikualadele, ka eestlaste kalastuskohtadele, ja rajada seal oma külasid. Samuti ei tehtud takistusi vene kalurite tulekule Peipsi asustamata läänekaldale. Sellega kolonisatsioon Eestisse piirdus, vallutatud maa põhiliseks harijaks jäi eesti talupoeg, määravaks selles tema paljude eelnevate sajandite väitel omandatud oskused, kogemused ja traditsioonid.

Vallutusega tõusnud füüsilise hävingu oht osutus seega pareerituks. Eesti rahvas jäi tegelikult maaharijaks ja moodustas arvuliselt ülekaalukalt valdava osa Eesti rahvastikust. See oli esimene võit kaotuses, põhiline eeldus rahva püsimiseks ja arenguks.

*

XIII sajandi alguseks oli Eesti rahvaarv tõusnud ligikaudu 150 000-le, tõenäoliselt mitte üle selle /2/. Asustustihedus oli Eestis umbes samasugune kui Läti ja Leedu alal. Arvata, nagu moodustanuks Eesti rahvastikust muinasaja lõpul kõige arvukama osa /3/ või siis kuni kolmandiku /4/ sõjakäikudel naabermailt sisse toodud orjad, on suur liialdus /5/. Üheks elemendiks Eesti rahvastikus sõjavangid-orjad olid, eriti Saaremaal, kuid orjade arv ei olnud eriti suur ja järk-järgult sulasid nad eestlaste hulka. Eesti asukoha tõttu kauba- ja liiklusteedel Ida ning Lääne vahel peatus siin lühemat ja vahest pikematki aega ka välismaiseid kaubitsejaid ja reisijaid, eeskätt skandinaavlasti ja venelasi. Eesti rahvastik ei koosnenud enne vallutust seega ainult eestlastest, kuid arvuliselt oli võõraste osakaal tühine.

Muistne vabadusvõitlus, mis vähemate vaheaegade

kestis umbes kakskümmend aastat, oli rüüstesõda ja tõi kaasa tootlike jõudude ulatusliku purustamise, elanike massilise hävitamise. Täpsemalt hinnata eestlaste inimkaotusi on väga raske /6/. Allikais pakutud arvudega ei ole palju peale hakata, pealegi räägitakse tavaliselt suuresõnaliselt lihtsalt paljudest tapetutest ja arvukatest vangidest. Kõik Eesti osad ei kannatanud ühtviisi: kõige raskemini rüüstati Lõuna-Eesti maakondi Ugandit ja Sakalat, kus 1211/12. aastal levis ka katk. Suhteliselt vähem kannatasid Järva, Viru ja Kesk-Eesti väikemaakonnad. Saarlased võtsid sõjast osa eriti aktiivselt, kuid Saaremaale ulatusid vaenlaste rüüsteretked vähemal määral. Et ugalased ja seejärel ka sakalased veel 1221/22. aasta talvel olid võimelised korraldama kauge sõjaretkke Narva taha, hoiatab nendegise naiseid kaotusi mitte üle hindama. Tundub üldse, et eestlaste kaotusi muistses vabadusvõitluses, vahest lastes end kaasa tõmmata Läti Henriku suurustavatest kirjeldest, oleme pidanud tegelikust suuremaks.

Vallutuseelne rahvaarv taastus nähtavasti XIII sajandi keskpaigaks, sest sajandi teisest poolest on juba teateid uute külade tekkest. Rahvaarv sai XIII sajandil ja ka järgneval sajandil siiski kasvada väga tagasihoidlikult. Sagedased olid ikaldused, näljahädad (eriti katastroofiline 1315. aastal) ja epideemiad. Maad laastasid uute võimude välis- ja sisesõjad. Ohvreid nõudsid eestlaste jätkuvad vabastuskatsed, eriti Jüriöö ülestõus. Seetõttu on põhjust arvata, et kuni XIV sajandi lõpuni rahvaarv vähemasti oluliselt ei ületanud vallutuseelset taset.

Vallutuse tagajärjel tuli Eestisse rahvast ka juurde. Rahvastiku etniline koostis muutus kirjumaks. Vallutajate leer - piiskopid ja nende vasallid, Mõõgavendade ordu ja selle järglase Liivi ordu liikmed, vaimulikud - koosnes valdavalt sakslastest, enamuses pärit Alam-Saksast. Kuigi Stensby lepinguga 1238. aastal Põhja-Eesti läks jälle Taanile, oli taanlasi tegelikult vähe - kõrgemad võimukandjad Toompeal, kuninga asehaldur, piiskop. Harju-Viru 115 vasallist oli 1241. aastal taanlasi vaid 10, umbes samapalju eestlasi /7/, ülejäänud sakslased. Liivi ordu oli 1500. aasta paiku 400-500 rüütelvenda /8/, kellele lisandusid kannupoisid, relvakandjad, ordupreestrid ja arvukas ametnikkond. Kogu Vana-Liivimaa vaimulikkonda on arvestatud vähemasti 3000-le, neist 2000 ilmikvaimulikku ja 1000 munka /9/.

Linnadesse tulid saksa kaupmehed ja käsitöölised. Tallinna kaupmeeskonna tuumikuks said Mõõgavendade ordu kutsel 1230. aastal Tallinna asunud saksa kaupmehed, kellest osale annetati ka maavaldusi Järvas /10/. Neid kaupmehi olnud kokku 200 (arv paistab suurendatuna).

Rootslaste asumine Eesti mererannikule ja saartele, mis algas XIII sajandil (esimene nimeliselt teadaolev rootsi küla oli 1271. aastal mainitud Haabneeme), kestis XVI sajandi esimese pooleni, kõrgpunktiga 1400. aasta paiku /11/. Rootslasi asus elama ka Tallinna ja Haapsalusse. Tallinnas oli ka soomlasi, siiski vähem

kui rootslasi. Eesti linnades oli arvukamalt veel venelasi, eriti Tartus; Narvas vadjalasi.

XV sajandil ja XVI sajandi esimesel poolel olid tingimused rahvaarvu kasvamiseks soodsamad ja XVI sajandi keskpaigas arvestatakse Eestis elanud 250 000 - 280 000 inimest /12/, neist linnades 15 - 18 000, s.t. 7 - 8 %. Vallutuseelse ajaga võrreldes oli rahvaarv kasvanud umbes 75 %, rahvastiku etniline koostis muutunud tunduvalt mitmekesisemaks, kuid rõhuva osa moodustasid ja demograafilise arengu põhiilme määrasid eestlased. Arvulises ülekaalus olid eestlased ka linnades, vähemasti suuremates. Kuigi täpsemad arvandmed puuduvad, tundub ülimalt tõenäolisena, et võõrrahvaste osakaal ei ulatunud üle 10 %.

1558. aastal algas Liivi sõda ja sellega pikaajaline sõdade periood, mis kestis kuni Altmarki vaherahuni 1629. aastal. Sõjategevusest Eesti alal võtsid osa Venemaa, Poola-Leedu, Rootsi, Taani, kelle vägedes oli veel teistegi rahvaste liikmeid - Vene väes tatarlasi, Poola omas ungarlasi, Rootsi poolel šoti palgasõdureid j.t. Aastakümneid kestev sõjategevus tõi kaasa kohaliku rahvastiku katastroofilise vähenemise, eriti kuna liisandusid mitmel korral katk, ikaldus ja näljahäda (eriti rängalt 1601. - 1603. aastal). Varasemate uurijate arvates vähenes Eesti rahvaarv 100 000-le või koguni alla selle /13/, mis näib küll hinnatud liig madalalt, kuid kindlasti hävis üle poole rahvastikust ja rahvaarv langes tunduvalt madalamale, kui ta seda oli olnud neli sajandit tagasi, muinasaja lõpul. Oli ähvardamas lausa füüsiline häving.

Eesti rahva edasine saatus olenes eelkõige talurahvast. Vaenutegevuse lõppedes hakkas talurahva arv jõudsalt kasvama, seda ühelt poolt loomuliku juurdekasvu teel, kuid rohkem kui kunagi varem tuli nüüd Eestisse ka võõraid talupoegi, peamiselt Venemaalt, Soomest, Lätist (eriti Kuramaalt), ka Leedust, Poolast ning kaugemaltki. Lõuna-Eestis oli 1638. aastal väljastpoolt tulnud 17 % talurahvast: venelasi, soomlasi, lätlasi, poolakaid, sakslasi, leedulasi, rootslasi, ungarlasi. Põhja-Eestis oli võõrasukaid nähtavasti veelgi rohkem, neist esikohal soomlased, oli isegi hollandlasi ja šotlasi. Eesti talurahva hulgas oli vähemalt 10 võõrrahva liikmeid /14/.

Sel ajal suurenes oluliselt ka kohalike talupoegade liikuvus. Paljude tühjade talude olemasolu tõttu oli neil, kes sõjad üle elasid, võimalik otsida ja leida endale soodsamaid elukohti: Umbes üks kolmandikeest talupoegadest on asunud uutesse elukohtadesse. Massiliselt tuli mandrile talupoegi vähenkannatanud Saaremaalt, eriti Lääne-Eestisse, kuid ka kaugemale, kuni kõige idapoolsemate aladeni. Saarlased moodustasid tervelt veerandi eesti talurahvast.

Muutused Eesti rahvastikus XVI sajandi teisel poolel ja XVII sajandi alguskümnenditel olid ulatuslikud ja sügavad. Eesti külla tuli palju uut ja võõrastavat. Kuid otsustav sõna demograafilises protsessis jäi sel-

gi korral eesti talupoegadele. Arvuliselt jäid nad tunduvasse enamusse. Võõraste asumine Eestisse toimus mitte korraga, vaid aastakümnete jooksul. Enamikul juhtudel ei moodustanud nad kompaktsmaid omaette rühmi, vaid paigutusid laiali eestlaste hulka. Side kodumaaga kadus, võõrad võtsid omaks kohalikud kombad ja eesti keele. Eesti talurahva igapäevase töö oskused ja kogemused, kohandatud siinsetele tingimustele, omandatud ja ära proovitud sajandite jooksul ning põlvest põlve edasi kantud, tuli võõrsilt tulnutel paratamatult eeskujuks võtta ja ajapikku said nendestki eesti talupojad. Jälgi võõrasukatest jäi keelde ja kombestikku.

Pärast sõdade lõppu kasvas rahvaarv võrdlemisikiiresti. Järelejäänud ja mujalt juurdetulnud rahvastik oli noorem, tugevam ja elujõulisem. Uute perekondade loomiseks polnud takistusi, sest vabu maid oli küllalt. Kõik see võimaldas kõrge sündimuse. Mõningase tagasilöögi tõi 1656. aastal puhkenud Rootsi-Vene sõda, millele 1657. aastal seltsis katk. Üldiselt olid tingimused rahvaarvu kasvuks suhteliselt kõigiti soodsad kuni 1690. aastate keskpaigani. Selleks ajaks oli territoorium uuesti ja tihedamalt kui kunagi varem asustatud. Rahva üldarv oli selleks ajaks tõusnud varasemate hinnangute järgi 325 - 350 000-le, uuemate järgi isegi 375 - 400 000-le, kusjuures linnarahvastik moodustas 6 % /15/. Hakkas ilmnema juba ülerahvastuse nähtusi. Kasvutempo aeglustus. Tolleaegsetes sotsiaal-majanduslikes tingimustes oli rahvaarv jõudnud teatud kriitilise piirini, eriti Põhja-Eestis ja Saaremaal.

1695. - 1697. aastal tabas Eestit ja naaberalasid, eriti Soomet, ikaldusest tingitud raske näljaaeg, mis ongi tuntud Suure Nälja nime all. Nälja ohvriks langes 70 - 75 000 inimest, ligikaudu üks viiendik rahvast /16/. Sajandi lõpu aastail olukord paranes, kuid 1700. aastal puhkes Põhjasõda, millega seotud katsumustele Eestiläks vastu umbes 300 000-lise rahvaarvuga.

Põhjasõda tähendas järjekordset demograafilist katklüsmi. Katastroofiliselt mõjusid sõjategevus, värbamised Rootsi väkke, ikaldused, kõige enam aga katk 1710. - 1711. aastal. Suurim oli suremus Lääne-Eestis, ulatudes 3/4-le ja paiguti veel rohkemani rahvast. Tallinnas suri 15 000 inimest. 1712. aastaks oli rahvaarv langenud 130 - 140 000 inimesele /17/, niisiis jällegi madalamale kui XIII sajandi algul.

Põhjasõjas liideti Eesti Venemaaga. Uue elemendina rahvastikus hakkas nüüd esinema Vene sõjavägi ja ametnikkond, viimane esialgu siiski vähem. Rahvaarvu suhteliselt kiire tõus järgnevalt olenes ka seekord põhiliselt eesti talupoegadest. Tulnukaid väljastpoolt oli vähe. Suure Nälja eelse tasemeni jõudis rahvaarv 1750. aastateks. Soodustavalt mõjus pikem rahu aeg, XVIII sajandi lõpuni ei võetud Eestist nekruteid. Feodaalse süsteemi raames oli veel võimalik põllumajandusliku produktiooni teatud kasv. Ikaldused ja näljahädad olid küll veel sagedased ja põhjustasid real aastatel suure suremuse, üldtendentsina siiski harvenesid, eriti XIX

sajandil. XVIII sajandi lõpuks ületas Eesti rahvastik poole miljoni. XIX sajandi esimesel poolel rahvaarvu kasv jätkus, kuigi tempo mõnevõrra aeglustus. XIX sajandi keskpaigaks oli Eesti rahvaarv kasvanud 750 000 inimesele /18/. Linnarahvastiku osakaal ei olnud veel oluliselt tõusnud (1863. aastal 8,7 %). Eesti oli endistviisi agaarmaa ja eestlased moodustasid rahvastikust 90 %.

Eesti rahvastiku areng feodaalajal kulges tõusude ja väga raskete mõõnadega. Viimased olid ennekõike seotud sõdadega, mida Eesti pinnal pidasid teised riigid ja mis mingil määral ei vastanud eesti rahva huvidele. Rahuaegadel oli rahvaarvu kasv suhteliselt jõudus, siiski pidurdatud sagedastest ikaldustest, näljaaegadest ja epideemiastest. Veel aastail 1782 - 1858 ületas Eestimaa kubermangus suremus sündimuse 10 aastal, niisiis keskmiselt iga 7 - 8 aasta tagant /19/, varasematel sajanditel olid negatiivse iibe aastad kindlasti veel tihedamad. Rahvaarv, milleni oli jõutud muinasaja lõpul - umbes 150 000 - jäi pikaks ajaks nagu mingiks müstiliseks piiriks, mis otsustavalt ületati alles XVIII sajandi esimesel poolel.

Feodaalaja võrdlemisi troostitu demograafiline pilt polnud aga ainuomane vaid Eestile. Hinnang sellele muutub oluliselt, kui asetada Eesti areng üleuroopalisel konteksti. Toome võrdluseks mõned arvud ka teistelt maadelt.

Saksamaal arvatakse XI - XII sajandil elanud 10 - 12 miljonit inimest /20/. 1600. aastaks oli rahvaarv tõusnud 15 miljonile, 1650. aastaks (pärast Kolmekümneaastast sõda) langenud jällegi 10 miljonile. Württembergi hertsogkonnas näiteks langes rahvaarv aastail 1618 - 1639 450 000-lt 100 000-le. Prantsusmaal oli XIV sajandi esimesel poolel madalaima hinnangu järgi 18 miljonit elanikku, 1715. aastal jällegi 18 miljonit, Tšehhoslovakkias XII sajandi algul 3 miljonit, XVII sajandi algul 4 miljonit, XVII sajandi keskel uuesti 3 miljonit. Kogu Euroopa rahvaarvuks on arvestatud 1200. aastal 68 miljonit, 1550. aastal 100 miljonit, 1800. aastal 187 miljonit ja 1850. aastal 266 miljonit. Kasv oli seega ajavahemikul 1200 - 1550 1,5 korda (Eestis samal ajal 1,75 korda), ajavahemikul 1550 - 1850 2,7 korda (Eestis 2,7 - 3 korda), 1200 - 1800 2,75 korda (Eestis 3,3), 1200 - 1850 3,9 korda (Eestis 5).

Niisiis osutub rahvaarvu kasv Eestis kogu siinkohal vaadeldaval perioodil kui ka üksikutel alaperioodidel teiste Euroopa maadega võrreldes samalaadseks ja isegi mõnevõrra intensiivsemaks.

Rahvastiku loomuliku liikumise kohta pärinevad usaldusväärsemad andmed XVIII sajandist. XVIII sajandil koikusid sündimuse koefitsiendid Euroopa maades 35- 40 promilli piires /21/, Eestimaa kubermangus oleme saanud ajavahemikul 1780 - 1850 keskmiseks 37 promilli aastast /22/. Suremus oli samal ajal n.ö. normaalsetel aastatel 30 - 35 promilli ringis /23/, Eestimaa kubermangus

1780 - 1850 29. Sündimus, veel selgemalt suremus sõltus feodaalajal otseselt majanduslikust olukorrast, eelkõige toidust, igapäevasest leivast. Eesti näitajate lähedus teiste maade omadele lubab väita, et selles osas ei olnud Eesti olud halvemad kui üldiselt Euroopas. Väga tähtsaks majandusliku, tervishoidliku ka kultuurilise taseme näitajaks on laste suremus, mis vajab veel põhjalikku uurimist. 1800. aasta paiku on laste suremus Prantsusmaal ja Rootsis olnud umbes 190 promilli /24/, Eestimaa kubermangus aastal 1800 215, kuid sel aastal oli suremus üldse suur.

Võrdlus teiste maadega ei muuda Eesti demograafilist arengut feodalismi ajajärgul iseenesest paremaks ega rõõmsamaks, kuid osutab sellele, et niisugune arengukäik polnud erandlik ega ainuomane vaid Eestile.

*

Lüüasaamine muisthes vabadusvõitluses tabas kõige valusamalt Muinas-Eesti ühiskonna ladvikut - ülikkonda, vanemaid ehk, nagu neid ka on nimetatud, paremaid, rikkaid. Läti Henrik on seda kihti tabavalt nimetanud Eestimaa peaks, rõhutatult esile tõstes just Saaremaa vanemaid, keda kroonikas on tituleeritud ka suursugusteks (*nobiles*). Kirjeldades võitlusi Toreida all 1211. aastal kiitleb kroonik: "Siis nimelt mõistis Liivimaa kirik, et jumal tõesti võitleb tema eest, sest selles sõjas langes Eestimaa pea, see on Saaremaa vanemad ja Ridala ja teiste maakondade vanemad, kes kõik seal tapeti." /25/. Eestimaa kaitses end vanemate juhtimisel ja ülikkonna sõjalis-poliitilist tähtsust mõistisid hästi ka vallutajad. Eestlaste vastupanu murdmiseks oli tarvis murda eelkõige ülikute vastupanu. 1211. aastal see tegelikult muidugi veel ei toimunud, kuid raskeid kaotusi kandis ülikkond nii sel kui järgnevatel aastatel. Vaenuväljal sai surma aktiivsem ja sõjakam osa vanematest, Madisepäeva lahingus näiteks Sakala nimekad vanemad eesotsas Lembituga. Viimseni eesti ülikkond muisthes vabadusvõitluses ei hävinud ja esineb arvestatava ning tunnustatud jõuna mitmes seoses võr võimu algusaegadel veel korduvalt. Virumaa vanematele püüdis toetuda paavsti legaati Modena Wilhelm 1226. aastal, Läänemaa vanemaid on 1241. aastal Liivi ordu ja saarlaste vahelises lepingus tunnustatud kui kohaliku võimu esindajaid võrdväärselt piiskopivasallidega. Üksikud eesti ülikud leidsid omale koha feodaalide klassis vasallide ja allvasallidena, hilisemad vabatalupojad, eriti nn. maavabad, olid suurelt jaolt ülikute järglased. Eestlaste korduvad vabastuskatsed kuni Jüriöö ülestõusuni toimusid vanemate juhtimisel ja pärast võitu Tallinna all harjulaste üle 1343. aastal on orduvõim erilist tähelepanu pööranud eestlastest ülikute (*principal Esten*) hukkamisele.

Muistse ülikonna ja nende järglaste saatuse on probleem, mis vajaks süvendatumat käsitlemist. Siinkohal osutame mõnele teadetele, millest võib järeldada, et põlvnemist muistsetest vanematest võidi meelde pidada väga kaua ja et sellega kaasnes asjaosaliste suurem iseteadvus ning lugupidav suhtumine teiste talupoegade poolt.

Rudolf Põldmäe tsiteerib hernhuutlase M.A. Buntbarthi kirjust 1746. aastal, "et Pärnu maakonnas Eestimaal olevat üks väike maakoht, kus olevat niisugused alamad, kes erinevad teistest keele ja riidetuse poolest, sest nad pidavat endid vanade vürstide järglaseks." /26/. R. Põldmäe arvates on tegemist Soontagana maalinnal alal elavate talupoegadega /27/. 1830. aasta paiku suri Kikepera raba piirkonnas talupere-mehe, kes end luges muistsete vanemate järglaseks ega tegelenud põlluharimisega, vaid elatus jahist /28/. Tähelepanuväärne on A.H. Neusi teade kirjas Fr.R. Kreutzwaldile 2. veebruaril 1849: "Ka Vatla lähedal Lääne-maal elab arvurikas ja väljapaistev eesti meeste sugukond, kes end endiste eesti vanemate soost päritolevaks peab ja keda selles mõttes kõige naabruses olevate eestlaste poolt tunnustatakse." /29/.

*

Teadmist, et maa tõelisteks peremeesteks on eestlased ja et vallutusega tekitatud olukord on sügavalt ebaõiglane, kandis rahvas endas põlvest põlve. 1630. aastatel Eestis viibinud Holsteini õpetlane ja kirjanik Adam Olearius kinnitab: "Sest neil on ikka veel meeles, et see maa kuulus nende esivanematele, kes aga heideti alla sakslaste poolt ja tehti orjadeks." /30/. Vastuseks ülekohtule oli eestlaste sügav vaen ja põlgus sakslaste vastu, mida nagu ühest suust rõhutavad eri autorid keskaegsetest kroonikatest kuni XIX sajandi publitsistideni. Lootus, et vägivaldsed sissetungijad kord ometi suudetakse välja lüüa, ei kustunud. Feodaalide klass ei saanud vallutatud maal end kunagi tunda päris kindlalt. "Iga sõja ajal värisetakse rohkem sisemaise kui välismaise vaenlase ees," kirjutab J.C. Petri XIX sajandi alguses /31/.

Kuid maad valitsesid siiski võõrad ja seda fakti ei saanud olematuks teha. Võõrvõimu tingimustes toimus paratamatult mõttemaailmas mitmeid muutusi. Vallutus ise oli vaimne šokk, mis pani kahtluse alla senised tõekspidamised. Kui vabastuskatsed ikka ja jälle ebaõnnestusid, süvenes kibestumus ja rahuldamatus. Muinaseestlasi peetakse üldiselt elujaatavateks ja elurõõmsateks, võõrvõim sundis sulguma endasse, soodustas umbusku, kadedust, salalikkust, kogu maailmavaade muutus kirjumaks ja süngemaks /32/. Püüdes kohandada uues olukorras, asus osa kaasmaalasi uute võimude teenistusse ja muutus viimaste käsilaseks, mis lõhestas

rahvast ja tekitas omavahelisi pingeid. Kahjustusi rahva vaimses palges ei tohiks alahinnata, kuid neid ei maksa ka ületähtsustada. Feodalismiaja eesti rahvaluule kogu oma lüürilises kauniduses tõendab, et raskeimagi rõhumise all ei kuivanud rahva vaimse loomingu lätted, et oldi vastuvõtlik ilule ja headusele, osati lõbutse- da, hinnati head nalja, jälgiti ärksalt kõike ümbritsevat. Rahvaluules avaldub selle loojate vaimne nõtkus, mis pealiskaudsele vaatlejale jäi varjatuks ja harva kajastub kirjalikes ajalooallikais.

*

Vallutajate ideoloogiliseks relvaks oli ristiusk. Läti Henriku kroonikast võib jätta mulje, nagu olnuks eestlased lootusetud paganad, keda ristiusku sai pöörata vaid tule ja mõõgaga. Tegelikult oli ristiusu elementide levik Eestisse alanud ammu enne saksa vallutajate sissetungi, tõenäoliselt juba XI sajandi paiku /33/. Siidmed ida- ja läänepoolsete maadega viisid eestlased kokkupuuteisse ka ristiusuga. Arheoloogiline materjal lubab järeldada ristiusu elementide lülitumist eestlaste muinasusundisse. Eestlaste muinasusund, nagu ka ristiusk, põhines usul üleloomulikesse jõududesse, nende vahel oli sild, mis võimaldanuks rahumeelse ülemineku. Katoliku kirik oma pühakute kultuse ja rohkete rituaalidega sarnanes paljus muinasusundile ja selles kasutatavatele maagilistele võtetele. Muinasusundis hoidis kinni traditsioon, kui aga teises usundis nähti midagi, mis tundus olevat kasulik, polnud erilisi raskusi selle ülevõtmiseks. Läti Henrik jutustab Virumaa ühest vane- mast Kyriawanusest, kes 1219. aastal olevat palunud sakslastel talle anda hea jumal, kuna seni olevat tal olnud halb jumal ja mees ise õnnetu kogu oma tegevuses /34/. Püdiviru vanem Thabelinus oli end juba varem lasknud ristida Ojamaal.

Kyriawanuse juhtum on erandlik selles mõttes, et kui kristianiseerimistaotlustele lisandusid vallutus- likud ambitsioonid ja ristiusk jäi vaid katteks vallutusele ning ristimine sai alistumise märgiks, tekkis üldiselt konflikt ka usulisel alal. Võitlus sissetun- gijate vastu muutus ühtlasi võitluseks ristiusu vastu ja otsustavalt jäädi muinasusundi juurde. 1223. aastal kaebasid eestlased isegi kirikaedadele maetud surnute kehad haudadest üles ja põletasid need endise kombe jär- gi. Tegelikult oli laibamatmine maahaudadesse Eestis tuntud varemgi, kiirem üleminek sellele muinasaja lõ- pusajandeil on aga vähemalt osalt seotud ristiusu mõ- juga.

Tekkis omamoodi paradoksaalne olukord: selle ase- mel, et tuua eestlased ristiusu juurde, tõukas vägi- valdne kristianiseerimine neid hoopis sellest eemale.

Saarlaste ülestõusud XIII sajandil ja Jüriöö üles-

tõus olid selgelt suunatud ka ristiusu vastu. 1343. aastal tapeti Harjus kõik, "kes olid saksa verd", ka vaimulikud, Padise klooster põletati ja mungad löödi surnuks, põletati maha nii mõisad kui kirikud ja munkade eraklad. Levisid jutud, et ülestõusnud Tallinna all olevat röövinud seegist Kristuse kuju ja riputanud selle võlla poodude kõrvale, samuti lõõnud nad risti ühe ristiusulise poisi, nii nagu Issand risti löödi /35/.

Vallutussõja algupoolel on kirik asetanud lootusi preestrite kasvatamisele eestlaste hulga. Nimeliselt on teada Virumaalt pärinev preester Johannes, kes sai hariduse Segebergi kloostris ja tegi misjonitööd liivlaste hulgas Holmis, kuni ta 1206. aastal viimaste poolt tapeti. Järgnevalt andmeid eestlastest vaimulikest ei ole ja tundub, et kirik kujunenud olukorras sellest ka vatsusest loobus. Oletada võiks eesti päritolu 1220. a. Läti Henrikuga koos Eestis ristimistööd teinud ja seejärel üksi Järvas ja Virus eestlaste keskel elanud preester Theoderichi puhul. 1234. aastast teadaolev Palamuse plebaan /36/ võis olla sama isik.

Muistse vabadusvõitluse lõppedes ja ülestõusude ebaõnnestudes pidid eestlased oma suhtumist ristiusku uuesti korrigeerima. Võitlus vallutajate vastu oli muutunud võitluseks ka usundite vahel ja eestlased ei saanud jätta tunnistamata, et kristlaste jumal oli osutunud vägevamaks. Kui kristlaste preester 1220. aastal Virumaal, arvatavalt Ebavere mäel, maha raius paganlike jumalate kujud ja nendest verd välja ei voolanud, nagu seni oli arvatud, oli seegi kogemus, mis kõigutas seniseid usulisi kujutelmi ja "nad uskusid rohkem preestrite jutlusi", nagu kohal olnud kroonik väidab /37/. Täiesti eitiv suhtumine ristiusku nõrgenes ajapikku, jäädes reserveeritumaks kui enne vallutust, kuid võõrvõimu ja ristiusku lausa ei samastatud ning ristiusu omandamine sai jällegi võimalikuks. Algas keerukas pikaajaline protsess, ristiusu elementide järkjärguline sissevool muinasusundis. Nimetatud on seda demoniseerimise või degeneratsiooniprotsessiks (Oskar Loorits), aga ka sünkretismiks ehk segausuliseks topeltreligiooniks, milles mõlemad pooled olevat hästi sobinud ja sõbralikult koos elanud /38/. Tundub, et õigem on eestlaste usundit vallutusjärgsetel sajanditel iseloomustada ikkagi kui muinasusundit, millesse tuli kvantitatiivseid muutusi. Tähtsaks näitajaks on kasvõi isikunimed, sest nimele omistati suur kaal. Täiesti üldiselt kandsid eestlased XIII - XIV sajandil veel paganlikke nimesid.

Küsimus - kas muinasusund või ristiusk? - ei lahendunud päevapealt, vaid jäi maailmavaateliseks põhiküsimuseks aastasadeks. Nii ei olnud see ainult Bestis, vaid põhimõtteliselt ka kogu Lääne-Euroopas. Katoliku kiriku õpetus ja rahva usulised kujutelmad polnud kaugetki samad. Eestis avaldus see erilise teravusega üldise konfrontatsiooni - kohalik talurahvas võõrfeodaalide vastu - ühe koostisosana.

Ametlikult olid eestlased vormilise ristimisega saa-

nud kristlasteks, kuid mitte päris, vaid vastristituiks (*neophyti*), millist terminit nende kohta kasutati veel XVI sajandil. See tähendas eraldamist tõelistest kristlastest, kuid ka seda, et kirik suhtus muinasusundi püsimisse omapoolset teatud leplikkuse ja kannatlikkusega. Nii oli õpetanud vastristituusse suhtuma juba Gregorius Suur (paavst 590 - 604), soovitas anglosakse ristida järk-järgult ja mitte püüda järsult läbi lõigata kõiki nende sidemeid paganlusega, mõistes, et tohtu hulga traditsiooniliste uskumuste ja kujutelmade kohene kaotamine ei ole võimalik /39/.

Katoliku kiriku vaimulikkond ei olnud eriti agar ristiusu sisulisel õpetamisel. Usutõdede sügavam tundmine ei olnud ilmalikele keskajal õigupoolest soovitatavi. Vaimulikud pidid palvetama, rüütlid sõdima, talupojad maad harima. Arvukas Vana-Liivimaa vaimulikkond talitas samal põhimõttel, nõudis põhiliselt vaid kirikus käimist ja väliste kommete täitmist, nägi hea meeleaga annetusi ja heategusid kirikule ning jättis tagaplaanile usuõpetuse sisulise levitamise. Ka Lääne-Euroopa talupoegkond ja kõrgemadki seisused pidasid kinni paganlikest kommetest, ebausk oli üldiselt levinud, teadmised ristiusust üsnagi ebamäärased. Võtkem ühe inglise vaimuliku jutustuse XIV sajandist. Küsides kelleltki lambakarjaselt, kas see ka teab, kes on Isa (*Lord*), Poeg ja Püha Vaim, sai ta vastuseks: "Isa ja Poega tunnen ma hästi, sest et ma karjatan ju nende lambaid, kolmandat selli (*fellow*) ma aga ei tea - meie külas ühtki sellenimelist ei ela." /40/.

Eesti ala vallutamine langes aega, mil paavstivõim oli oma vägevuse ja rahvusvahelise mõju tipul. Rooma katoliku kiriku poliitilised pretensioonid aina kasvasid. 1302. aastal andis paavst Bonifacius VIII välja bulla *Unam sanctam* (üks püha/kirik/), mis proklameeris paavsti õigust kogu maailma valitsemisele. Kiriku ilmalikuks muutumine õhnestas teda aga seesmiselt, arvukad kuritarvitused tekitasid laialdase meelepaha. Kujunema hakkavad tsentraliseeritud rahvusriigid astusid välja kiriku poliitiliste nõudlustevastu ja XIV - XV sajandil paavstivõim langes ähvardavalt. Kiriku autoriteeti püüti päästa põhjalike reformidega, mis avalikult võeti päevakorda Konstanzi (1414 - 1418) ja Baseli (1431 - 1439) kirikukogudel.

Kiriku autoriteedi tõstmise ja reformimise taotlused ulatusid ka Vana-Liivimaale. 1422. aastal kuulutati Riia peapiiskopi Johannes Ambundi algatusel Valga maapäeval välja üldine maaseadus /41/, milles pöörati suurt tähelepanu kirikuelule. Mõisnikud pidid sundima talupoegi, et nad laseks oma lapsed ristida. Viimast korda on selles seoses juttu ristimise mahapesemisest, mille eest ähvardati surmanuhtlusega. Vaimulikud pidid õpetama talurahvale ristiusu põhitõdesid ja jumalateenistuse korda. Selle nõude täitmise eelduseks oli, et preestrid oskaks rahva keelt või kasutaks vähemalt vaimulikke tõlke.

Veel põhjalikumalt olid kiriku ja talurahva vahekorrad vaatluse all 1428. aastal Riia provintsiaalsinodil ning fikseeriti 48 punktist koosnevas statuudis /42/. Peapiiskop Henning Scharpenbergi eesistumisel toimunud sinod konstateeris, et kõikjal valitseb alles paganlus. Üldiselt olid levinud laulutamata abielud, surnute matmine külakalmistutele, surnute hingedele andide toomine kirikuis ja kalmistutel, abiotsimine loodusnähtustelt, madudelt, ussidelt, puudelt. Vaimulike hulgas oli rohkesti eesti keelt mittevaldavaid "tummi karjaseid", kes seetõttu ei saanudki midagi õpetada. Valdamise ähvardusel nõuti edaspidiseks kihelkonnavaimulikelt koguduse keele oskamist ja selles jutlustamist või siis tuli võtta aasta jooksul ametisse keelt oskav kaplan.

Kardinaalsemaid muutusi 1422. ja 1428. aasta otsused ei toonud, kuid eesti keele oskus on vaimulike hulgas paranenud. Kiriku positsioonide tugevnemist, mis on seotud feodaalse surve üldise tugevdamisega, sunnimaisuse ja pärisorjuse tekkega, näitab kristlike nimede levik talurahva hulgas XV sajandi ja XVI sajandi algupoolel /43/. Eesnimed Andres, Jaak, Jaan, Jürgen, Hans, Lauri, Mats, Madis, Mikk, Toomas, Tõnis jt. muutuvad valitsevaks. XVI sajandi alguskümnenditel elustusi püüded katoliku kiriku mõju suurendamiseks veelkordset. Saare-Lääne piiskopi Johannes Kyveli 1519. - 1522. aastal korraldatud üldise visitatsiooni protokollidest nähtub aga ikkagi, et suures enamuses elas piiskopkonna rahvas kõikjal veel täielikus paganluses /44/.

Suurema tähelepanu pööramisega rahva keele oskamisele kerkis uuesti päevakorrale taotlus tõmmata vaimulikuseisusesse ka kohaliku rahva esindajaid. Eriti XV sajandi keskpaigast peale kohtame munkade ja preestrite hulgas mitmeid, kelle nimed viitavad eesti päritolule. Nende seas on agara koolialase tegevuse poolest tuntud Tallinna dominiiklaste prior Henricus Karwel. 1509. aastal on Rostocki ülikooli üliõpilasena fikseeritud Johann Pulck, kellest sai Saare-Lääne piiskopkonna toomhärja ja skolastik (toomkooli juhataja). See ametiredelil ja haridusalal kõrgele tõusnud eestlane esindas piiskopkonda läbirääkimistel keiser Karl V juures ning on tuntud kui tähtsa ajalooallika - Läänemaa vakuraamatu koostaja /45/. Kõrgharidusega eestlasi ei saanud olla eriti palju, kuid nad polnud ka imeasjaks. Rohkem oli eestlasi kloostrikoolides ja oletatavasti ka toomkoolides. Valdavalt paistavad koolihariduse omandanud eestlased olnud linnaeestlaste hulgast, kuid ei puudunud ka talupojad.

Mis puutub Vana-Liivimaa vaimulikkonna haridustasemesse, siis oli see umbes samasugune nagu Saksamaal /46/. Kõrgvaimulikud olid sageli ülikooli haridusega, ka teadusliku kraadiga, kirikute juures ja kloostrites tegeldi teadusliku tööga keskaegsel skolastilisel tasemel.

Katoliku kiriku suurürituseks haridusalal Vana-Liivimaal oli senistest toom- ja kloostrikoolidest kõrgemat tüüpi kooli rajamise kavatsus, mis aga teiste seisuste ükskõiksuse ja lõpuks reformatsiooni tõttu jäi realiseerimata. Kool oli mõeldud vaimulike ettevalmistamiseks kohalike rahvaste laste hulgast, eeskujuks Hollandi "ühiselu vendade" kuulus kool Deventeris /47/. Uue kooli asutamise idee agaramateks toetajateks olid Jasper Linde ja Johannes Kyvel. Viimasele on omistatud isegi katoliku katekismuse eestikeelse tõlke väljaandmine 1517. aasta paiku, mis uuemate uurijate poolt pole leidnud kinnitust, kuid käsikirjalisi eestikeelseid tekste liikvel oli ja ka püüdeid trükiste avaldamiseks võis katoliku kirikus sel ajal esineda.

1520. aastatel levis Saksamaalt Vana-Liivimaale reformatsiooniliikumine ja pandi alus luterlikule kirikule. Esialgu võitis luterlus ainult linnades, maa jäi veel põhiliselt katoliiklikuks, Leonid Arbusowi iseloomustuse kohaselt raskelt määratletavasse olukorda, mil "katoliku kirikut ei olnud enam, luteri kirikut ei olnud veel." /48/. Vana-Liivimaal puudus poliitiline jõud, kes oleks luteri kiriku ainukehtivaks muutnud. Reformatsioon süvendas detsentraliseeritust ja evangeelse kiriku ühtse organisatsiooni loomine ei olnud võimalik. Teiselt poolt oli katoliku kirik oma monopoolse seisundi kaotanud ega saanud usuelus enam etendada endist ainumääravat osa. Niisugune ebamäärasus kirikuelus kestis kuni Vana-Liivimaa lõpuni ja selle tulemuseks oli, et eesti talurahvas, niikuinii passiivne ristiusu suhtes, kaugenes sellest veelgi enam. Reformatsioonile järgnenud aastakümnetel olukord kiriku seisukohalt vaadatuna ei paranenud, vaid kiriku mõju pigem vähenes. Just seda perioodi on silmas pidanud kroonik Balthasar Russow, kui ta kurdab, et kirikud hulk aastaid täiesti tühjad olid ja lagunesid, talupojad jäid kirikust eemale ja "harjusid logelemisega". /49/.

Linnadesse, eriti Tallinna ja Tartu, tõi luteri kirik siiski algusest peale värskeid tuuli kooli- ja haridusalal. Rahvakeelne jumalateenistus ja kirikulaul eeldasid lugemisoskust ning nõudsid koolide rajamist. Akuutselt tõusis päevakorrale eestikeelse vaimuliku kirjanuse väljaandmine. 1525. aastast on teada esimene eestikeelne trükis, 1535. aastal järgnes Wanradt-Koelli katekismus. Kerkivad esile eestlastest kirikuõpetajad, kes küll osalt olid hariduse saanud enne reformatsiooni, valmistudes seega esialgu katoliku vaimuliku kutsele. Vaskjala talupoja Matsi poeg Hans Kuhn, keda koolitasid Tallinna raehärrad, sai 1525. aastal Jüri koguduse õpetajaks, katekismuse tõlkija Johann Koell oli samuti saanud stipendiumi teoloogilise stuudiumi jaoks Tallinna raelt, jutlustas hiljemalt 1525. aastast Oleviste kirikus ja oli järgnevalt Pühavaimu õpetaja. Taluniku poeg Jaani seegimaja alalt Georg (Jürgen) Kur astus 1554. aastal Rostocki ülikooli, töötas õpetajana see-gikabelis, siirdus hiljem Saaremaale, kuna oli keeldunud jutlustamast saksa keeles ja seetõttu raega konf

likti sattunud. Tallinna veovoorimehe poeg Pühavaimu kiriku pastor ja kroonik Balthasar Russow alustas pärast õpinguid Saksamaal vaimuliku ametit 1563. aastast ja temast sai üks kõige prominentsemaid eestlasi kogu feodaalajal. Eestlasest koolipoiss Hans Susi asus 1547. aastal tõlkima uut testamenti ja kirikulaule, millise tegevuse kahjuks katkestas varajane surm.

XVI sajandi teine veerand oli Tallinnas eestlaste märgatava aktiveerumise ajaks. Suhete komplitseerumine Venemaaga XV ja XVI sajandi vahetusel tekitas tõsiseid raskusi saksa suurkaupmeestele, mida eestlastest väikekaupmehed, julgustatuna reformatsioonist, ruttasid ära kasutama. Eestlased hakkasid koonduma Oleviste gildi. Ordumeister Plettenberg pidas juba vajalikuks hoiatada sakslasi, et need ei laseks võimu libiseda eestlaste kätte. 1530. - 40. aastatel konkureerisid eesti väikekaupmehed edukalt sakslastega talurahvakaubanduses. Siis järgnes vastulöökk. Suuresti Lüübeki õhutusel võeti tarvitusele tõkestusabinõusid eestlaste ja ka rootslaste vastu ning saksa suurkaupmehed säilitasid juhtiva kohta, edaspidi seda veelgi kindlustades /50/.

*

Pikaajalise ja laastava Liivi sõja ajal jäi kirikul vähe aega ja võimalusi rahva ideoloogiliseks mõjutamiseks. On avaldatud arvamust, et talupojad hakkasid maad tabanud hädasid pidama muistsete jumaluste kättemaksuks ristiusule, leidsid, et neid on tarvis lepitada ja muistseid kombeid hoolikamalt täita /51/. Russow jutustab oma kroonikas, kuidas üks talupoeg Kuusalus on kuulutanud end jumala prohvetiks ja kutsunud üles pühitsema mitte pühapäeva, vaid neljapäeva /52/. Jumal olevat kord hädas olles kõiki nädalapäevi appi hüüdnud, aga mitte ükski päev ei ole talle appi tulnud peale neljapäeva. Seepärast tulevat neljapäeva pidada teistest päevadest pühamaks. Seda uskunudki talupojad kogu Eestimaal. Russow toob selle teate kui karmi süüdistuse Liivimaa vanale katoliiklikule juhtkonnale, aga ka luterlikele pastortele ja aadlikele, kes pole vaevunud talurahvale jumalasõna õpetama. "Prohveti" õpetus on tunnistuseks muinasaja kommete uuest elustumisest Liivi sõja ajal, kusjuures iseloomulikult on iidset neljapäeva pühitsemist põhjendatud aga juba ristiusu jumala abil.

Liivi sõjas ei jäänud eestlased täiesti kõrvaltvaatataja ja passiivse kannataja ossa. Sõja algusaastal 1558 läkitati Saaremaalt kaks talupoega Soome aevalitseja hertsogi Johani, pärastise Rootsi kuninga Johan III juurde ettepanekuga anda Saaremaa Rootsi ülemvõimu alla /53/. 1560. aastal puhkes Harju- ja Läänemaal suur talupoegade ülestõus, et aadlit "sootuks hävitada ja välja juurida" /54/. Sõja lõpuperioodil aktiveerus tunduvalt talupoegade salkade tegevus (näit.

Harju-Madiselt pärineva Ohtra Jürgeni juhtimisel), millel oli üsnagi arvestatav sõjaline tähendus /55/. Nii-sugused salgad vaevalt küll mingit kiriklikku võimu tunnistasid.

Põhja-Besti läks Liivi sõjas Rootsi võimu alla. Sealsetest kirikuoludest annavad parima pildi juhtiva kirikutegelase David Dubberchi kirikuvisitatsioonide andmed aastaist 1584 - 1603 /56/. Paganlus, ebausk, väärjumalateenistus, nagu seda väljendas kiriklik terminoloogia, tegelikult visa kinnipidamine iidsetest austustväärivatest kommetest, osutus kõikjal elujõus olevaks ja süvenes veel XVII sajandi alguskümnete sõdades.

Mitmeti teiseks kujunesid olud Poolale läinud Lõuna-Bestis, kus algas katoliiklik vastureformatsioon loosungi all "tagasi Rooma". Tartu rajati jesuiitide kolleegium gümnaasiumi ja tõlkide seminariga, eesti keelde tõlgiti ja ilmus trükkis katekismus ja muud vaimuliku kirjandust. Tõlkide seminaris õppis ka eestlasi, veelgi märkimisväärsem on, et eestlasi jõudis ka Vilniuse ülikooli ja selle juures töötavasse seminari (Michaelis Hagu, Tartu lähedase talupoja poeg Andrei Moscha jt.) /57/. Sõdades muserdatud talurahva hulgas leidsid jesuiidid poolehoidu, sest nad suhtusid talupoegadesse sõbralikult, andsid algelist arstiabi, töötasid päästmist kõigist hädadest. Jesuiidid ise on oma aruannetes ja kirjades küll palju liialdanud, kuid katoliku ja luteri kiriku rivaliteedis eesti talurahva hingede pärast jäi sel perioodil esimene selgelt peale. Poola võimuaeg ei olnud aga eriti pikk ja hoopis vähe oli sellest rahuaega, nii ei saanud vastureformatsioon sügavamalt juurduda.

Suur sõdade periood kahjustas talurahvast raskelt mitte ainult majanduslikult ja füüsiliselt, vaid ka moraalselt, lõi soodsa pinna kuritegevuseks ja kõlvatus-teks. Dubberchi visitatsioonide materjalides on selle kohta kaebusi küllaldaselt ja ilmselt mitte põhjuse- ta. Hingekarjaste endi moraalne tase oli madal ja tihti on olnud just pastorid ise kõige halvemaks eeskujuks.

Sõdade periood muutis talurahvale kahjulikus suunas vaateid maavaldusõigusele /58/. Sunnismaisus ja pärisorjus olid üldiselt kehtestunud XV sajandil ja jätkuvalt XVI sajandi esimesel poolel, mil kõik feodaalsed koormised jõudsalt kasvasid. Kaubalis-rahaliste suhete teatud arengu olukorras tõusis talurahva hulgas esile jõukam kiht, kes koormisi tasus rahas ja keda on loetud vabatalupoegadeks. Talupoegade suhetes aadliga säilis patriarhaalseid jooni, vana külakogukondlik ja vakusekorrastus püsis ning talupoegade esindajad võtsid osa kohtumõistmisest. Liivi sõja ja järgnevate sõdade, taudi- ja nälja ajal jäid aga paljud talud tüh- jaks ja neid tühje maid hakkas aadel lugema omaks, võt- tes talusid mõisate alla või andes neid uustulnukatele. Uusasunikel ei olnud loomulikult mingit päritud õigust saadud taludele. Aadel asus väitma, et talupojad olid kaotanud õiguse maale juba vallutuse ajal. XVII sajan-

dil oli muidugi veel küllalt talusid, mis pikemat aega ühe suguvõsa käes olnud. Polnud aga mõisnike huvides vahet teha nende ja uuesti asustatud talude vahel. Kõiki talusid hakati vaatlema kui mõisnike täielikku omandit. Talurahva väitele, et nad valdavad talusid pärandatavana, ei omistatud mingit tähelepanu. Sellega koos luges aadel talurahva ka isiklikult härrastele kuuluvaks. Balti aadel viis oma seisukohad läbi ja Rootsi võimud sanktsioneerisid juriidiliselt pärisorjuse. Vabatalupojad esinevad järgnevalt vaid väheste eranditena.

*

Kogu Eesti minekuga Rootsi alla pääses luteri kirik siin otsustavalt võidule. Rootsist oli saanud luterlik, teiseusuliste suhtes sallimatu tõsiluterlik maa. Vastavalt sellele kujunes Rootsi poliitika ka Balti provintsid. Algas laiaulatuslik töö luteri kiriku organisatsiooniliseks tugevdamiseks ja ideoloogilise mõju tõstmiseks. See oli üks osa üleeuroopalises võitluses protestantismi ja katoliitsismi vahel, mille objektiks sai ka eesti talurahvas, kelle muinasusundile kirik kuulus otsustavalt sõja.

1632. aastal avati Tartus ülikool, mis Eesti kultuuriajaloo on kaheldamatult suursündmus. Põhimõtteliselt oli ülikool avatud kõigile seisustele, ka talurahvale, nagu seda ülikooli avatseremoonial pidulikult deklareeriti. Tegelikult on kindlalt tolleaegses ülikoolis teada vaid üks lätlane, oletatavalt ka vähemalt üks eestlane /59/. Üldiselt on seda loetud kõigiti loogiliseks talurahva pärisorjuse ja linna alamkihtide väesuse olukorras. Siiski ei saa jätta meenutamata, et varasematel aegadel olid kõrghariduse omandamise võimalused eestlastel olnud avaramad. Välismaistesse ülikoolidesse oli jõutud ordu ja ka Poola ajal, nüüd, kus ülikool oli omal maal, sinna ei pääsetud. Kahtlemata oli peamiseks põhjuseks talurahva ja linnaeestlaste sotsiaal-majandusliku olukorra üldine halvenemine, kuid tuleb arvestada ka muid tegureid /60/. Rootsi võim ei tõstnud päevakorrale eestlastest vaimulike koolitamist, nagu seda oli tehtud katoliku ajal.

Küll pöörati tõsist tähelepanu kirikuõpetajate taseme tõstmisele, neilt nõuti kõrgharidust ja eesti keele oskamist. Suurt rõhku pandi eestikeelse kirjanduse väljaandmisele, algas eesti kirjakeele kujundamine ja piibli tõlkimine. Piiblikonverentsid olid tegelikult esimesed eesti keele konverentsid. Eesti keele hea oskamine sai prestiižiküsimuseks, keele mitteküllaldastundmist peeti üheks tõsisemaks puuduseks. Tooniandvaks kirikuringkondades said sellised mehed nagu Heinrich Stahl, Joachim Rossihnius, Johann Gutsclaff, Heinrich Göseken, Johann Hornung, Andreas ja Adrian Virginiused, isa ja poeg Reiner Broockmannid ja mitmed teised, kes arendasid eesti kirjasõna ja tundsid siirast huvi eestlaste vaimuvara vastu.

Eriline tähendus talurahva vaimsele kultuurile oli talurahvakoolide rajamisel, milles on teeneid paljudel, iseäranis aga muidugi noorel üliõpilasel Bengt Gottfried Forseliusel. Tema kooliõpetajate seminar lõi võimaluse talurahvakoolide võrgu tekkeks XVII sajandi lõpukümnenditel, mis oli väljapaistvaks saavutuseks rahvusvaheliseski mastaabis. Paralleelina võib märkida, et selsamal 1684. aastal, kui Forselius Tartu lähedal Piiskopi mõisas eesti talupoisse koolmeistriteks hakkas koolitama, asutas Prantsusmaal Reims'is katoliku toomhärja Jean Baptiste la Salle seminari maakooliõpetajate ettevalmistamiseks /61/. Forseliuse tegevus langes aega, mil oli toimunud mõisate reduktsioon ja talupojad "kuninga talupoegadena" lootsid oma olukorda paranevat. Forseliuse kasvandikke, kes asusid tööle kooliõpetajate ja köstritena, loeti vabadeks inimesteks. Koolide asutamine leidis talurahva hulgas soodsa vastuvõtu, lugemisoskus sai auasjaks, ka tütarlaste seas. Üks energilisemaid talurahvahariduse edendajaid Sangaste pastor ja Lõuna-Tartumaa praost Chilian Rauschert kirjutab, et karjased kõndinud loomade järel ja lugenud raamatut. Olles põhjalikult tundma õppinud eesti talupoegi ja sügavalt veendunud nende vaimses andekuses, kuulutas ta lootusrikkalt: "Eesti rahvas (*der estnische Hauffe*) on nagu sööt, millel võsa peal kasvab ja mis head vilja võib kanda, kui võsa ära raiutakse ja välja juuritakse." /62/.

Talurahvakoolide loomine oli sügavalt positiivne nähtus vaatamata õpetuse valdavalt usulisele sisule. Kool tõstis talurahva eneseteadvust ja ühiskondlikku aktiivsust, edusammud koolialal polnuks mõeldavad ilma talurahva laialdase poolehoiduta. Mitte asjata ei püütud aadli ringkondades "poliitilistes huvides" koolide rajamist takistada, nagu nähtub olude hea tunda Christian Kelchi kroonikast /63/. Kirik muidugi nägi koolides vahendit talurahva usuliseks kasvatamiseks ja usuõpetuse tundmine talurahva seas laienes. Kuid talurahvakool ei toonud talupoegi selliselt kiriku rüppe, nagu luteri vaimulikud seda oleks soovinud. Suhtumine ametlikku kirikusse jäi kriitiliseks ja reserveerituks. Iseloomulikud on kaebused vähese kirikus, eriti armulaual käimise üle ja seda talupoegade puhul, keda teatakse hästi usuõpetust tundvat. Koolis käinud seisusekaaslastelt omandasid ka teised talupojad teadmisi ristiusust meelsamini kui pastoriilt. Mingil määral tekkis selles osas isegi rivaliteet. 1693. aastast näiteks on teada, et Paistus Anikatsi kõrtsis hakkas üks talupoeg pidama jumalateenistusi, kus käis palju rahvast, leides tema jumalasõna olevat parema kui pastori oma kirikus /64/.

Muistseid ja katoliiklikke uskumusi ning kombeid ei suutnud luteri kirik ka Rootsi riigivõimu toetusel täielikult likvideerida. Need küll taandusid karmide karistuste survele, esinesid varjatult, kuid vähemasti üksiknähtudena nimetatakse ebausku, ohverdamist, nõi-

dumist, kalmetesse matmist jms. visitatsiooniprotokollides ja muudes allikates ikka ja jälle. Kiriku ideoloogilist edu takistasid oluliselt majanduslikud raskused, mis omakorda on tõendiks koguduseliikmete vähesest toetusest. Veel 1693. aastal osutuvad paljud kirikud ja pastoraadid väga halvasti seisukorras olevaks, nii et jumalateenistuste pidamine on tõsiselt raskendatud. Kanepi kirikusse näiteks polevat rahvas julgenud tulla, kuna torn ähvardanud alla kukkuda, lisaks mahutanud kirikuhoone vaid 150 inimest /65/. Rahva usuiline ilme jäi Rootsi aja lõpuni mõneti ebamääraseks ja ebaühtlaseks.

*

Põhjasõda ja katk juba kestuselt lühemana ei too-
nud vaimuallu nii suuri murranguid kui suur sõdade aja-
järg sajand-poolteist tagasi. Eesti minek Vene riigi
koosseisu jättis esialgu kohalikus elus palju endiseks.
Säilisid ja laiienesid baltisaksa aadli privileegid, lu-
teri kirikule jäi tema senine koht, kehtivuse säilitas
rootsiaegne kirikuseadus. Talurahvakoolidele oli sõda
raskeks tagasilöögiks, siiski mitte nii suurel määral,
nagu seda on arvatud vanemas ajalookirjanduses. Pärast
sõjategevuse lõppu alustasid paljud koolid uuesti tööd.
Jätkus eestikeelse vaimuliku kirjanduse väljaandmine,
1715. aastal ilmus uus testament põhjakeelse keeles ja
1739. aastal kogu piibel tervikuna eestikeelses tõlkes.
Vaimuliku sisuga kirjandusele lisandus XVIII sajandil
küllalt ulatuslik ilmalik kirjandus.

Luteri kiriku pealetung Eestis XVII sajandil oli
langenud aega, mil üleeuroopalises mastaabis kirik se-
ses kapitalismi arenguga oma senist kõigile elualadele
ulatuvat tähendust hakkas minetama. Kirik oli olnud feo-
daalse korra "kõige üldisem süntees ja sanktsioon" /66/,
feodalismi langusega kiriku mõjuvõim vähenes. XVII sa-
jandil jätkus Euroopas üldiselt vaimuelu sekulariseeru-
mine, sai alguse valgustusajastu.

Baltikumis püsis feodaalkord kauem kui Lääne-Eu-
roopas, kuid uued suunad vaimuelus hakkasid ka siia
ulatuma. Luteri kiriku positsioonid XVIII sajandil nõr-
genesid, konkreetselt küll teistel asjaoludel. Eesti-
ja Liivimaa liitmisel Vene riigiga jäid luteri kiriku-
le senised õigused, kuid kirik kaotas keskvaldumise mõjuka
toetuse, mida ta oli omanud Rootsi võimu ajal. Balti-
saksa aadel oli kiriku autoriteedi säilitamisest elu-
liselt huvitatud, mõistes kiriku ideoloogilise toetuse
vajalikkust eriti talurahva vaeshoidmisel, kuid ühtaegu
püüdsid riitlaskonnad hoida kirikut oma ülemvõimu all.
Eestimaa kubermangus see aadli üldiselt õnnestuski,
Liivimaa kirik jäi iseseisvamaks. Kujunenud olukorras
läks ka talurahva hariduse korraldamine rohkemal mää-
ral aadli kätte, kes aga selles erilist initsiatiivi
ei osutanud. XVIII sajandi tähtsamad koolikorraldused

(1765. ja 1787. aasta patendid Liivimaal) ei olnud aadli ega kiriku, vaid keskvdimu ja kindralkuberner Browne tegevuse tulemus. Eestimaa konsistooriumi taotluse samalaadse patendi väljaandmiseks Eestimaal lükkas aadli maapäev tagasi.

Tähtsamat osa kui ametlik kirik hakkas talurahva suhtes etendama vennastekoguduse ehk hernhuutlaste liikumine, mis Baltimaile jõudis 1720. aastatel. Sisult ei erinenud vennaste õpetus luteri kiriku omast javiimane üldiselt toetas vennastekoguduste tegevust, talurahvast meelitas aga vennastekoguduste sisekorraldus, mis rajanes võrdsusel ja üheõiguslikkusel, võimaldas initsiatiivi ja tegevusvabadust. Kohati omandas liikumine teravalt mõisavastase iseloomu, nagu Haanjas Tallima Paabu juhtimisel 1740. aastate algul, üldisemalt jäi siiski usulisele pinnale. Meie ajaloo üldkäsitus on tavaliselt käsitletud vaid hernhuutliku liikumise varasemat perioodi, mil sellel oli tugev sotsiaalne kallak, varju on jäänud liikumise edasine areng ja see, et haripunkti jõudis liikumine alles XIX sajandi esimesel poolel, soodustatuna eriti Aleksander I poolt 1817. aastal antud armukirjast /67/.

Vennastekogudustel oli pikka aega rohkesti teeneid koolide rajamisel ja ülalpidamisel ning eestikeelse kirjasõna loomisel. Nimekaid jutlustajaid ja kirjamehi tõusis ka eestlaste hulgast (Mango Hans, Michel Ignatius, Aleksander Raudjal). Positiivsed olid vennaste kõlblusnõuded, nende eitav suhtumine joomisse ja suitsetamisse. Usuline müstika tõmbas aga rahvast tagasi sotsiaalsest võitlusest. Sallimatus vanade kommete, rahvalaulu, torupillimängu jms. suhtes tähendas sallimatust ka muinasusundi veel püsivate ilmingute suhtes. Vennastekoguduste kaudu võeti ristiusu õpetus eesti talurahva poolt laiemalt omaks, mille juures vahest otsustavamaks kui usulised vajadused oli liikumisega seotud teatud opositsioonilisus. Vennastekogudustegi ideoloogilist mõju ei tohiks ülehinnata, sest niipea kui XIX sajandi teisel poolel tõusid uued eneseavalduse võimalused, kaotas liikumine kiiresti laialdasema tähenduse.

*

Feodalismi lõpu- ja lagunemisperiood, kapitalistlike suhete areng XVIII sajandi lõpust kuni XIX sajandi keskpaigani tähendas rohkeid muutusi majanduses, sotsiaalsetes suhetes, poliitikas ja kultuuris. Eesti talurahvale kujunes see periood härmiselt rusuvaks. Baltisaksa aadlil õnnestus kapitalismi areng põllumajanduses suunata talurahvale kõige raskemale, nn. preisi teele. 1816. aasta seadustega sai talurahvas isiklikult vabaks, maa kuulutati aga mõisnike omaks, mis lubas neil kiidelda, et nüüd oli lõpule viidud XIII sa-

jandil alustatud Baltikumi vallutamine. Järgnes ängistav nn. teorendisüsteemi periood, mis 1840. ilmastikuliselt ebasoodsatel aastatel viis pääsu otsimisele "keisri usust", massilisele usuvahetusliikumisele Lõuna-Eestis ja Saaremaal. Kuid ka see vähene, mis talurahvaseadused talupojale jätsid, osati ära kasutada. Talurahva kogukondlikud omavalitsused ja kohtud said tähtsaks ühiskondliku tegevuse kooliks ja esialgu arglikult, järkjärgult mõjukamalt hakkavad sealtkaudugi tõusma hääled mõisnike vastu. Kogemused, mida nendes asutustes omandati, said üheks aluseks järgnenud rahvusliku liikumise kaadrite kujunemisele.

Feodaalsuhete visa püsimine tõkestas talurahvakoolide kiiremat arengut. Suhteliselt paremini edenesid kooliolud Lõuna-Eestis. Peamiseks jäi ikkaveel lugemise õppimine, kirjutamine ja arvutamine lisandusid väga aegamööda. Eestikeelne kirjasõna siiski laienes, maarahva silmaring avarus. Tunduvalt arenes edasi eesti kirjakeel. Algas eesti rahvaluule teadlik kogumine ja avaldamine. 1838. aastal asutati Tartus Opetatud Eesti Selts, mis tegeles eesti keele, kirjanduse, rahvaluule ja ajaloo uurimisega. Tõusetus rahvaeepose loomise mõte. XIX sajandi esimesel poolel hakkas 1802. a. taasavatud Tartu ülikoolis õppima juba eestlasi, kes ka kõrghariduse omandanult jäid eestlasteks: K.J. Peterson, F.R. Faehlmann, F.R. Kreutzwald jt. Tekkivat eesti rahvuslikku kultuuri hakkasid kujundama eestlased ise. Senise maamehe, pärisorja, talupoja asemel võis Johann Woldemar Jannsen 1857. aastal "Perno Postimehe" esimeses numbris pöörduda lugeja poole: "Tere armas eesti rahvas!"

*

Eesti rahva kui ajaloolise kategooria põhilised tunnusjooned olid kujunenud pikaajalise järjepideva arengu tulemusena muinasaja lõpuks. Sellel ajal võib juba täheldada territoriaalset terviklikkust, ühisjooni materiaalses ja vaimses kultuuris, keele ühtlustumist, majanduselu ja psüühilise laadi suhtelist ühtsust. Oli tekkinud küllalt monoliitne etniline baas, alus edasiseks arenguks. Võõrvõimu tingimustes feodaalajal rahva edasise arengu protsess pidurdus, kuid ei seiskunud. Kõigi raskuste ja ahistuste kiuste pärandas feodaalae g omakorda järgnevale ajastule füüsiliselt elujõulise ja vaimselt arenemisvõimelise rahva. Sellelt pinnalt sai kapitalismi arengu ja võidulepääsuga XIX sajandi teisel poolel võimalikuks eesti kodanliku rahvuse teke, rahvuslik liikumine, rahvusliku kultuuri loomine, suhteliselt lühikese ajaga tõus teiste kultuurirahvaste hulka.

Kasutatud allikad ja kirjandus

1. Vt. Eesti ajalugu / Tegev- ja peatoim. H. Kruus. - Trt., 1937. - II kd. - Lk. 61 - 62 (P. Johansen).
2. Vah tre S. Eesti rahvastikust XIII sajandil // Nõukogude Kool. - 1975. - Nr. 9. - Lk. 781 - 784.
3. Uluots J. Grundzüge der Agrargeschichte Estlands. - Trt., 1935. - Lk. 15 - 19.
4. Eesti rahva ajalugu / Toim. J. Libe, A. Oinas, H. Sepp, J. Vasar. - Trt., 1932. - I kd. - Lk. 112.
5. Ligi H. Talupoegade koormised Eestis 13. sajandist 19. sajandi alguseni. - Tln., 1968. - Lk. 26 - 27.
6. Vah tre S. Eesti rahvastikust XIII sajandil. - Lk. 789 - 790.
7. Moora H., Ligi H. Wirtschaft und Gesellschaftsordnung der Völker des Baltikums zu Anfang des 13. Jahrhunderts. - Tln., 1970. - Lk. 81 - 83.
8. Arbusow L. Grundriß der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands / 4. Aufl. - Riga, 1918. - Lk. 101.
9. Amelung F. Baltische Culturstudien aus den vier Jahrhunderten der Ordenszeit (1184 - 1561). - Dorpat, 1885. - Lk. 64.
10. Hildebrand H. Livonica, vornämlich aus dem 13. Jh., im Vatikanischen Archiv. - Riga, 1887. - Nr. 21. - § 11.
11. Johansen P. Nordische Mission, Revals Gründung und Schwedensiedlung in Estland. - Stockholm, 1951. - Lk. 118 - 123.
12. Vt. Palli H. Ajaloolise demograafia probleeme Eestis. - Tln., 1973. - Lk. 25.
13. Palli H. Ajaloolise demograafia probleeme Eestis. - Lk. 25.
14. Eesti rahva ajalugu. - Trt., 1933. - II kd. - Lk. 927 - 948; Eesti majandusajalugu / Toim. H. Sepp, O. Liiv, J. Vasar. - Trt., 1937. - I kd. - Lk. 158 - 164.
15. Палли X. Естественное движение сельского населения Эстонии (1650 - 1799). - Таллин, 1980. - I, II, III, eriti I. - Lk. 11, 81 - 98; II. - Lk. 79 - 120.
16. Liiv O. Suur näljaaeg Eestis 1695 - 1697. - Tartu-Tallinn, 1938. - Lk. 78.
17. Eesti NSV ajalugu: Kõrgkoolide õpik / Toim. K. Siilivask. - Tln., 1976. - I osa. - Lk. 157 (H. Ligi).
18. Vah tre S. Eestimaa talurahvas hingeloenduste andmeil (1782 - 1858). - Tln., 1973. - Lk. 236.
19. Vah tre S. Eestimaa talurahvas hingeloenduste andmeil. - Lk. 220.
20. Andmed üksikute maade ja kogu Euroopa rahvaarvu kohta pärinevad teostest: Урланис Б.Ц. Рост населения в Европе: (опыт исчисления). - М., 1941; Buchholz E.W. Vom Mittelalter zur Neuzeit // Raum und Bevölkerung in der Weltgeschichte. Bevölkerungs-Ploetz / Vier Bände / 3 Aufl. - Würzburg, 1966, - Bd. 3.; Palli H. Rahvastik ja ajalugu. - Tln., 1973

21. Пресса Р. Народо́население и его изучение (Демографический анализ) / Пер. с франц. В.Э. Шпринка; Под ред. Б. Ц. Урланиса. М., 1966. - С. 174.
22. Vahtre S. Eestimaa talurahvas hingeloenduste andmeil. - Lk. 181.
23. Пресса Р. Народо́население и его изучение. - С. 73.
24. Cipolla C.M. The Economic History of World Population / Third Edition. - Aylesbury, 1965. - Lk. 83.
- Höijer E. Sveriges befolkningsutveckling genom tiderna. - Stockholm, 1969. - Lk. 17 (tabel) järgi oli Rootsis laste suremus kuni 1790. aastani kümmeaastakute lõikes 200 ja enam, 1791 - 1800 196, 1801 - 1810 199, järgnevalt pidevalt langes.
25. Henriku Liivimaa kroonika / Tõlk. R. Kleis / Toim. ja komment. E. Tarvel. - Tln., 1982. - Lk. 122 - 123 (XV, 3).
26. Eesti talurahva sotsiaalseid vaateid XIX sajandil / Toim. E. Jansen, J. Kahk, A. Vassar. - Tln., 1977. - Lk. 37.
27. Eesti talurahva sotsiaalseid vaateid XIX sajandil. - Lk. 38.
28. Amelung F. Baltische Culturstudien, lk. 202.
29. Fr.R. Kreutzwaldi kirjavahetus: Kirjad A.H. Neusile, E. Sachssendahlile ja teistele 1847 - 1866. - Tln., 1956. - II. - Lk. 74.
30. Eesti NSV ajaloo lugemik / Koost. J. Kahk (toim.) ja A. Vassar. - Tln., 1960. - I kd. - Lk. 186.
31. Petri J.C. Ehstland und die Ehsten. - I Th. Gotha, 1802. - Lk. 306.
32. Eesti ajalugu. II kd., lk. 380 - 382 (F. Linnus).
33. Jaanits L., Laul S., Lõugas V., Tõnisson E. Eesti esiajalugu. - Tln., 1982. - Lk. 419.
34. Henriku Liivimaa kroonika. - Lk. 198 - 199 (XXIII, 7).
35. Vahtre S. Jüriöö. - Tln., 1980. - Lk. 53 - 58.
36. Hildebrand H. Livonica. - Nr. 21. - § 53.
37. Henriku Liivimaa kroonika. - Lk. 216 - 219 (XXIV, 5).
38. Paulson I. Vana eesti rahvausk. - Stockholm, 1970. - Lk. 134 jj-d.
39. Гуревич А.Я. Проблемы средневековой народной культуры. - М., 1981. - С. 109.
40. Tsiteeritud Гуревич А.Я. Проблемы средневековой народной культуры. - С. 334 järgi.
41. Akten und Rezesse der livländischen Ständetage / Hrsg. von O. Stavenhagen. - Riga, 1907. - Bd. I. - Nr. 299.
42. Liv-, Est- und Curländisches Urkundenbuch / Von H. Hildebrand. - Riga, Moskau, 1881. - Bd. VII. - Nr. 690.
43. Palli H. Mida kõnelevad isikunimed eestlaste usust 13. - 16. sajandil // Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis. - Tln., 1961. - II. - Lk. 108 - 127.
44. Blumfeldt E. Saare-Lääne piiskopkonna visitatsiooniprotokolle aastaist 1519 - 1522 // Ajalooline ajakiri. - 1933. - Nr. 1. - Lk. 44.
45. Stackelberg F. Das älteste Wackenbuch der Wiek // Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 1927. - Trt., 1929. - Lk. 81 jj-d.

46. Amelung F. Baltische Culturstudien. - Lk. 237 - 238.
47. Arbusow L. Die Einführung der Reformation in Liv-, Est- und Kurland. - Leipzig, 1921. - Lk. 124.
48. Arbusow L. Die Einführung der Reformation in Liv-, Est- und Kurland. - Lk. 824.
49. Russow B. Liivimaa kroonika / Tõlk. Dagmar ja Hermann Stöck. - Stockholm, 1967. - Lk. 78, 88.
50. Margus A. Rahvus- ja sotsiaalvahekordade teravne mine Tallinnas XVI sajandi esimesel poolel // Vana Tallinn. - Tln., 1939. - IV kd. - Lk. 83 - 93.
51. Köpp J. Kirik ja rahvas. - Lund, 1959. - Lk. 14.
52. Russow B. Liivimaa kroonika. - Lk. 151 - 152.
53. Schirren C. Quellen zur Geschichte des Untergangs livländischer Selbstständigkeit. - Reval, 1864. - Bd. IV. - Nr. 465.
54. Russow B. Liivimaa kroonika. - Lk. 132.
55. Koit J. Estnische Bauern als Krieger während der Kämpfe in Livland 1558 - 1611 // Sonderdruck aus Annales Societatis Litterarum Estoniae in Svecia IV (1960 - 1964). - Stockholm, 1966. Eriti lk. 33 - 37.
56. Vah tre S. Kirik, aadel ja talurahvas Eestimaal XVI sajandi lõpul. Käsikiri. Autori valduses.
57. Tumelis J. Vilnius-Tartu // Tarybinis studentes. - 14. mai 1982.
58. Vt. eriti Soom A. Der Herrenhof in Estland im 17. Jahrhundert. - Lund, 1954. - Lk. 4 - 5.
59. Tartu ülikooli ajalugu / Koost. H. Piirimäe. - Tln., 1982. - I. 1632 - 1798. - Lk. 66.
60. Harjumaa Kuimetsa taluniku poeg Johan Berendson on 1635. aastal kavatsenud jätkata õpinguid välismaal. Vt.: Tartu ülikooli ajalugu. - I. - Lk. 66.
61. Põld P. Pilk õpetajate ettevalmistusasutiste minevikku Eestis / Aratrükk Tartu Opetajate Seminari Juubelialbumist. - Trt., 1928. - Lk. 4.
62. Wieselgren G. B.G. Forselius und die Grundlegung der estnischen Volksschule // Vetenskapssocieteten i Lund Arsboek. - 1942. - Lk. 111 - 112.
63. Kelch C. Liefländische Historia. - Reval, 1695. - Lk. 627.
64. Eesti NSV RAKA, f. 278, nim. 1, sü. X-1, l. 31.
65. Eesti NSV RAKA, f. 278, nim. 1, sü. X-1, l. 28.
66. Engels F. Talupoegade sõda Saksamaal // K. Marx, F. Engels. Religioonist. - Tln., 1963. - Lk. 74.
67. Philipp G. Die Wirksamkeit der Herrnhuten Brüdergemeine unter den Esten und Letten zur Zeit der Bauernbefreiung. - Köln-Wien, 1974. Eriti lk. 298 jj-d.

EESTI KODANLIKU RAHVUSE KUJUNEMISEST

E. Jansen

Rahvuse - või ka sellele eelnenud etniliste ühenduste, mistahes etnose - defineerimine, see tähendab, tema eristamine inimeste muudest ühtekuuluvustest on keerukas probleem, mille puhul ka Nõukogude uurijate seas - ajaloolise materialismi üldteooria raames - on küllalterinevaid seisukohti, sest rahvust (etnost) kui kompleksset, äärmiselt keerulist nähtust on võimalik defineerida väga erinevatest aspektidest lähtudes. Tuleb nõustuda J. Bromleiga, kes näeb etnoses terviklikku süsteemi /1/, etnilis-sotsiaalset organismi /2/, mille puhul iidseid, püsivaid generatsioonidevahelisi s.o. etnilisi sidemeid mõjutavad oluliselt sotsiaal-majanduslikud, st. formatsioonilised tegurid, kujundades ühe või teise etnose tüübi: feodaalaja rahva, kodanliku rahvuse, sotsialistliku rahvuse.

lidsed etnilised sidemed omandavad muutunud tootmissuhete mõjul uues formatsioonis uue elu. XVIII - XIX sajandil tõi industriaalne kapitalism Euroopas kaasa seniste etniliste ühtekuuluvuste muutumise kapitalismiaja või kodanlikeks rahvusteks, mille teket kuulutas rahvusliku teadvuse tärkamine, rahvusriikide või (rõhutatud rahvaste puhul, kes elasid paljurahvuseliste riikide koosseisus) rahvuslike liikumiste teke, samuti aga ka professionaalsete rahvuskultuuride hoogne areng. Kapitalismi üldine voog haaras kaasa ka Ida- ja Kesk-Euroopa mahajäänud maad; suurte impeeriumide - Austria-Ungari, Türgi ja Tsaari-Venemaa vähemusrahvuste seas algasid rahvuslikud liikumised, mis kestsid läbi kogu XIX sajandi. Nende liikumiste tõusud ja mõõnad langesid kokku ühiskondlik-poliitiliste, revolutsiooniliste liikumiste tõusude ja mõõnadega. Rahvuslikes liikumistes esitatud majanduslikud, sotsiaalsed ja poliitilised nõuded ning kultuurialased taotlused peegeldasid kapitalismi arengu ja seega ka rahvuse konsolideerumise vajadusi, õigemini: edasise konsolideerumise vajadusi, sest selleks, et rahvuslik liikumine võiks üldse tekkida, on vajalik kodanliku rahvuse teatud arengutase. Rahvuslike liikumiste karakteri ja esitatavate nõudmistega iseloomu järgi võib otsustada ka rahvuste arengutaseme üle. XIX sajandi Euroopa rahvuslike liikumisi jälgides selgub rahvuste erinev arengutase: ungarlased, poolakad, osalt ka serblased ja horvaadid olid arenenumad rahvad, keda iseloomustas väljakujunenum sotsiaalne struktuur, selle suurem polaarsus, oma aristokraatia olemasolu juba feodalismiajal, intelligentsi tugevus; keskmisel tasandil (sotsiaalsele struk-

tuurile oli nende rahvaste puhul iseloomulik võrdlemisi tugevasti arenenud keskkihtide olemasolu) olid tšehhid ja soomlased, mahajäänud talupojarahvused olid eestlased, lätlased, sloveenid, slovakiid jmt. XIX sajandi teisel poolel aga, kui talurahvareformi järel algas kapitalismi hoogne areng kogu Venemaa ulatuses, tõi uute suhete kiire kujunemine mitmeti soodsas situatsioonis olevais Balti provintssides kaasa ka siinsete põlisrahvaste etnilise seisundi kiire muutumise, eesti ja läti kodanlike rahvuste konsolideerumise. On iseloomulik, et eesti rahvuslik liikumine algas just 1860. aastail, demokraatlike liikumiste tõusuajal Venemaal ja kogu Euroopas.

Rahvusliku teadvuse tärgkamise esimesed märgid ilmnesisid aga eestlaste ja lätlaste, nagu mitmete teistegi Euroopa rahvaste (soomlaste, tšehhide jt.) puhul juba XVIII sajandi lõpul, feodaalkorra lagunemise ja kapitalismile ülemineku algusperioodil. Tõsi, need märgid olid mõneti kaudsed: Garlieb Merkel püüdis Euroopa tähelepanu tõmmata unustatud orirahvastele - eestlastele ja lätlastele; algas estofiilsete haritlaste tegelemine eesti keele ja rahvakultuuriga. Möödunud sajandi teine veerand tõi päevakorda juba rahvusliku identisuse probleemi: mõned talurahva hulgast tõusnud haritlased otsustasid oma eesti päritolu enam mitte maha salata. Sellest ajast peale muutus baltisakslaste sõnul "õudusttekitav rahvus- ja keeleküsimus" /3/ ikka aktuaalsemaks. Baltimaadel tekkis XIX sajandil konfliktsituatsioon kahes plaanis: esiteks tugevnevas Vene riigis kasvava rahvusluse (väljundiks ka Nikolai I poliitika) ning (üldiselt) separatistliku baltisaksa aadli ja bürgerluse vahel; teiseks, viimase ning eesti ja läti kodanlike rahvuste kujunemist kajastava kohalike rahvaste rahvusluse vahel. Mõlemad konfliktid avaldusid nii Baltimaade kui ka Peterburi avalikkuses selgesti 1860. aastaist peale. Selle kümnendi algus Eestis tõi kaasa palju uusi ettevõtmisi: rahvuslikult meelestatud haritlasringide tekke, rahvuslike seltside ja ajalehtede asutamise, rahvaeepose "Kalevipoeg" ja esimeste patriootilise lüürika kogude ilmumise jne. Need nähtused osutasid sellele, et käimas on mingid uued sotsiaalsed protsessid oma poliitiliste ja kultuuriliste konsekventsidega. Baltisakslastele aga tundus esimene konflikt esialgu hoopiski tähtsam ja ohtlikum kui põlisrahvaste arglikud eneseväljenduspuüded. Pärast sajandi keskpaiga agaraarreformi konstateeriti küll läti ja eesti nn. eliidi teket, peeti aga loomulikuks, et see aegapidi saksastub, sest ei eesti ega ka läti keel pole võimeline, nagu arvati, arenema üle talupojakeele taseme. Tegelikult oligi - isegi XIX sajandi 80. - 90. aastateni - lahendamata küsimus, missugune keel või kultuur Baltimaadel võidab ja kas eestlased ning lätlased siiski ei assimileeru.

Vaadeldes järgnevalt neid rahvastikulisii, majanduslikke, sotsiaalseid, poliitilisi ja kultuurilisi protsesse, millest eespool kirjeldatud välised ilmin-

gud lähtusid ning mis eestlaste assimileerumise võimatuks tegid ja sakslastest valitsevad klassid ajaloo kohtu ette sundisid astuma. Rahvust kujundavate üksikfaktorite analüüsi puhul tuleb muidugi arvestada üksteisest lahutamise tinglikkust, sest tegelikult on rahvus ju kompleksnähtus, rahvuslik ühtekuuluvus eri protsesside integratsiooni resultaat.

Rahvastiku kompaktne kooselu ühel ja samal territooriumil on oluline eeldus etnose arengule; seejuures on tähtsad rahvaarv ja elamistingimused kui ka asustuse laad, sest neist sõltub ka inimeste kontaktide tihedus. On selge, et väga väikesel iningrupil ei ole eeldusi kujuneda omaette etnoseks, liiati rahvuseks. Absoluutseid reegleid siin muidugi pole ja palju sõltub ka sellest, missugustes tingimustes inimkooslus elab. Eesti kodanliku rahvuse kujunemist soodustas kahtlemata eestlastest rahvastiku suhteliselt kiire arvuline kasv siinsel territooriumil kapitalistlike suhete arengu ajal, st. XIX sajandi jooksul. Kui XVIII sajandi lõpul oli umbes 500 000 elanikku, siis XIX sajandi jooksul see arv peaaegu kahekordistus. 1897. aasta rahvaloenduse ajaks oli see 986 000, seega pea miljon. Rahvuse kujunemise seisukohalt oli oluline ka see, et samal ajal vähenes sakslaste protsent ja kasvas eestlaste osakaal. Eestlasi oli 1858. aastal umbes 700 000, 1881. a. umbes 800 000. 1881. aasta rahvaloenduse andmeil oli sakslaste protsent (keele järgi otsustades) 5,4; 1897. aastal aga vaid umbes 3,5 /4/.

Eestlaste arvukuse kasv ja nende ülekaalu tugevnemine soodustas diferentseerumist seni võrdlemisi homogeenses talupojarahvas, ehkki veel kauaks jäid põhirahva esindajalle kättesaamatuks kõrgemad positsioonid majanduses ja administratsioonis, kunstides ja teadustes. Tugev ja nagu vääramatu tunduv arvuline ülekaal kinnitas aga eestlaste iidset veendumust, et sakslaste ülevõimule vaatamata on just nemad maa päriselanikud ja tegelikud peremehed. See tunnetus omandas olulise koha XIX sajandi teisel poolel kujunevas rahvuslikus teadvuses, olles sellal seotud demokraatliku, aadlivastase ideoloogiaga.

*

Ohiskonna muutumise aluseks möödunud sajandil oli eelkõige industrialiseerimine, millele andis hoogu vee- ja tuulejõu asendamine aurujõuga ja hiljem juba ka mootoritega. Tähtsusetud polnud poliitilised reformid, mis 1860. aastate Venemaal avardasid teed kapitalistlikule ettevõtlusele. Eestis oli XIX sajandi teine pool suurte tööstushiiglaste kerkimise ajaks: sümboolne oli Kreenholmi, peatselt Venemaa suurima puuvillavabriku rajamine 1857. aastal. Tegevust laiendasid ka varem asutatud tekstiilivabrikud Kärklas, Sindis ja Narvas, juurde

tuli 1858. aastal Voltveti (Allikukivi) kammvillriidevabrik. Metallitööstuses sigines esialgu juurde peamiselt väikeettevõtteid, aga peatselt hakkas seegi haru suurejooneliselt arenema: Balti raudtee rajamise järel 1870. aastal alustasid Tallinnas tööd raudteetehased, meretranspordi elavdamine tõi omakorda kaasa administratsiooni töökodade ümberkujundamise Sadamatehasteks. Raudteega koos algas Tallinna esilekerkimine tööstus- ja kaubalinnana. Tööstuslik tõus XIX sajandi lõpul soodustas just metallitööstuse arengut selles linnas: 1890 asutati Rotermanni masinaehitustehas, tehase mõõdud omandas Fr. Krulli töökoda, sajandi lõpul lisandus kuul "Dvigatel", elektrotehnikatehas "Volta". Sajandi lõpp - uue algus oli kiire laienemise ajaks ka puidu- ja paberitööstuses.

Kuid tähtsamgi kui üksikute suurte tehaste rajamine oli vast see, et aurujõud ja industriaalsed tootmismeetodid puudutasid kõige erinevamaid tootmisharusid, et masinad ja uued töövõtted tungisid kõikjale, et kasvas tööviljakus, et tekkisid uued tööviisid, samuti paljud uued töökohad ja ametid, mida ikka sagedamini haarasid enda kätte arvuliselt ülekaalus olevad eestlased.

Võib öelda, et 1820. aastail alanud tööstusrevolutsioon Eestis viidi 1890. aastaiks lõpule. Ühtlasi tõusis esile uus ajaloojõud, kellel kujuneva eesti kodanliku rahvuse struktuuris oli oluline osa - tööliklass. Otto Karma arvestuste kohaselt oli vabrikutöölisi 1895. aastal 14 500, 1901. aastal tõusis see arv juba 26 000ni. Üldse aga töötas sajandi lõpuks suur- ja kesktööstuses 28 000 - 30 000 inimest 5/.

Juhtpositsioonid tööstuses jäid aga Baltimail endiselt baltisaksa ja vene, õigemini - rahvusvahelise kodanluse kätte, sest mitmed suurettevõtjad teotsesid ka mujal Venemaal, kapital tuli aga mõnigi kord välisriikidest. Teiselt poolt asutasid ka eestlased järjest enam töökodasid ja olid juba aurujõul töötavate töökodade, jahu-, villa- ja saeveskite omanikeks, mille teenuseid talupoeg nüüd senisest rohkem vajab. Tegu oli muidugi väikekodanlusega.

Tööstusega koos kasvasid kiiresti linnad ning maa-vabrikuasulad (Bestis oli neid terve hulk - Hiiumäe, Kärbla ja Sindi kalevivabrikute, Voltveti (Allikukivi) kammvillavabriku, Kunda tsemenditehase, Loxa tellisetehase jm. vabrikute juures). Linnastumine läks edasi peatumatul hooga. 1897. aastaks oli Eesti linnaelanikkond tõusnud 180 839 inimeseni, seega siis 19,2 protsendini rahvastikust. Elanike arv kasvas Eestis samal ajal (1863 - 97) 723 000 inimeselt 985 850 inimesele, suurenedes seega rohkem kui 36 protsendi võrra, linnarahvastik kasvas aga 182,4 protsendi võrra 6/. Linnad kasvasid loomulikult just maa põhielanike - eestlaste arvel, vaesunud ning laostunud talupojad ülerahvastatud talumailt otsisid tööd ja leiba.

Kasvavad linnad hakkasid ühtlasi järjest suuremal

määral kujunema ka sündiva eesti rahvuse majandus- ja kultuurikeskusteks, mille mõju külale tähelepandavalt kasvas.

Tööstuse areng ei toonud (esialgu) kaasa käsitöö tähtsuse langust, vastupidi, tsunftisunduse kaotamise (1866), samuti linna ning maa uute vajaduste mõjul käsitööliste arv isegi tõusis. See tõus oli seega kapitalismi arenguga kaasuva elulaadi muutuse tunnus. Rohkem oli vaja rõivaste, jalatsite ja muude elutarvete valmistajaid. Ehitustegevuse elavnemisega kasvas sellega seotud käsitööliste (puuseppade, mürseppade, kiiviraiujate jt., ka mööblivalmistajate - tislerite) hulk. Otto Karma hindab käsitööliste üldarvu 1897. aasta rahvaloenduse andmete põhjal 36 000 - 38 000-le. /77/. Selleski kihis kasvas eestlaste arv, seega siiseesti väikekodanluse osakaal, mida täiendasid eestlastest majanomanikud. Samal ajal toimus ka põllumajanduse ümberkujunemine. Mõis arenes suhteliselt kiiresti kapitalistlikuks, turu jaoks tootvaks majapidamiseks, milles juhtivat osa senise viinatootmise asemel hakkas etendama karjakasvatust, soodustuseks Peterburi turu lähedus. Selle kõrval hakkas ka talu, mis üha enam vabanes mõisasõltumusest, muutuma kaubatootjaks ja loomulikult ka kaubatarbijaks. Mõisniku ja talupoja patriarhaalne suhe muutus nüüd rahasuhteks; juba 1860. aastate lõpuks sai raharent üle Eesti valitsevaks. Kõrge raharent koos visalt püsiva teorendiga ja mõisnike privileegid tõkestasid kaubalise väikepõllupidamise edasimineku, sest arusaadavalt sai kaubatootmiseks vajalikku intensiivset põllupidamist tõeliselt arendada vaid mõisast vabanenud päristalu. Kohtade päriksostmine muutus massiliseks kõigepealt viljakamas Lõuna-Eestis - Liivimaa kubermangu Eesti osas, kus sajandi lõpuks oli ostetud 86,4 protsenti talumaast. Põhja-Eestis - Eesti-maa kubermangus - algas talude hulgalisem väljaostmine alles 1880. aastail ja sajandi lõpuks oli ostetud vaid pool. Talu rahaallikaiks olid esialgu peamiselt lina ja kartul. Maailmaturu konjunktuur (Ameerika hakkas Euroopasse vedama odavat teravilja) sundis Baltimaid orienteeruma piimakarjandusele, aga seda said esialgu ellu viia vaid talupoegade arvel kosuvad mõisamajapidamised. Pärema maaviljeluse nõuete kohaselt hakkasid taludes pikkamööda levima hõlmadrad, raudpulkäkked, vabrikuvikadid, raudrehvide-telgedega vankrid, rautatud jalastega reed ning igasugused muud vabrikukaubad. samuti uued agrotehnilised võtted.

Elavnev kaubavahetus, aluseks teedevõrgu laiendamine, raudtee tulek ja paremad sõiduriistad tihendasid talupoegade suhteid linnaga ja õhutasid omakorda ka sinna elamajäämist. Muidugi ajas inimesi linnadesse eelkõige häda ja viletsus, seetõttu enamik asus tööle vabrikutesse. Loodeti aga leida muidki äraelamisvõimalusi. Nõnda kasvas linnadeski väikepoodide hulk, mille asutajajaks nüüd olid enamasti eestlased. Ka maal tekkis rändkaupmeeste ja traditsioonilise laadakaubanduse kõr-

vale kauplustevõrk. Kaubanduse ja käsitöö arengu iseloomulikuks tulemuseks sellal oli alevike tekkimine maantee ristumiskohtadesse ja raudtee äärde. Kujunema hakkas kogu maad haarav kommunikatsioonivõrk; posti- ja telegraafiteenused, sajandi lõpul osalt ka telefon said kättesaadavaks külaski.

Maajandusteadlased on konstateerinud, et XIX sajandi lõpuks kujunes Eesti arenenud siseturuga piirkonnaks, kus kaubakäive ühe elaniku kohta oli tunduvalt suurem kui Venemaa teistes osades /8/.

Kõik see tähendas aga Eesti - ja just eestlastest - rahvastiku senisest hooпис suuremat geograafilist liikuvust, inimeste aina tihenevat suhtlemist ja kasvavaid kontaktivõimalusi. See soodustas ka seniste etniliste sidemete ümberkujunemist, kapitalismiaja rahvuse kui uue ühenduse teket.

Veelgi olulisem osa kodanliku rahvuse kujunemisel oli aga rahvastiku sotsiaalsel mobiilsusel, selle struktuuri muutumisel, aluseks needsamad majandusprotsessid, millest eelnevas oli juttu. XIX sajandi teisel poolel oli aga uute sotsiaalsete gruppide - klasside, kihtide - moodustumine eesti rahvastikus siiski pidurdatud, tegu oli üleminekuajajärguga. Valitsev saksa aadel ja linnabürgerlus hoidis visalt oma positsioone. Eestlased jäid ühiskonna alamkihtideks. Halvustatud maamehel polnud kerge pääseda uutele tööaladele, eriti kõrgematele ametikohtadele tootmisvallas, administratsioonis või kultuuri alal. Intelligentsi seas oli vähe kõrgharitatlasti; see koosnes peamiselt väikese haridusega (maa-) kooliõpetajatest, keda tänapäevaste kriteeriumide järgi üldse vist haritlasteks ei saaks nimetada, kui seda siiski ei õigustaks nende oluline missioon: vaimuvara ning uute orientatsioonide edasiandmine noortele ja ka täiskasvanutele oma paikkonnas.

Samas jagunesid eesti talupojad ikka selgemini rikkaiks, keskmisteks ja vaesteks, maaomanikeks ja maatuteks, peremeesteks ja sulasteks-popsideks, talunikeks ja mõisamoonakaiks jne., ühesõnaga, ikka teravamalt joonistusid välja diferentseeruva talurahva eri kihtide piirjooned. Tänu Tiit Rosenbergi üksikasjalikule uurimistööle on meil praegu ettekujutus vähemasti Lõuna-Eesti talurahva eri gruppide tegelikust suhtest. Seal moodustas maaproletariaat sajandi lõpuks umbes 30% talurahva üldarvust (seejuures mõisatöölised 15,6 %, talusulased 13,5 %), poolproletariaat umbes 30 % ja taluperemehed umbes 42 %, neist suurtalunikud umbes 14 %; keskmised 20 %. Talurahva üldarv oli 384 400 /9/. Lõuna-Eesti hajatalunik, Põhja-Eesti saunik või kehv kalur rannaäärsest hurtsikust, jõukas päristalu peremees ja tema poolt tagaaetav sulane (tolleaegses ajakirjanduses öeldi tihti "ori") erinesid üksteisest põhjalikult oma eluviisis. Jõukamate, ostuvõlgadest vabanevad pärisperemeestest, kõrtsmikest ning mõldritest hakkas kujunema maakodanlus, kelle vastuolud arvuka küla-kehvistuga järjest teravnesid. Siiski oli selgi puhul

tegemist põhiliselt väikekodanlusega, kelle kätte vara ja tootmisvahendeid kuhjus suhteliselt tagasihoidlikul määral.

Süvenevale diferentseerumisele vaatamata vastandus eesti talurahvas poolfeodaalset võimu omavatele baltisakslastest mõisnikele kaua ühtse klassina. Mõisnik jäi ikkagi põhiliseks maavaldajaks ja veel XX sajandi algul olid üle poole talupoegadest Eestis rentnikud, pärisomanike enamus aga mõisavõlglased. Mõisa võimust annab ettekujutuse seegi, et Põhja-Eestis olid veel XIX saj. lõpul 30 % taludest teo- ja naturaallrendil, Lõuna-Eestis 15 %. Venemaa talurahva dialektilist olemust, tema esinemist mõisnikevastases ja feodaaligandite vastu suunatud võitluses ühtse klassina on teatavasti märkinud V.I. Lenin /10/.

Oli juba juttu eesti tööliklassi ja linnaväikekodanluse kujunemisest. Põhiliselt jäid eestlased siiski sajandi lõpuni ülekaalukalt maarahvaks, ka eestlastest linlane oli eilne talupoeg. Seetõttu seondus inimeste teadvuses eesti rahvus ikkagi talurahvaga.

Eesti ühiskondlik-majanduslikku situatsiooni XIX sajandi teisel poolel iseloomustas seega ühelt poolt kapitalistlike suhete küllalt kiire areng, teiselt poolt aga tugevate pärisorjuse igandite säilimine. See peegeldus ka rahvusküsimuses: kujunesid küll tingimused kodanliku rahvuse arenguks, samas aga oli see areng püüdatud võõretnilise elemendi majandusliku ja sotsiaalse domineerimise tõttu, mida kinnistasid selle poliitiline ülevõim, mitmesuguste survevahendite kasutamise võimalus kohaliku pärisrahva suhtes (kohtu- ja poliitseivõim!) ning kultuurialane ülekaal. Sellest konfliktist sündiski 1860. aastail eesti rahvuslik liikumine, kajastades nii rahvuse teket kui ka selle arengu ahistatust. On loomulik, et see liikumine põimus talurahva ülddemokraatliku võitlusega mõisnike võimu vastu. Sellega on seletatav ka talurahva laialdane osavõtt rahvusliku liikumise mitmekesisest üritustest /11/.

Rahvuse konsolideerumisel on mõjuteguriks ka ühiskonna nn. horisontaalse struktuuri muutumine. Eesti XIX sajandi teise poole väga mobiilsele ühiskonnale oli iseloomulik arvukate uute ühenduste, sotsioloogilises mõttes väikeste gruppide teke, mis nii või teisiti inimeste teadvust mõjutasid. 1866. aasta vallaseaduse järgi asutati valdade uued administratiivorganid, vallavolikogud ja valitsused, mida üle maa oli vastavalt valdade arvute tuhande ümber; 1892. aasta vallareformiga taandati see arv umbes 400-le. Vallavalitsused ja volikogud andsid uue eneseteostusvõimaluse eeskätt pere-meestele, seega kujunevale külakodanlusele, kehvtalurahvas oli neis esindatud teatavasti väga vähesel määral. Siiski on tegemist moodsa omavalitsusliku organiga, millel oli oma roll ühiskonna kapitalistlikus arengus ja rahva mentaliteedi muutumises. seejuures ka rahvustunde arengus. Baltisaksa üldsuses oli ju veel probleemiks see, kas eestlane on üldse võimeline mingisuguseks omavalit-

suseks. Teatavasti tuli vallavalitsuselgi kokku põrgata mõisavõimuga mõisnike privileegide ja avalike kohustuste asjus - toogem näiteks vaid talumaa kohtadel lasuva teedekorramiskohustuse täitmise ümber tekkinud arvukad konfliktid.

Veelgi olulisem tähendus etnilise teadvuse ümberkujundamisel oli aga rahva arvukatel vabatahtlikel ühendustel seltside ja organisatsioonide näol, mis olid XIX sajandi teisel poolel Eesti sotsiaal-kultuurilise elu üheks kõige iseloomulikumaks nähtuseks. Uute ühenduste teke algas koos muudegi rahvuslik-kultuuriliste algatustega 1860. aastaist, millal loodi esimesed muusikaseltsid linnades, mõned ka maal. Järgneva aastakümne algul tulid juurde mitmed kohalikud seltsid ning tegevust alustasid ka rahvuslikus liikumises erilist osa etendanud ülemaalsed organisatsioonid - Eesti Kirjameeste Selts ja eestikeelse kõrgema rahvakooli, nn. Eesti Aleksandrikooli rajamiseks moodustatud organisatsioon /12/. Viimane haaras oma abikomiteede ja korjanduste kaudu kaasa laiu rahvahulki, kujunedes ülipopulaarseks ürituseks.

Kohalike seltside õitseajaks olid sajandi lõpukümnendid. 1880. aastail rajati linnades ja maal eelkõige muusikaselts, 1890. aastail lisaks rohkesti karskusseltse /13/. Juurde tulid sellal veel tuletõrjeseltsid; kõik need organisatsioonid arendasid kultuurilis-valgustavat tegevust. Väikeste gruppidenä tuleb käsitada ka sellal populaarseid arvukaid laulukoores ning orkestreis /14/. 1870. aastate algusse kuulub ka eestlaste esimeste professionaalsete ühenduste - põllumeeste seltside teke, mis laiemalt levisid samuti just 1880. - 90. aastail. Uute ühendustena, milles küll inimestevahelised sidemed olid kaudsemat laadi, võib vaadelda ka folkloorikogujate ning ajalehtede korrespondentide võrke /15/.

Sel moel kattus maa sajandi lõpuks mitmesuguste vabatahtlike organisatsioonidega, mis haarasid kaasa eestlastest elanikkonna erinevate gruppide ja kihtide esindajaid. Üldiselt olid eesti seltsid sellal mõistetatavalt väikekodanliku ilmega.

Feodaalühiskonna iseloomulikuks jooneks on inimeste sotsiaalsete rollide piiratus, isiksuse ahistatus ja inimese samastamine (ka indiviidide endi teadvuses) tema rolliga. Talupoeg oli talupoeg ja mõisnik mõisnik. Rollide rohkenemine seisusliku korra purunemise, uue klassistruktuuri tekke ja horisontaalstruktuuri muutumise tõttu soodustas isiksusetunde tõusu ka seni allasurutud talurahvas, kes ennast hakkas tundma inimõiguste väärilise inimesena. Feodaalsele seisussüsteemile omaste, mõisnike seas visalt püsivate vana- de rollikujutluste vastu oli suunatud ka rahvuse kui uue suure grupi tekkega seotud kujutus endast kui eestlasest ja selle uuest ühiskondlikust rollist.

Rahvuste kujunemisel on teatud tähendus ka poliitilistel faktoritel, mis võivad uue etnilise ühenduse formeerumist kas kiirendada või aeglustada. Poliitiline situatsioon möödunud sajandi teisel poolel oli Baltimaadel eesti ja läti kodanlike rahvuste kujunemisele ebasoodus. Et eesti kodanlik rahvus jäi kuni XIX sajandi lõpuni - kõrvutatuna mõningate teiste Euroopa rahvustega - mittetäieliku sotsiaalse struktuuriga ja nõrgalt arenenud professionaalkultuuriga rahvuseks, selles oli suuresti süüdi aadlivõimu kindlustav Balti erikord - Balti aadli laialdane omavalitsus, riik riigis ehk *Landesstaat*, sisuks nelja (Eestimaa, Liivimaa, Saaremaa ja Kuramaa) rüütelkonna korporatiivne võim ja sellele vastav seisuslike asutuste ning privileegide süsteem. Selle teke ulatub tagasi Põhja-Eesti Rootsi võimule alistumise aega XVI sajandil. Võim provintsidest kuulus teatavasti rüütelkondlikele maapäevadele, mis polnud mitte parlamentaarne esindus, vaid kuhu kuulusi eranditult kõik rüütlimõisate omanikud. Väike mõra kehtivas süsteemis oli mõisade valduse vabaksandmine 1866. aastal. Rüütelkondadele allusid kohtud, kirik ja rahvakool. Kõige selle tõttu ja tsaarivõimude toetusel oli aadlil võimalik maha suruda põlisrahvaste mistahes aktiivsuseavaldusi talurahvaliikumise otsestest pursest kuni kultuurilis-valgustuslike ettevõtmisteni. N.ö. suur poliitika oli eestlaste ja lätlaste jaoks seotud veel täiesti kättesaamatu regioon, provintside ainsaks esindajaiks peeti rüütelkondi. Balti aadlit iseloomustas vasallitruudus tsaarile, Venemaa keisrid omalt poolt hindasid siinset mõisnikkonda tema ülikonservatiivsuse tõttu kui oma trooni üht kindlamat tuge. Paljud balti aadlikud olid teatavasti tsaaribürokraatias ja sõjaväes kõrgetel kohtadel ning avaldasid õueringkondadele tunduvat mõju.

Sajanditepikkune võimutäius, mis sarnanes kolonisaatorite omale, oli kujundanud balti aadlis äärmiselt visa rolliteadvuse, mille kohaselt nad pidasid täiesti võimatuks jagada mingisugusel määral oma privileege "alaarenenud" eestlaste või lätlastega. Tõsi, nn. aadellikud liberaalid soovitasid teatud muudatusi, kuid vaid valitsuse tsentraliseerimispüüetele vastu tulles. Needki ei saanud teoks. Ainus arvestatavam mõõndus põlisrahvale oli vallaomavalitsuse reform 1866. aastal. Aadellik rolliteadvus ja kangekaelne kinnihoidmine keesk-aegsetest institutsioonidest olid tegelikult vastuolus ühiskondlik-majandusliku ja sotsiaalse arengu objektiiivsete protsessidega, seejuures aadli enda kodanlikustumisega, mõisaomanike muutumisega kapitalistlikeks suurpõllumeesteks. Privileegide jagamist peeti aga võimalikuks üksnes ebamäärases tulevikus - siis, kui maa põliselanikud on valitseva saksa elemendiga kokku sulanud "keele, kommete ja huvide" poolest.

Sellises situatsioonis jäi eesti rahvuslik liiku-

mine kultuuriürituste raamidesse, tema politiseerimine oli aeglane ja nõrk. Siiski püstitati - rahvuse formeerumise objektiivsete vajaduste peegeldusena - seistuste võrdsuse nõue ning hakati taotlema Balti erikorra likvideerimist. Läti rahvusliku liikumise poliitiseerumine algas juba 1860. aastate algul. Eestis tegi selles suunas esimese tõsise sammu Carl Robert Jakobsoni ajaleht "Sakala", rajatud 1878. aastal. Selleaegsed poliitilised taotlused, mis põimusid tugevasti rahvusteadvusega, kandsid põhiliselt veel väikekodanlik-demokraatlikku, talupoeglikku ilmet. Iseloomulik oli see, kuidas näiteks C.R. Jakobson "Sakalas" oma poliitilisi taotlusi formuleeris. "Eesti rahvas on praegusel ajal eesti talupojad," kirjutas ta. "Missugused meie talupojaseisuse ja sellepärast Eesti rahva poliitika õigused praegu on, seda teab igaüks. See olek on meile, eestlastele, teotav... Meie ei saa mitte aru, mispärast meil, eestlastel, kes meie omaenese maale elame, niisama poliitika õigust ei pea olema kui sakslastel, kes meie sekka hiljem elama on asunud..." /16/.

Ent surve esimestele talurahvalik-demokraatlikele poliitikutele oli tugev, nende poliitiline silmaring lisaks kitsas. Nii jäi poliitiline elu Eestis kauaks embrüonaalsesse olekusse.

Tegelikult hakkas poliitiline situatsioon Baltimaadel alates XIX sajandi 60. aastaist siiski muutuma, mis mõjutas ka kohalike rahvuste arengut. Tagapõhjaks muutustele oli ülevenemaaline kapitalismi areng ja kodanlikud reformid, muutuste tunnusjooneks vene valitsevate klasside ja balti aadli konflikt, ka tsaarivalitsuse tsentraliseerimispüüded. Tsaarivalitsuse enda seisukoht balti aadli suhtes jäi küll kõikumaks, osa tsaaribürokraatiat oli aga siiski opositsiooniline ning kaldus toetama vene liberaalse ja konservatiivse ajakirjanduse taotlusi piirata balti aadli privileege või need kaotada. Balti publitsistide-aadliideoloogide omapoolne natsionalism ning ka otsene separatism õhutas konflikti tagant. Tsentraliseerimistaotlused võitsid teatavasti 1880. aastate teisel poolel, millal tsaarivalitsus võttis balti aadli ja kiriku valdusest ära kohaliku rahvakooli, aastakümne lõpul viidi läbi kohtu- ja politseireform: mõisnike seisuslik kohus ning politsei asendati ametnike kohtu ja politseiga. Ent tsentraliseerimine ei läinud siiski eriti kaugele, balti aadli võimu selgroog - rüütelkondade korporatiivne omavalitsus jäi puutumata.

Poliitiline konflikt tippudes avardas mõnevõrra siiski, kuigi väga tagasihoidlikul määral, kohalike rahvuste arenguvõimalusi, vähemasti kultuuritegevuse vallas. Nii andis siseministeerium loa mõnegi kultuurilis-valgustusliku organisatsiooni ja ajalehe rajamiseks, mille balti aadellikud institutsioonid oleks oma aruga otsekohe keelanud. Aadli arvukatele kaebustele Jakobsoni politiseeruva ajalehe "Sakala" vastu ei järgnenud siiski nii teravat ja järsku reageeringut, kui rüütelkonnad oleksid soovinud. On ka loomulik, et tippude konflikt tekitas lootusi kohalike rahvuslike lii-

kumiste tegelastes, kes valitsevate klasside põhilist klassisolidaaarsust läbi ei näinud. Nende lootuste mõju oli kaksipidine: nad tõkestasid rahvuslike liikumiste radikaliseerumist, soodustasid talupoeglikust naivsest monarhismist pärinevate illusioonide püsimist, et keskvalitsus võiks kohalikke talupoeglikke põlisrahvaid võõraste ja ka arvatavalt Venemaale vaenulike mõisnike vastu kaitsta. Teiselt poolt valitsevate klasside konflikt just õhutas ki kohalikke rahvuslike liikumiste tegelasi uusi poliitilisi nõudeid esitama. Jakobson tegi katset sekkuda suurde poliitikasse ja otisis toetust vene üldsusele, tema nõrk hää ei ulatunud aga kuigi kaugemale. Mõjukamat esinemist tõkestas see, et eesti rahvuslikul liikumisel tegelikult puudus liitlane, sest mitmetel objektiivsetel põhjustel vene demokraatiaga kontakti ei leitud. Eesti talurahvaliku demokraatia objektiivselt progressiivne ja perspektiivne orientatsioon vene ühiskonnale ja vene üldsusele ei kandnud sellal veel küllalt vilja; tõelised tulemused ilmsesid alles XX sajandi algul, kui kujunesid töölislükumise kontaktid ja algas tõeline osasaamine vene progressiivsest ühiskondlikust mõttest.

Kui 1880. aastate teisel poolel Venemaal võitis reaktsioon ja Aleksander III valitsus hakkas tugevdama survet ka rahvuslike ääremaade suhtes, osutusid Baltimail kannatajaks pooleks mitte niivõrd siinsed sakslased (hoolimata kogu nende tehtud karest, mis hõlmab ka hilisemat historiograafiat), vaid kohalikud rahvused, nende alamkihid, rahvuslikud liikumised ja osalt ka rahvusliku kultuuri areng. Reaktsioonitingimustes takerdus eestlaste poliitilise elu areng veelgi; 1880. - 90. aastate esimese poole eesti ajakirjandust jälgides tuleb tõdeda, et edasiminekut poliitilistes nõudmistes, rahva poliitilise silmaringi avardamispüüetes jne. polnud. Oige tagasihoidlikul määral kajastus progress ehk Jaak Järve toimetatud, demokraatlikke traditsioone jätkavas ajalehes "Virulane", mis aga 1888. aastal võimude poolt suleti.

*

Spetsiifiliste joontega kultuur on, nagu sellest eespool juba juttu oli, rahvuse ilmsem väline tunnus, peegeldades tema objektiivset olemasolu ja ühtlasi ka väljakujunemise ajaloolist astet. Samas võib kultuuri-faktor olla - arvestades kultuurinähtuste suhtelist iseseisvust materiaalse baasi suhtes - ka rahvust konsolideerivaks jõuks. Asjata ei rõhuta J. Bromlei kultuuritraditsiooni etnost taastootvat, etnointegreerivat ja etnodiferentseerivat toimet /17/.

Jälgigem kõigepealt probleemi esimest poolt. Sajandeid eksisteerisid meie esivanemate maal kõrvuti kaks erinevat kultuurimaailma: kirjasõnale tuginev saksa eliitkultuur ja eesti talurahva suuline kultuur. Mui-

dugi ei olnud need maailmad lahutatud hiina müüri-
ga, kuid vastastikune vahetus oli kaua äärmiselt aeglane
ja piiratud. Kirjakultuur hakkas eestlasteni jõudma XVI,
laiemalt XVII sajandist alates, millal tehti juba kat-
seid eestikeelsete talurahvakoolide asutamiseks. Trü-
kisõna ulatuslik pealetung algas siiski alles XVIII sa-
jandi lõpust - XIX sajandi algusest, millal, nagu mär-
gitud, ilmsesid ka esimesed rahvusliku ärkamise märgid.
Kuid alles XIX sajandi teisel poolel, kapitalistliku ur-
baniseerumise ajal, koos eestlaste suure geograafilise
ja sotsiaalse mobiilsusega ja infovajaduse kasvuga, sai
teoks kirjakultuuri võit ja senise suulise talurahva-
kultuuri asendumine Euroopa tüüpi kirjakultuuriga.

Iseloomulik sündivale rahvuskultuurile oli huvi
oma keele arendamise vastu. Tõepoolest, eesti keel, pee-
tud balti sakslaste poolt veel möödunud sajandi teisel
poolelgi vaid talurahvamurdeks, tuli kujundada paindu-
vaks suhtlemisinstrumendiks, mida saaks kasutada mate-
riaalse elu aladel ning ka kunstides ja teadustes. Ees-
ti keele arengus toimuski hüpe just XIX sajandi teise
poole jooksul. Eriline tähendus oli seejuures kahel häs-
ti teada ja tuntud muutusel: ühtse eesti kirja keele või-
dulepääsul lõuna- ja põhjaeesti keele üle ja uue, fo-
neetilise rahvapärase kirjaviisi kasutuselevõtul. Mõ-
lemad muutused said teoks 1870. aastaiks, sedasama aas-
takümnet iseloomustas ka eestikeelse trükisõna äkiline
rohkenemine.

On iseloomulik, et emakeel muutus samal ajal väär-
tuseks, millel oli koos isamaa jm. sääraste mõistetega
eriline koht tärkava rahvusteadvuse komponendina. Emä-
keelt hakati ülistama ilukirjanduses, eriti muidugi
patriootilises lüürikas (L. Koidula), trükisõnas haka-
ti rõhutama emakeelse hariduse tähtsust jne. Samaaeg-
selt aga ei laienenud tegelikkuses kuigivõrd eesti kee-
le sotsiaalsed õigused. Teame, et eestikeelsete kesk-
koolide rajamine sai teoks (ja siiski vaid erakoolina)
alles pärast 1905. aasta revolutsiooni. Soomes lubati
juba 1863. aastal Aleksander II reskriptiga soome kee-
le kasutamine asjaajamises võrdsetel alustel rootsi kee-
lega (viidi küll ellu alles 1883. a.). Eesti keel sai
sellised õigused alles 1917. aastal. Keel on aga nii-
võrd oluline rahvuskultuuri komponent, et tema õigused
sümboliseerivad rahvuse õigusi üldse; kõikjal, ka Ees-
tis, on keelte võrdõiguslikkus seetõttu olnud rahvus-
liku liikumise üheks põhitaotluseks.

Hoolimata eesti keele tõrjutud seisundist arenes
XIX sajandi teise poole jooksul siiski välja eesti kee-
lele tuginev kultuurilevisüsteem, olgugi n.ö. madala-
mates instantsides - puudu jäid veel eestikeelne kesk-
ja kõrgkool, kunstiasutused ja palju muudki. Oluline
oli aga see, et kujunes välja kogu rahvast haarav rah-
vakoolivõrk, mille kaudu sajandi lõpuks jõuti enam-väh-
em üldise kirjaoskuseni. Rahva laialdane kirjaoskus
oli üks eesti kultuurielu spetsiifiline joon möödunud
sajandi teisel poolel; see soodustas trükisõna levi-

mist, selle läbi aga ka nakatumist haritlaste sõnastatud rahvuslikust teadvusest. Trükisõna tootmise ja levitamise süsteemi (trükikojad, kirjastused, raamatukauplused, raamatukogud) väljakujunemine oligi omalt poolt üks Eesti tolleaegse kultuuripildi iseloomulikke nähtusi. Eriline koht selles trükikultuuris oli aga ajakirjandusel, mille pidev areng algas teatavasti 1857. aastast. 30 aastat hiljem ilmus juba 15 eestikeelset ajalehte või ajakirja. Kultuurivara ja uute väärtusorientatsioonide edasikandjaks said ka arvukad sellid, millest eelnevalt juba juttu oli.

Uue kultuurisüsteemi arenemine toimus rahvahulkade entusiasmi kandel, mille tõukejõuks oli üldine opositsioon baltisaksa aadli vastu, nende majandusliku, poliitilise ja kultuurilise ülevõimu vastu. Inimeste demokraatlik energia ja eneseteostuspüüd, mis ränga surve tingimustes ei saanud veel leida poliitilist mänguvälja, suundus kultuuriorganisatsioonidesse ja kultuuritegevusse, mis oli omamoodi ettevalmistuseks ka poliitilisele elule. Selleaegne eesti publitsistika propageeris "vaimuelu edendamist" tähtsa "isamaa tööna", mille mõte oli tegelikult: valmistada rahva kultuurilise emantsipatsiooni kaudu ette võrdsete õiguste saavutamist, vabanemist baltisaksa aadlist. Piirjooni võivad erinevad sotsiaalsed grupid mõtestasid aga "vaimuvõitlust" loomulikult erinevalt: avaldusid nii talurahva kui veel feodaalühiskonna klassi ühtsed huvid mõisnikevastases võitluses, aga ka juba maakodanluse erihuvid. Tõsi, need löid selgemini välja alles sajandi lõpul. Kahe kultuuri piirjoon kulges valitseva saksa eliitkultuuri ja eesti rahvakultuuri vahel. Uue kultuurivahendussüsteemi kõrval hakkaski arenema ka originaalne looming professionaalkultuuri, eelkõige kunstide vallas. Rahvusliku kirjanduse uvertüüriks oli Fr. R. Kreutzwaldi loodud eepos "Kalevipoeg" 1860. aastate algul, samal aastakümnel hakkas tähelepanu köitma rahvuslikku teadvust kajastav romantiline luule; kunstiküpsem realistlik proosa sündis 1880. aastail. Ilmusid esimesed eestlastest professionaalsed kujutavkunstnikud, kes, tõsi küll, ei leidnud tööd ega leiba Eestis, vaid Peterburis. Sajandi lõpupoole hakkasid Peterburi konservatooriumist tulema eestlastest professionaalsed heliloojad ja interpreedid. Tõsisemast kunstielust, s.t. kunstkultuuri kui süsteemi väljakujunemisest võib siiski kõnelda alles XX sajandi esimestest aastakümnetest peale. Mõõdunud sajandi Eesti kunstielus jäi mõõduandvaks rahvalik isetegevus, koori- ja orkestriliikumine, samuti näitlemine, omandades seejuures tähelepannava ulatuse ja haarde ning sotsiaalse ja rahvusliku mõtestuse.

Tekkinud kultuurilevivahendite võrk vahendas eelkõige rahvusvahelist teabe- ja loomevara; ka sündiv kunstkultuur otsis inspiratsiooni saksa, soome ja vene eeskujudest. Sellele vaatamata oli Eestis tekkinud omapärane uus rahvuskultuur. Uued kultuurinähtused olid seotud intensiivse etnilise enesetunnetuse - rahvusli-

ku teadvuse kajastamise ja leviga.

Kodanlik rahvus kui uut laadi ühtekuuluvus teadvustus rahvustundes ja sellega seonduvas rahvuslikus enesemääratluses. Rahvusliku teadvuse mõiste on keerukas ja seda on meie kirjanduses mitmeti käsitletud. Oma etnilise kuuluvuse lihtsa teadmiseks võtmisega emotsionaalsel tasandil seonduvad ju otsekohe mingisugused arvamused ja otsused, enamasti küll jäädes argiteadvuse piiridesse. J. Bromlei peabki etnilise teadvuse, eriti rahvusliku teadvuse teiseks tähtsaks tunnuseks oma etnilise kuuluvuse "lihtsa" teadmiseks võtmise või "meie" tunde kõrval mingit arvamuste kompleksi oma rahva kohta ehk "etnose mudelit" /18/. Kapitalismiaja rahvuse puhul kaasnevad oma etnilise ühtekuuluvuse tunnetamise uue tasandi ja uue etnose mudeliga ka uued väärtusorientatsioonid. Eesti XIX sajandi teise poole kirjandust, samuti publitsistikat läbivad uued väärtusorientatsioonid, kajastades rahvuse mitmeid objektiivseid aspekte. Näeme tekkimas uut laadi "territooriumiteadvust" - Mihkel Veske määras oma tuntud laulus "Kas tunned maad..." kindlaks isamaa piirid. Rahva elupaik koos oma looduse, asustuslaadi ja inimestega muutus teadvustatud väärtuseks; väärtusteks said ka vana rahvaluule, kombestik ja vana esemekultuur, mis tegelikult elust oli juba taandumas; niisamuti hakati hindama ka oma rahva ajaloolist minevikku, seda ilustades ja romantiseerides (C.R. Jakobsoni isamaakõned, E. Bornhöhe "Tasuja", A. Saali looming jne.).

Rahvuse mudelis kajastuvad aga selgelt ka klassilised komponendid, määrav osa rahvusstruktuurist omistatakse alati just ühele teatud klassile, kellega seostatakse ka rahvuse huvid. 1860. - 80. aastail seonud tärkav eesti rahvusteadvus eelkõige talurahva huvidega, s.o. sakslasest mõisniku vastu võitleva eesti talupoja huvidega. Oleks väärt ja lihtsustav käsitada rahvuslikku teadvust vaid kui "peremeeste iseteadvuse peegeldust", nagu seda meie kirjanduses on (ilmselt kodanliku kirjanduse mõjul) varasematel aegadel tehtud. Nagu Bromlei ja ka mitmed teised nõukogude autorid on märkinud, tuleb rahvusteadvust käsitada rahvuse objektiivse olemise peegeldusena inimeste vaimumaailmas, misjuures ta erinevatel ajalooepohhidel ning formsioonides põimub erinevate klasside või kihtide huvidega.

*

Eestlaste XIX sajandi ajalugu jälgides näeme konkreetselt, kuidas majanduslikke ning sotsiaalseid protsesse saadavad tähelepanndavad kultuurimuutused ning kodanliku rahvuse kujunemine, mis omakorda väljendub rahvusliku liikumise arengus. Koos feodalismi kriisiga tõusis eestlaste etnilise identiteedi probleem ja algas senise eesti keele ja muu kultuurivara õpetlasliku,

estofiilse uurimise-harrastamise asemel püües eesti talurahvast tema oma keeles valgustada ja harida (Kreutzwaldi ja Faehlmanni tegevus). Kapitalistlike suhete hoogsa arenguga XIX sajandi 60. aastaist algas aga juba rahvuslik liikumine, avaldudes terves hulgas praktilistes algatustes, seltside ja ajalehtede loomises, muusikalise isetegevuse kiires edasiminekus, seejuures laulupidudetraditsiooni tekkes, valgustava-populaarteadusliku kirjanduse ja ilukirjanduse arendamises ja levitamises jne. Samuti algas aadlivõimu vastu suunatud nõudmistest esitamine seltsides ja ajalehtedes jms. Oli selge, et toimumas on eesti kodanliku rahvuse kiire konsolideerumine.

On aga samuti loomulik, et suhe majanduslik-sotsiaalse arengu ja rahvuslik-kultuuriliste protsesside vahel ei olnud üksühene ega lineaarne. Konkreetsetele tingimustele vastavalt oli uue ühiskonnakorra eri elementide areng ebaühtlane. Põhjuseks oli väga vastuoluline olukord meie esivanemate maal: küllalt arenenud kapitalistlikele suhetele vastandusid samas väga tugevad pärisorjuse igandid, eriti poliitilises korras. Need aga omakorda avaldasid mõju tootmissuhetele ja olid suurnatud mõisniku klassivõimu säilitamisele iga hinna eest, kapitalismi arengu preisi tee (Lenini järgi) konserveerimisele.

Peaaegu XIX sajandi lõpuni oli eesti ühiskonnas klassivõitluse põhijooneks talurahva võitlus mõisnike vastu, millega põimus rahvuslik liikumine, sest tugevad pärisorjuse igandid tõkestasid ka kodanliku rahvuse väljakujunemist. Enne ühiskondliku liikumise proletarset perioodi ja marksismi ühendamist töölisliikumisega XX sajandi künnisel haaras eesti rahvuslik liikumine endasse suurelt osalt masside, eelkõige talurahva demokraatliku energia ja rahvuslik teadvus mängis seejuures demokraatliku võitluse ühe stimulandi rolli. Tegu oli - V.I. Lenini järgi - epohhiga, millele "on tüüpiline rahvuslike liikumiste ärkamine, neisse talurahva kui kõige arvukama ja kõige raskemini liikuma pandava elanikkonna kihi kaasatõmbamine seoses võitlusega vabaduse eest üldse ja rahvuse õiguste eest eriti" /19/. Mida kaugemale jõudis aga kodanliku rahvuse arenemine, mida teravamalt joonistusid välja erinevate klasside ja kihtide piirjooned, seda enam hargnes ja lõhenes rahvusliku liikumise juhtkond ning ideoloogia ja muutusid need ideelised komponendid, millega rahvuslik teadvus seondus. Uue sajandi algul tuli nii eesti proletariaadil, kodanlusel kui ka väikekodanlusel võtta seisukoht ka rahvusküsimuses ja seda juba uutest ajaloolistest tingimustest - imperialismi ja proletarsete revolutsioonide ajastu tingimustes.

Kasutatud allikad ja kirjandus

1. Бромлей Ю.В. Этнос и этнография. - М., 1973. - С. 27-31.
2. Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса. - М., 1983. - С. 33 - 36.
3. J. Eckardt'i sõnad; tsiteeritud rmt.: Wittram R. Liberalismus der baltischen Literaten. - Riga, 1931. - Lk. 81.
4. Demograafiliste protsesside ja rahvuse tekke probleeme on käsitletud ka: Vahtré S. Eine neue Gesellschaft - neue Erscheinungen in der Demographie: National Movements in the Baltic Countries during the 19th Century // Studia Baltica Stockholmiensa. - Uppsala, 1985. - 2. - Lk. 227 - 293.
5. Krinal V., Karma O., Ligi H., Sauks F. Eesti NSV majandusajalugu. - Tln., 1979. - Lk. 109, 113.
6. Pullat R. Eesti linnad ja linlased. - Tln., 1972. - Lk. 37.
7. Eesti NSV majandusajalugu. - Lk. 111.
8. Samas. - Lk. 115.
9. Розенберг Т. О социальном расслоении крестьянства в Южной Эстонии в конце XIX века. - Таллин, 1980. - С. 64, 65.
10. Lenin V.I. Venemaa sotsiaaldemokraatia agraarprogramm // Teosed. - Tln., 1953. - 6. kd. - Lk. 97.
11. Vt. lähemalt: Jansen E. Eesti talurahva rahvusliku teadvuse kujunemisest XIX sajandil // Eesti talurahva sotsiaalseid vaateid XIX sajandil. - Tln., 1977. - Lk. 85 - 119.
12. Nendele on teatavasti pühendatud suured monograafiad: Tuglas Fr. Eesti Kirjameeste Selts. - Tln., 1957 (täastrükk); Kruus H. Eesti Aleksandrikool. - Tln., 1939.
13. Vt. nende kohta: Karu E. Muusikaseltside asutamisest 19. sajandi teisel poolel // Eesti talurahva majanduse ja olme arenguhooni 19. ja 20. sajandil. - Tln., 1979. - Lk. 50 - 66.
14. Laulukooride rohkusest saab pildi põhiliselt laulupidudest osavõtu järgi; orkestrid on täpsemalt uuritud. Vrd.: Kasemaa O. Orkestrimänguharrastuse ulatus ja levik Eestis 1818 - 1917 // ENSV TA Toimetised; Ühiskonnateadused. - Tln., 1983. - Nr. 1. - Lk. 44 jj.
15. Jansen E. Tsit. teos. - Lk. 92 jj.
16. Vaidlemise ja vaidlemise vahel on vahe // Sakala. - 1880, 29. november.
17. Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса. - С. 109 - 110, 131 - 143.
18. Samas.
19. Lenin V.I. Rahvuste enesemääramise õigusest // Teosed. - Tln., 1953. - 20. kd. - Lk. 368 - 369.

ÜLEMKIHTIDE RAHVUSPOLIITIKAST EESTIS KODANLIK-DEMOKRAATLIKE REVOLUTSIOONIDE AJAJÄRGUL

T. Karjahärm

Käesolev ülevaateartikkel ei pretendeeri rahvusküsimuse üksikasjalisele lahkamisele Eestis imperiaalsiaajajärgul. Jälgitud on üksnes probleemi mõningaid tahke ja peatunud ülemkihtide rahvuspoliitika põhijoontel.

Kõigepealt vajab selgitust rahvusküsimuse konkreetse sisu ja tähenduse muutumine Eestis seoses Tsaari-Venemaa üleminekuga kapitalismi kõrgeimasse staadiumi, demokraatlike revolutsioonide ajajärku. Esmajoones väärivad siinjuures tähelepanu eesti rahvuses endas asetleidnud protsessid. On tõsiasi, et XIX sajandi teisel poolel ei jõudnud eesti rahvuse konsolideerumine veel lõpule.

Industriaalse ja agraarse kapitalismi suhteliselt kõrge arengutase soodustas eesti rahvuse edasist konsolideerumist XX sajandi algul, kõigi tema integreerivate tunnuste ja elementide edasist väljakujunemist. Suure sammu edasi tegi rahvuslik majandus (eriti põllumajandus) ja kultuur. Tugevnes rahvuslik identiteet, süvenesid rahvuse psüühilise laadi iseloomulikud jooned. Uus faas eesti rahvuse konsolideerumises oli mitmetahuline ja vastuoluline. Oheaegselt rahvusliku konsolideerumisega leidis aset rahvuse seesmise lõhestatuse süvenemine rahvuse klassikalise struktuuri kujunemise suunas XX sajandi esimestel kümnenditel. Rahvuslik tööliisklass ja kodanlus, sotsiaalselt diferentseerunud haritlaskond, väikekodanlikud keskkihid linnas ja maal moodustasid eesti rahvuse ühiskondliku liigenduse. Rahvuse suhteline ühtsus andis koha sotsiaalsele heterogeensusele, klassiantagonismile ja võitlusele, mis iseloomustab iga kapitalismiaja rahvust.

Rahvusliku liikumise esimese faasi ideoloogiaks oli peamiselt feodalismi vastu suunatud talurahvademokraatia, liikumist kandvaks jõuks talurahvas. Uues faasis oli eestlaste rahvuslik teadvus sotsiaalselt diferentseeritud, selgelt joonestusid välja ühiskonnaklasside erinevad arusaamad rahvuslikest huvidest, sisuliselt ja vormiliselt diferentseerus rahvuskultuur.

Besti ühiskonna sotsiaal-klassilise struktuuri küpsimine tõi kaasa rahvusliku tööliisklassi ja kodanluse astumise avaliku poliitilise võitluse areenile käesoleva sajandi algul. Sotsiaalse ja rahvusliku keerukas dialektilises seoses prevaleeris üha enam sotsiaalne,

milles antifeodaalne põimus läbi antikapitalistlikuga. Samas laienes rahvusliku liikumise sotsiaalne baas. Kuigi ka nüüd jäi rahvusküsimus tihedalt seotuks talurahvaküsimusega, puudutas see samavõrra proletariaati, kodanlust ja intelligentsi. Hoogsalt kujuneval intelligentsil oli ülisuur tähtsus rahvusliku teadvuse formeerimisel. Ent kõige olulisem oli proletariaadi esilekerkimine kõigi rõhutud ja ekspluateeritavate hulkade juhina, vabadusliikumise hegemoonina.

Ei saa jätta märkimata ka muutusi rahvuse arenemise kahe ajaloolise tendentsi vastastikuses seoses ja toimes eesti rahvuse kujunemisel. On täiesti ilmne, et eesti rahvuse kujunemise esimeses faasis prevaleeris esimene - konsolideeriv tendents, mille toime jätkus ka hiljem. Sajandivahetusest alates aga saame rääkida juba teise tendentsi - internatsionaliseerumise tendentsi domineerimisest. "Kapitalismi ajal internatsionaliseerub inimkonna kogu majanduslik, poliitiline ja vaimne elu üha enam. Sotsialism internatsionaliseerib selle täielikult" /1/. Just imperialismiajajärgul laienesid rahvustevahelised sidemed ja suhted, purunesid rahvuslikud vaheseinad, toimus majandus- ja ühiskonnaelu internatsionaliseerumine. XX sajandi algul oli Eesti majandus kõige tihedamalt integreeritud ülevenemaalisse rahvamajanduskompleksi ja orienteeritud ülevenemaalisele turule. Kapitalismi tingimustes internatsionaliseerus eesti rahvuse, nagu teiste impeeriumi rahvuste, ühiskondlik elu stiihiliselt, seda takistasid mitut, laadi sotsiaalsed ja rahvuslikud vastuolud, eriti aga kapitalismieelsete ühiskonnasuhete visa püsimine riigi poliitilises korras ja põllumajanduses.

Venemaa jõudmisega imperialismi teravnesid kõik tema vastuolud äärmise piirini. Konfliktid töö ja kapitali, arenenud kapitalismi ja feodaaligandite, võõr-rahvusest ülemkihtide ja rõhutud rahvuste vahel põimusid omavahel läbi ja andsid klassivõitlusele erilise teravuse. Rahvusküsimusel oli oma osa selles, et Venemaast sai imperialismi kõigi vastuolude sõlmpunkt, selle kõige nõrgem lüli. Rahvusküsimus oli üks tähtsamaid küsimusi nii kodanlik-demokraatlikus kui ka sotsialistlikus revolutsioonis.

Et mõista rahvusküsimuse asetust Eestis uutes ajaloolistes tingimustes, tuleb arvestada klassi- ja poliitiliste jõudude vahekorra muutusi, nende ümbergruppumist. Eestis, nagu riigis tervikuna, kujunes esimese Vene revolutsiooni eel välja kolm poliitilist leeri: isevalitsus ja mõisnikud, liberaalne kodanlus ning proletariaat koos oma liitlastega.

Valitsusleer oli ühtlasi ka rahvusliku rõhumise leer. Baltimaadel oli endiselt tegemist kahekordse rahvusliku rõhumisega - nii vene tsarism ja suurkodanlus kui ka baltisaksa ülemkihid (mõisnikud, kapitalistid). Tsarism kehastas eelkõige rahvusliku surve pealischituslikku, sotsiaal-poliitilist aspekti, mis

seondus vene aadlist mõisnikeklassi imperialistlike ambitsioonidega. Tsentraliseerimist ja unifitseerimist silmaspidavate reformidega 1880. aastail oli bürokraatliku keskviimu tähtsus Baltimaadel järsult tugevnenud, baltisaksa ülemkihtide otsene poliitiline võim eestis ja läti rahva üle aga oluliselt nõrgenenud. Balti mõisnike kätte jäi kuni Veebruarirevolutsioonini kubermangu maaomavalitsus, luteriusu kirik, mõisapolitsei (kaotati 1916. aastal).

Rahvusliku rõhumise sotsiaal-majanduslik aspekt väljendus rahvusliku majanduse - eriti tööstuse - nõrkuses ja allajäämises võõrrahvuse suurkapitalile. V.I. Lenin märkis, et Vene monopolistlik kapitalism laiendab majanduslikku ekspansiooni Soomele, Poolale, Kuramaale, Ukrainale, Hiivale, Buhhaarale, Eestimaale ja teistele mitteduurvenelastega asustatud aladele 2/3. Kõnealust ajajärku Eestis iseloomustab Vene monopolistliku kapitali tugevnev ekspansioon Eesti tööstusse "võitliku industrialiseerimise" raames. Ilmekaks näiteks vene imperialistliku kodanluse koloniaalekspansioonist on Eesti tööstuse allutamine impeeriumi sõjamasina vajadustele Esimese maailmasõja eel ja ajal. 1916. aasta lõpuks oli sõjavajadusi rahuldavatesse ettevõtetesse koondunud juba 93 % Eesti tööstustöolistest (Venemaal tervikuna 73,3 %) /3/.

Sotsiaalse ja rahvusliku rõhumise allikaks Eestis oli ka väliskapital, mille osakaal Eesti tööstuslikus aktsiakapitalis ulatus 28 %-ni 1914. aastal 4/. Kohalik baltisaksa kapital oli tähtsusest järgmine. Eesti rahvusliku kodanluse osaks jäid valdavalt üksnes väikeettevõtted.

Rahvusliku rõhumise mehhanismi tugisambaks oli baltisaksa mõisnike maamonopol. 1917. aastal kuulus neile üle poole kasutatavast maast Eestis. Umbes 800 suurmõisniku meelevald all oli ligemale 100 000 eesti mõisatöolist ja teenijat. Mõisniku ja talupoja tasandil oli rahvuslik rõhumine ja ka vaen eriti vahetu ja terav.

Nii läbis rahvusküsimus Eestis kõige otsesemalt tolle aja kõiki majandusliku ja poliitilise elu põhiküsimusi, puudutas Eesti ühiskonna kõiki klasse ja kihte ning poliitilisi leere.

Siiski polnud Eesti tüüpiline koloonia klassikalises mõttes, primitiivsete tootlike jõududega, maha jäänud ja ühekülgse majanduse ning rahva madala kultuuritasemega maa. Eesti oli majanduslikult üks areneva piirkondi Vene imperialismi süsteemis, eestlased aga peaaegu täieliku kirjaoskusega rahvus.

Rahvusliku rõhumise kogu süsteem "rahvaste vanglas" tugines tsarismi ülimalt tagurlikule rahvuspoliitikale, mida viidi ellu jõhkrate sõjalis-poliitiliste meetoditega. Rahvuspoliitika oli tsaarivalitsuse sisepoliitika tähtis koostisosa, mida erinevatel ääremaalteostati mõneti diferentseeritult, arvesse võttes kohalikke iseärasusi. Nii saame rääkida valitsuse Poola, Soome, Kaukaasia, Baltimaade jne. rahvuspoliiti-

kast. Ent kõikjal läbis tsarismi rahvuspoliitikat ühine alge - varjamatult suurriiklik ja šovinistlik vaim.

Tsarismi rahvuspoliitika Baltimaadel kulges möödunud sajandi lõpukümnenditel sissetallatud rada mööda. XX sajandi algul olid jõus kõik venestuslikud aktid, mis eriti valusalt andsid tunda ühiskonnaelu vaimses sfääris. Endiselt pidurdas tsarism eesti rahvuse konsolideerimisprotsessi, surus maha rahvuslikku liikumist, takistas rahvusliku kultuuri arengut. Eesmärgiks oli seatud Baltimaade rahvaste vägivaldne venestamine, nende denatsionaliseerimine impeeriumi ühtsuse tugevdamise ja separatismi vastu võitlemise ettekäändel. Panus tehti keelelisele assimilatsioonile ja rahvuskultuuri väljasuretamisele /5/.

Ent soov oli üks asi, tegelikkus hoopis teine. Juha rahvuseks kujunenud eestlaste ja lätlaste ümberrahvastamine polnud objektiivsete tingimuste tõttu võimalik, venestamispoliitika sotsiaalne tugiala Baltimaadel oli äärmiselt kitsas. Rahvusliku diskrimineerimise tugevnemine aga kutsus vastureaktsioonina esile ka vastupanu tugevnemise venestamisele. Oma venestamisplaanide teostamisel Baltimaadel jäi tsarism isoleerituks. Selles ettevõtmises ei saanud ta loota isegi mitte oma peamise klassiliitlase - baltisaksa ülemkihi toetusele.

1905. aasta võimsa rahvaliidumise survele oli valitsus sunnitud tegema isegi mõningaid mööndusi rahvusküsimuses. 1906. aastal lubati Baltimaadel avada eesti-, läti- ja saksakeelseid erakooli ning viia õpetööd algkoolides kahel esimesel õppeaastal läbi emakeeles. Lühikest aega sai veidi vabamalt hingata rahvuslik ajakirjandus (kaotati eeltsensuur) ja seltsielu.

Rahvusküsimuse teravust Baltimaadel nentisid revolutsioonaaastail mitmed kohalikud administraatorid. Eestimaa kuberner N.v. Bünting pidas valitsusevastase vaenu põhjuseks talurahva veendumust, et kõik seadused ja määrused agraaralal on antud "saksa partei vaimus" /6/. Analüüsinud revolutsiooni põhjusi Eestimaal, iseloomustasid kubernerid P. Bašilov ja I. Korostovets Nikolai II-le esitatud aruannetes siinset talurahvaliidumist kui revolutsioonilist, agraarset ja rahvuslikku /7/.

1905. - 1907. aasta revolutsiooni lüüasaamisele järgnenud reaktsioonaaastail pääsesid valitsuse rahvuspoliitikas maksvusele kõige sõjakamad šovinistlikud tendentsid /8/. Saanud toetust parempoolsetelt duumaparteidelt, alustas valitsus laial rindel pealetungi rahvuslikule vabadusliikumisele. Soome ja Poola kui esmajärguliste venestamisobjektide kõrval jäi Baltikum esialgu tagaplaanile, kuigi mitte puutumata.

4. oktoobril 1908 pöördus peaminister P. Stolõpin Baltimaade ajutise kindralkubeneri A. Möller-Zakomelski poole andmete saamiseks "vene mõju" kohta Balti kubermangudes /9/. Ettekandes 30. oktoobrist 1908 konsulateeris Möller-Zakomelski: "Vene elanikkonna ühiskond-

lik mõju tuleb tunnistada võrdseks nulliga." Ta ründas ususalливuse manifesti ja 1906. aasta kooliseadusi, mis ei soodustavat "vene riikluse ja kultuuri tugevnemist" Baltimaadel ning soovitas reformida omavalitsus ja kirik venestamiseesmärke silmaspidavalt, anda vene talupoegadele eelisõigus saada maad "pärismaalaste" (ры-земцы) ees. Kindralkuberner veenis peaministrit, et lät-lased ja eestlased on kõik "kas natsionalistid või sotsiaaldemokraadid" /10/.

Reaktsioonilaastate vene parempoolse ajakirjanduse Baltimaade temaatikas domineeris kaks omavahel seotud süžeed: vene riikluse tugevdamine ja võitlus balti (ees-ti-läti, baltisaksa) separatismi vastu. Rohkesti rää-giti "vene mõju" ja õigeusu kiriku "katastroofilisest langusest" Balti ääremaal ja kutsuti üles tagasi lööma "muulaste-võõrausuliste" (инородцы-иноверцы) peale-tung. Tuldi välja absurdsete seisukohtade ja nõudmis-tega. Nii väideti, et eestlased ja lätlased muud ei soo-vivatki, kui Venemaast lahku löüa, et teoksil olevat Soome-Eesti vandenõu, Pansoome loomise plaanid. Musta-sajalised parteid (natsionalistid, monarhistid jt.) leidsid valitsuse Baltimaade poliitika "liiga leebe" olevat ja kritiseerisid seda paremalt. Nad süüdistasid valitsust "apaatias ja loiduses", "üldise plaani ja kindlalt omandatud juhtideede puudumises" ning nõudsid Baltikumi kohest ja totaalset venestamist, mis pidi haarama administratsiooni, omavalitsust, kooli ja ki-rikut; nähti ette Eesti ja Läti koloniseerimine vene talupoegadega ning Balti kubermangude ühendamine naab-ruses asuvate vene kubermangudega /11/. Sovinistlik kampaania Balti küsimuse ümber hoogustus seoses Balti-maade Venemaaga ühendamise 200. aastapäeva tähistami-sega 1910. aastal. Natsionalistid nõudsid "ühendamise lõpuleviimist" ja "vene asja" asetamist Baltikumis kind-lalt ja kõigutamatult kõigis valdkondades" /12/.

Suurt ärevust tekitas valitsusringkondades õige-usu kiriku mõju langus Baltimaadel esimese Vene revo-lutsiooni ajal ja järelaastail. Oli ju ametlik riigi-kirik venestamise tähtis instrument ja õigeusklike arv vene mõju indikaatoriks luterlikul Balti ääremaal. Usu-sallivuse manifesti avaldamisega 17. aprillil 1905 al-gas Eestis ja Lätis taas usuvahetuslik liikumine - re-konversioon õigeusust luterlusse. Usuvahetajate täpset arvu on raske kindlaks teha. Erinevad ametkonnad esi-tasid selle kohta suuresti lahkuminevaid andmeid. Kui lähtuda Eestimaa konsistooriumi toodud miinimumarvust (2705 inimest 1905. - 1908. aastal) /13/, siis moodus-tasid usuvahetajad vähemalt 10 % kubermangu õigeuskli-ke eestlaste üldarvust.

Ametlikust riigiusust taganemine ja "ususalливuse kuritarvitamine" kutsus esile vene parempoolse ajaki-rjanduse vihase reageeringu. Selles nähti tõendit eest-laste ja lätlaste natsionalismi ja separatismi kohta. 1908. aasta lõpul tegi Stolõpin Siseministeeriumile ja Sinodi ülemprokurörile ülesandeks välja selgitada eest-

laste ja lätlaste õigeusust äralangemise põhjused ja kavandada abinõud selle vastu võitlemiseks /14/. Valitsusele lähedane "Novoje Vremja" nentis vajadust asendada eesti ja läti preestrid kui "politikaanitsevad natsionalistid" venelastega /15/. Riia õigeuskliku piiskopkonna XVII kongress 1908. aasta oktoobris leidis, et baltisakslaste ja saksa ajakirjanduse kõrval suhtub õigeususse vaenulikult ka eesti-läti ajakirjandus, mille "peapõhjuseks tuleb pidada viimasel ajal eriti eredalt esile tulnud kitsalt natsionalistlike tendentse, mida innukalt õhutavad kohalikud lühinägelikud poliitikud." Deklareerinud oma vaenulikku suhtumist eestlaste ja lätlaste rahvuslikku liikumisse, kavandas kongress meetmete programmi õigeusu kiriku mõju tugevdamiseks. Selle üks pealiine oli regiooni administratiivne ja kultuuriline venestamine /16/. Tegelikult ei olnud rekonversiooni põhjused rahvuslikud ega konfessionaalsed, vaid esmajoones sotsiaalsed. Seda tunnistas ka Riia ja Miitavi peapiiskop Agafangel ettekandes Sinodi ülemprokurörile S. Lukjanovile: "...vaese ja maata õigeuskliku elanikkonna täielik majanduslik sõltuvus saksa mõisnikest, nende lootuste luhtumine, mis olid suunatud ebaõiglusest vabanemisele ja paremale elule." /17/.

Suurt aktiivsust venestamispoliitika teostajate-na kohapeal näitasid üles Baltimaade oktoobristid - Vene-Balti 17. Oktoobri Liit keskusega Riias (esimees I. Võssotski) ja Baltimaade õigeusulise vennaskonna nõukogu (esimees M. Galkin-Vraskoi). 9. märtsil 1906 võttis tsaar vastu Baltimaade oktoobristide delegatsiooni, kes palus Baltimaade vene elanikkonnale erilise privileegi esinduse näol Riigiduumas ja Riiginõukogus. Nikolai II suhtus palvesse heatahtlikult, ent Ministrite Nõukogu ei soostunud, kuna ei soovinud muuta Riigiduumas valimisseadust /18/.

Ministrite Nõukogu fondis on säilinud I. Võssotski poolt 1908. aastal koostatud ulatuslik ja üksikasjaline plaan "Abinõud vene mõju kinnistamiseks ja säilitamiseks Baltimaadel". Selles dokumendis ennustati eesti ja läti kultuuri järkjärgulist väljasuremist. Et niisugusel puhul võivad eestlased ja lätlased pöörduda saksa keele ja kultuuri poole, siis "nõuab ettenägelikkus viivitamatute abinõude rakendamist nende kultuuri asendamiseks vene kultuuriga" /19/. Niisuguste lähtekohtade vaimu pidi ümber korraldama Baltimaade linna- ja maaomavalitsus. Seal, kus venelased moodustasid vähemalt 10 % elanikkonnast, nähti neile ette vähemalt 25 % omavalitsuse liikmete ja 20 % omavalitsuse ametnike kohtadest /20/. Veelgi suuremaid nõudmisi esitas I. Võssotski 1907. aastal kindralkubernerile esitatud märgukirjas, nõudes vene rahvusest maaomavalitsusmaksude maksjaile mitte vähem kui 1/3 omavalitsusvolinike kohtadest /21/.

Ent valitsusel polnud jõudu suurejoonelist, kuid utoopilist venestamisprogrammi ellu viia. Stolõpini rahvuspoliitika, nagu tema uus agraarpoliitikagi, jook-

sis ummikusse. Segas 1910. aastal alanud uus revolutsiooniline tõus. Üht-teist siiski korda saadeti. Stolõpini isiklikul initsiatiivil loodi eelised veneusulistele riigimaade jaotamisel /22/. Peaminister andis välja tsirkulaari Balti kubermangude administratiiv-aparaadi venestamise kohta. Selle rakendamise tulemusena vähenes mõnevõrra sakslaste, eestlaste ja lätlaste ning suurenes vene ametnike ja teenistujate osatähtsus Balti kubermangude administratiivaparaadis /23/. 1913. aastal tühistati 1906. aastal antud korraldus emakeelse õppetöö lubamise kohta algkoolides.

Esimene maailmasõda lõi Baltimaadel sootuks uue rahvuspoliitilise situatsiooni. Keiserliku Saksamaa imperialistlike ambitsioonide tõttu Idasteravnes Balti küsimus äärmuseni, reaalseks muutus Baltikumi okupeerimise oht Saksamaa poolt. Esiplaanile tõusis taas Balti küsimuse rahvusvaheline külg, s.o. Eesti ja Läti ala riikliku kuuluvuse probleem.

Eesti tähtsus vene imperialismi sõjalis-strateegilise ja sõjamajandusliku tugialana kasvas veelgi. Eesti suurtööstus allutati peaaegu tervest Eesti vajadustele. Tugevnes Eesti töörahva ekspuuteerimine vene ja välismaa monopolistliku suurkapitali poolt.

Venemaa sõttaastumisega haaras šovinistlik vaimustus kõiki vene imperialistlikke ringkondi natsionalistidest-monarhistidest liberaalsete kadettideni. Sõjahüsteeria lõkkelepuhkemine võttis kolossaalsed mastaabid, riigis eskaleeriti kampaaniat "saksa vägivalla vastu kõigis vene elu valdkondades". See puudutas otseselt Balti provintse, mis leiti olevat "saksa vägivalla näidiseks".

Huvi Baltimaade vastu kasvas vene ühiskonnas järsult. Siia saabusid mõjukate ajalehtede korrespondendid A. Rennikov ("Novoje Vremja"), kirjanik A. Kuprin ("Russkoje Slovo"), N. Jordanski ("Russkije Vedomosti"). "Novoje Vremjas" hakkasid Balti küsimusest kirjutama niisugused mustasajalise pressis tugisambad, nagu A. Suvorin, A. Tupin ja A. Stolõpin (1911. aastal tapetud peaministri P. Stolõpini vend). Vene parempoolses ja liberaalses ajakirjanduses ilmus terve laaviin kirjutisi Balti olude kohta. Anti välja mitmeid raamatuid, brošüüre ja ajakirjanduse ülevaateid. Neis kritiseeriti suurvene šovinismi positsioonidelt baltisaksa ülevõimu regioonis ja nõuti selle kaotamist. Samas "hinnati ümber" suhtumine eestlastesse ja lätlastesse. Kui varem kirjutati balti põlisrahvaste separatismist, siis nüüd kuulutati eestlased ja lätlased "Vene tsaari truudeks alamateks", keda olevat vaja "vabastada teutooni pihtide vahelt". Rennikov kirjutas, et eestlased ja lätlased on Venemaa patrioodid, nende separatism on sakslaste väljamõeldis, kohalikku sotsiaaldemokraatiat finantseerib Saksamaa. "Lätlaste näol ehitame kindla müüri enda ja Preisimaa vahele" /24/, kinnitas mustasajaline kirjamees. Riigiduumas võtsid balti rahvaste "kaitseks" sõna skandaalse kuulsuse omandanud purutagurlikud vene mõis-

nikud V. Puriškevits ja N. Markov.

Üks rahvusküsimuse parempoolseid "teoreetikuid" G. Jevreinov pidas sõjaaega sobivaks, et teoks teha Baltimaade "kultuuriline venestamine". Ta pani ette läbi viia kaks erakorralist abinõu: eksproprieerida saksa maavaldus õiglase tasu eest ja asendada saksa keel riigikeelega (vene keelega). Mõisamaa pidi vene talupoegadele järeelmaksuga edasi müüdama, mõisamajad, paleed ja pargid aga müüdama sularaha eest "haritud ja varakatele vene inimestele", kelle järel kraisse pidid tulema õigeusu vaimulikud rajama kirikuid ja klooastreid, pöörama kohalikku rahvast "Vene tsaari usku". "Eestlaste ja lätlaste natsionalismi," kirjutas Jevreinov, "tuleb igati toetada eriti selle ajani, kui meie Balti krai lõplikult vabastatakse saksusest. Rahvustele, kel puudub iseseisev riiklik eksistents, pole see ohtlik. Meie lätlastel ja eestlastel ei ulatu natsionalism kaugemale provanssaallaste romantismist Prantsusmaal; mõnikord aga on kasulik kiil kiiluga välja lüüa." /25/.

Selle hästilavastatud propagandakampaania eesmärk oli saksavastase psühhoosi lõkkelepuhumine ja Baltimaade rahvastes "patriotismi" äratamine, tegelikult aga rahvusliku vaenu õhutamine. Eestlaste ja lätlaste "väärtustamise" variserlik ja demagoogiline iseloom tuli selgesti ilmsiks siis, kui juttu tehti valitsuse abinõudest balti rahvaste "vabastamiseks": Valitsusmeelne vene ajakirjandus pani ette reformida kohalik baltisaksa aadli käes olev maaomavalitsus bürokraatlikus vaimus, et kindlustada selles "kohalikele vene inimestele väärikas esindus" /26/. Selle plaani venestuslik tuum oli nii läbinähtav, et isegi kadetid pidasid vajalikuks kritiseerida parempoolsete parteide jämedakoelist ja primitiivset natsionalismi. Jordanski kvalifitseeris natsionalistide reformikava "õigetest alustest väga kaugel olevaks" ja toonitas vajadust pidada silmas rahvusgruppide esindatuse proportsionaalsust /27/. Ka see oli demagoogia.

Kadettide - vene kodanluse kõige mõjukama partei - programmilised seisukohad rahvusküsimuses jäid monarhia kukutamiseni muutumatuks. Vaid Poolale ja Soomele nähti ette poliitiline autonoomia, ülejäänutele ainult kultuurilise enesemääramise õigus. Mängides demokraatlike fraasidega ja kujutades end Venemaa rõhutatud rahvaste kaitsjatena, olid kadetid tegelikult, nagu natsionalistidki, "ühtse ja jagamatu" Suur-Venemaa innukad apoloogid. Erinevus nende vahel oli rahvusliku vabadusliikumise mahasurumise meetodites. Tsarismi ja mõisnike sõjalis-feodaalsele vägivallale eelistasid kadetid varjatumaid euroopalikke surveabinõusid. Muidugi mõista olid ka nemed huvitatud sellest, et eesti ja läti soldatid võimalikult innukalt sõdiksid vene imperialistliku kodanluse huvide eest.

On teada, et kadettide seisukoht eestlaste autonoomia suhtes oli täiesti eitav ja partei liider P. Miljukov pidas loomulikuks eestlaste ühtesulamist ve-

ne rahvusega /28/. Riigiduumas väljendasid kadettide kõnemehe korduvalt mõtet, et Balti kubermangude maaomavalitsus tuleb ümber korraldada Venemaa sisekubermangude malli järgi.

Peterburi (Petrogradi) võimukorridoridest imbus Balti küsimuse kohta vähe läbi. Eesti ajalehed pidid rahulduma vene ajakirjanduses avaldatud mitteofitsiaalse teabe ja duumakuluaarides ringlevate kuulujuttudega. Alles palju aastaid hiljem õnnestus käesoleva kirjutise autoril leida NSV Liidu Riikliku Ajaloo Keskarhiivi fondidest Leningradis autentseid materjale, mis dokumenteerivad tsaaririigi viimase valitsuse seisukohti Balti küsimuses ja tema suhtumist eesti ning läti rahva tuleviku vähem kui aasta enne monarhia kukutamist. Juttu on Ministrite Nõukogu liikmete vastukajadest maaomavalitsuse reformi projektile, mis eesti ja läti kodanluse poolt esitati 1916. aastal läbi vaatamiseks IV Riigiduumale. Tsiterime ja refereerime mõningaid neist.

Välisminister S. Sazonov: "Nagu võib ette näha, tuleb Venemaal pärast rahu sõlmimist paljude aastate vältel oma välispoliitiliste eesmärkide teostamisel kokku põrgata Saksamaaga, kelle vastu võitlemine jääb endiselt päevakorda. Sellises olukorras on Saksamaaga geograafiliselt piirneval Balti äärealal vene riikluse igakülgsel tugevdamisel esmajärguline riiklik tähtsus. (---) Ma ei suutu eelarvamusliku umbusaldusega ühtedesse või teistesse impeeriumi rahvastesse, kuid samas arvan, et Venemaa huvides pole seadusandlike abinõudega kaasa aidata väikeste hõimugruppide tugevnemisele meie äärealadel. (---) Kolme kubermangu (mõeldud Eesti-, Liivi- ja Kuramaad - T.K.) saksa elanikkonna valitseva seisundi säilitamine on muidugi lubamatu, ent sama lubamatu on mõju ja maaomavalitsusvõimu üleandmine eestlastele ja lätlastele." /29/.

Sõjaminister D. Suvajev: "... Sõja tulemusena peab ääremaadel, sealhulgas Balti kubermangudes tugevnema vene rahvus kui kõige tähtsam ja väärtuslikum riiklikus mõttes... Tekib kartus, et vähendades saksa mõju riikliku vajaduse sunnil, võime me ... langeda teise äärmusse ja suurendada Balti kubermangudes ülekaalus olevate eesti ja läti rahvaste tähtsust. Kui need rahvad käesoleva sõja vältel on end näidanud täiesti lojalsetena ja isegi andnud mõningat sõjalise vaprust eeskujul võitluses meie vaenlasega, ei tohi sulgeda silmi selle ees, et niisugune eestlaste ja lätlaste lojalus ning vaprus on esile kutsutud mitte niivõrd ustavusest Venemaale ja vene riikluse ideele, kui võrd vaenust sakslaste vastu." /30/. Samal seisukohal oli kindralstaabi ülem N. Januškoviitš. Ta kinnitas, et eestlaste ja lätlaste "patriotismi tõusu põhjuseks on igipõlvne vaen sakslaste vastu." /31/. Muidugi oli mõlemal omajagu õigust.

Rahandusminister P. Bark arvas, et kubermangude piiride muutmine rahvustunnuse järgi "pole soovitatav" põhimõtteliselt, kuna impeeriumi äärealadel sellest ei

juhinduta. Ka ei olevat eestlastel ning lätlastel suurt vahet /32/.

Sinodi ülemprokurör A. Volžin vaatles Baltimaade olusid läbi õigeusu kiriku prisma ja nõudis õigeusklike "huvide" silmaspidamist /33/.

Ministrid olid ühel meelel selles, et emakeelset asjaajamist ametiasutustes lubada ei saa ja riigikeel peab olema seal ainuvalitsev. Kui mingeid tõsisemaid reforme üldse läbi viia, siis tuleb juhinduda "vene riikluse tugevdamise" ja Baltimaade eraldatuse likvideerimise põhimõttest. Balti aadli mõju vähendamisega tekkinud vaakuum kavatseti täita bürokraatliku režiimi tugevdamisega. Niisugune oli viimase tsaarivalitsuse viimane sõna Balti asjades.

Eesti ja läti rahva sotsiaalsel ja rahvuslikul rõhumisel olid tsarism ja baltisaksa ülemkiht ühtaegu nii liitlased kui konkurendid. Nende rahvuspoliitika põhieesmärgid langesid ühte kõiges, mis puudutas vabadusliikumise mahasurumist regioonis. Samas aga põrkusid teravalt kokku mõlema kohaliku võimu kontrahendi erihuvid. Baltisaksa aristokraatliku maa-aadli üli suur mõju kohalikes asjades ei meeldinud vene valitsevate klasside teatavale osale, kes nägi selles balti separatismi avaldust ja ohtu impeeriumi ühtsusele ning suhtus seetõttu balti aadlisse kriitiliselt. Balti feodaalaristokraatiasse suhtusid kriitiliselt ka need valitsusringkonnad, kes orienteerusid monopolistlikule kapitalile. Loomulikult tegi kõiki "ühtse ja jagamatu" Venemaa pooldajaid rahutuks balti aadli üha elavnev "välispoliitiline" aktiivsus suhtlemises Saksamaaga kahepoolisel alusel.

Sajandite vältel olid balti mõisnikud lähtunud kitsalt lokaalsetest huvidest. Ole kõige hindasid nad kohalikku autonoomiat, aristokraatlikku maariiki (*Landesstaat*) ja seisuslik-konservatiivset korda. Mitte asjata ei nimetanud nad end baltlasteks (*Balte*), kriiputades sellega alla oma eriseisundit ja partikularismi. Balti separatismis põimus rahvuslik alge kitsalt seisuslike huvidega. Seetõttu lähtusid nad põhimõttest "*Ubi bene, ibi patria*". Tundes sügavat põlgust Venemaa ja vene rahva vastu, teenisid nad 200 aastat truult vene isevalitsust, sest ainult tsarismi protektsioon võimaldas neil säilitada selliseid feodaalprivileege, millele oli raske leida analoogiat kogu Euroopas. Seda mõistsid mõlemad partnerid ülihästi.

Balti aadel suhtus vaimustuse ja poolehoiuga kõigesse sellesse, mis *Teises Reich'*is oli konservatiivset ja junkurlikku. Teda tegid aga murelikuks kodanlikud ümberkujundused, eriti üldine valimisõigus, mis Saksamaal kehtestati 1871. aasta konstitutsiooniga (tõsi küll ainult meestele), samuti kodanluse liiga suur mõju ja keisririigi bürokraatlik tsentraliseerimine. Neil põhjusil ilmutasid balti mõisnikud vaoshoitust orienteerumises Saksamaale. Läänemere maade ühendamine viimasega võinuks tõsiselt ohustada nn. provintsiaalset

autonoomiat. Saksamaa tugevnemist loodeti siiski ära kasutada surve avaldamiseks Vene valitsusele, et kindlustada baltisaksa aadli positsioone.

1880. aastate kodanlike reformidega ei suutnud balti aadel kunagi leppida. Valitsuse unifitseerimise ja venestamise taotlused riivasid valusalt tema valitsevat seisundit. Ent eriti ränga hoobi sai balti aadel esimese Vene revolutsiooni aegadel. 1905. aasta sündmused, mõisate ulatuslik põletamine Eestis ja Lätis viisid balti aadli šokiseisundisse. Täie selgusega tuli ilmsiks mõisnike valitseva seisundi kogu ebakindlus, mis töötas viia 700 aasta vältel loodud ülemvõimuhoone lõpliku kokkuvarisemiseni. Situatsiooni hindamisel kasutasid baltisaksa publitsistid üha sagedamini sõna katastroof.

Liivimaa rüütelkonna juhtide A. Pilar v. Pilchau ja F. v. Meyendorffi erimärgukirjas tsaarile 24. aprillist 1906 on revolutsiooni peapõhjusena serveeritud maa "terve kultuurilise arengu katkestamine" 1880. aastate keskpaiku "üldise sunniviisilise venestamise ja bürokraatliku režiimi kehtestamisega ühiskonnaelu kõigis valdkondades". Rüütelkond nõudis tsaarilt aadli reformieelse valitseva seisundi taastamist ja vabu käsi regioonile saksastamiseks kui tasu lojaalsuse eest. Kinnitati, et aadli privileege ei eksisteerivat, need olevat "rahvuslike šovinistide ja poliitiliste agitatorite fantaasia vili" /34/. Ulatuslik aadlirestatutsiooni programm ei leidnud valitsuses toetust, kuna see oli isegi tsarismi jaoks liig.

Revolutsiooni kõrgepingestatud õhkonnas hakkasid rüütelkonnad palavikuliselt manööverdama. Nad olid nüüd esmakordselt nõus lubama maapäevale eesti ja läti kodanluse esindajaid, kuigi mõisnike juhtiva osa säilitamisega. Kokkuleppele ei jõutud, sest aadel polnud nõus isegi formaalselt aktsepteerima rahvuskodanluse poolt tõstatatud üheõiguslikkuse põhimõtet.

Alati kui balti mõisnikke ähvardas privileegide kärpimise hädadoht, pöördusid nad abi saamiseks Saksamaa poole, püüdsid häälestada sealset avalikku arvamust kaasa tundma baltlaste "kannatustele". Nii oli ka nüüd.

1906. aasta jaanuaris astus Liivimaa rüütelkonna täievoliline esindaja maanõunik Max v. Sivers Berliinis ühendusse Saksa välisministeeriumi riigisekretäri von Tschirskyga. Vahendajaks oli Wilhelm II nõuandja Baltimaade küsimustes Berliini ülikooli Ida-Euroopa ajaloo kateedri juhataja Eesti päritoluga ajaloo professor Theodor Schiemann. Berliinis pidas Sivers läbirääkimisi Saksa Panga juhtidega laenu saamiseks Liivimaa mõisnikele ning ühtlasi valmistas ette pinda Baltimaade võimalikuks eraldumiseks Venemaast ja ühendamiseks Saksamaaga.

16. jaanuaril 1906. aastal esitas Sivers Saksa välisministeeriumile memorandum, milles ta märkis: "Et päästa Balti provintside saksa iseloomu, on vaja

esmajärjekorras kindlustada rüütlimõisate omanikke rahaga, kuna vastasel juhul peaaegu kogu aadel pankrotistub ja jääb oma valdustest ilma... Ja kui mõisnikel õnnestubki laenu abiga säilitada oma mõisad, siis pole see aadlile, aga koos temaga ka Baltikumi saksa iseloomule veel sugugi mitte garantii tuleviku jaoks. Niisuguseks garantiiks Venemaal võib olla vaid selline isevalitsusliku valitsemise vorm, nagu oli ligilähedaselt Paul I ajal. Ent viimase aja sündmuste järel on selline võimalus tegelikult välistatud ja on oodata parlamentliku valitsemiskorra kehtestamist, millele kahtlemata allutatakse ka Balti provintsid. Iga parlament Venemaal, sõltumata tema kestusest, rakendab sakslaste vastu veelgi hävitavamaid meetmeid kui tsaarivalitsus. Kuna eestlased ja lätlased mõistavad, et ainsaks reaalseks ähvarduseks nende rahvuskultuurile on sakslus, siis toetavad nad ilmtingimata saksavastast poliitikat. Sel juhul paratamatut saksa kultuuri hukku Baltikumis saab vältida vaid kahel teel: esimene, millele kahjuks nähtavasti loota ei saa, on Baltiprovintside annekteerimine Saksamaa poolt, teine - "lahtiste uste" loomine nende juurde. (---) Anneksiooni korral tuleks Saksamaal hoolitseda vaid oma uue valduse sõjalise julgeoleku eest, kuna selle juhtimise ja rahvusliku julgeoleku kindlustaks balti aadel ja bürgerlus ilma Saksa-poolse vähemagi kaasabit. (---) Lätlased ja eestlased germaniseeritaks lühima ajaga ja selleks ei ole vaja mingeid sunnivahendeid, kuna need rahvused juhinduvad enam praktilisest kasust kui rahvuslikest püüdlustest." /35/. Ohes hilisemas memorandumis, mis on dateeritud 19. mai 1907, selgitas Sivers motiive, miks on vaja Baltimaadele tuua saksa koloniste. Ta konstateeris, et Vene valitsus, kes pärast 1905. aasta revolutsiooni on hõivatud võitlusega oma olemasolu eest, on üha vähem suuteline osutama tähelepanu baltisakslaste rahvuslikele püüdlustele. "Sellest tulenev tegevusvabadus, samuti lätlaste ja eestlaste revolutsiooniline surve, mis on hädaohtlik Läänemere provintside saksa iseloomule, veensid baltisakslasi selles, et nende provintside saksa iseloomu saab pikaajalises perspektiivis säilitada ainult saksa elanikkonna arvu suurendamise ning lätlaste ja eestlaste germaniseerimise või väljatõrjumise teel." /36/. Ei Sivers ega hiljem rüütelkonnad, tulles 1918. aastal välja Balti hertsogiriigi loomise kavaga, tahtnud Baltikumi niisugust poliitilist korda, nagu oli keiserlikul Saksamaal. Seetõttu Sivers vecniski Saksa imperialiste balti aadli suutlikkuses maad ise valitseda ja ennustas kergekäeliselt eestlaste-lätlaste "vabatahtlikku" saksastamist.

Siversi missioon Berliinis ei andnud käegakatsutavaid praktilisi tulemusi, kuigi Saksamaa pangernistlikud ringkonnad nõudsid juba avalikult Baltimaade annekteerimist. Sõjaks ja maailma ümberjaotamiseks valmistuvad Saksa militaristid ei tahtnud enneaegu kaarte avada ega veksleid balti aadlile enneaegu välja anda.

Baltisaksa valitsevat ülemkihti tegi murelikuks neile ebasoodne demograafiline situatsioon. Viimaste aastakümnete vältel oli sakslaste arv Eesti ja Läti kogurahvastikus vähenenud nii absoluutselt kui suhteliselt madala iibe ja Saksamaale väljarändamise tõttu. 1897. aasta rahvaloenduse andmeil elas kolmes Balti kubermangus sakslasi umbes 165 tuhat, mis moodustas vähem kui 7 protsenti siinsest rahvastiku üldarvust. Eestis oli sakslaste osatähtsus langenud 5,3 protsendilt 1884. aastal 3,5 protsendile 1897. aastal. Sajandivahetusel elas Eestis umbes 900 tuhande eestlase kõrval ainult 33 tuhat sakslast (venelasi oli umbes 45 tuhat). Mitte kõik neist ei kuulunud privilegeeritud maa-aadli või suurkodanluse hulka. Mõisnikke koos pereliikmetega oli 1916. aasta põllumajandusloenduse järgi vaid 4 tuhat ehk 0,7 protsenti Eesti põllumajanduslikust rahvastikust. Seega oli baltisaksa ülemvõimu sotsiaalne baas demograafilises plaanis ülimalt kitsas.

Kuni balti aadli positsioonid näisid kõigutamatud, polnud sellest suurt häda. On ju kolonisaatorid alati moodustanud tühise vähemuse nende rahvastega võrreldes, keda nad allutanud ja valitsenud. Kui aga aadli võimu alustoad löid kõikuma, hakati sellest elavalt kõnelema. Saksa ekspansionismi tuntumaid õhutajaid ja Pangermaani Liidu juhte Alfred Geiser märkis, et baltisaksluse kõige haavatavam koht on saksa talupoegade puudumine Baltimaadel, kuna ainult viimaste abil olevat võimalik regiooni bioloogiline germaniseerimine. Eestlaste ja lätlaste saksastamist pidas Geiser "rassipoliitilisest vaatepunktist" ebasoovitavaks. Parempoolne saksa ajakirjandus kahetses seda, et Balti ala polnud koloniseeritud juba keskajal, emakeelne õpetus eesti ja läti rahvakoolis tunnistati poliitiliseks veaks. Mõisnikud omakorda kinnitasid, et hädaoht mittesakslaste, s.o. eestlaste ja lätlaste poolt ähvardab kõiki baltisakslasi võrdsel määral, nii mõisnikke ja kodanlasi kui ka nn. väikesi sakslasi (*Klein-deutsche*) /37/.

Sotsiaalse tugiala laiendamise eesmärgil läks balti aadel 1905. - 1907. aasta revolutsiooni järgsel ajal nn. seisuslikult poliitikalt (*Standespolitik*) üle nn. rahvuslikule poliitikale (*Volkstumpolitik*). Uue poliitika eesmärgiks oli regiooni kõigi sakslaste ühtekoondamine natsionalismi lipu all. Praktiliselt tehti seda saksa seltside (*Vereine*) ja erakoolide abil. Paralleelselt asusid balti mõisnikud n.ö. omal käel "parandama poliitilist viga" - koloniseerima Baltimaid saksa asunikega. Neid värvati peamiselt Venemaalt. Suuremat edu saavutati Kuramaal, kus 1914. aastal elas ligikaudu 16 tuhat saksa kolonisti. Saksa kolonisatsioon Balti kubermangudes tekitas Vene poliitilistes ringkondades tõsist ärevust ja sõja algusega see peatati.

Tervikuna kukkus Baltimaade koloniseerimise plaan läbi. Nagu tunnistas üks ägedamaid koloniseerijaid

Kuramaa mõisnik Karl Manteuffel - "oli juba liiga hilja või üldse võimatu muuta ainuüksi oma jõududega elanikkonna rahvuslikku koosseisu, luua puuduolev saksa talupojaseisus, kindlustada tõsiselt kõikumalõõnud baltisaksa bastioni" /38/.

XX sajandi algul eristus eesti rahvuslikus liikumises kaks peamist suunda: revolutsioonilis-demokraatlik ja kodanlik-natsionalistlik. Esimese kandjaks oli proletariaat koos oma liitlastega, teiselrahvuskodanlus.

Rahvusküsimusele osutas kõige enam tähelepanu eesti liberaalse kodanluse parempoolne tiib - Tartu grupeering eesotsas J. Tõnissoniga, kellest sai sajandi algul eesti kodanliku rahvuse peaideoloog. Rahvuslike "paleusi" pidas J. Tõnisson tähtsamaks kui mistahes majanduslikke ja sotsiaalseid suhteid. Rahvus oli tema käsitluses omaette kõrgeim väärtus, "rahvuslik iseolemine" aga "kõige esimene rahva vaimlise ja ainelise edu, kõige kultuura eeltingimine" /39/. J. Tõnisson arvas, et kõige tähtsam on kasvatada "rahvuslikku, kultuurilist ja kõlbelist iseteadvust", millele tuginevalt oleks võimalik vastu seista venestamisele, saksastamisele ja sotsialismile. Taotledes eesti rahva eraldamist Venemaa rahvaste ja eriti vene rahva revolutsioonilisest võitlusest, tuli eesti kodanlus välja seisukohaga, et võitlus tsarismiga olevat avantüür ja võivat viia eestlaste hävitamiseni.

"Meeletu oleks Eesti ehk Läti väikerahvale nõu anda omale vägivaldse võitluse abil õigusi nõuda," hoiatas "Postimees". Väikerahvas pidavat ainult oma maa asjadega tegelema ja "võib riiklises elus oma lootust õigusenõudmise päale seaduslikkuse piiridesse panna." /40/. "Meie rahvas ei ole iialgi iseseisvat ega kõrget poliitikat edendanud, selleks puudub tal jõud, ja ei taha ka tulevikus niisugust kättesaamata eesmärki oma politikaprogrammi võtta," kirjutas K. Päts 1907. aastal /41/.

Eesti kodanluse rahvusprogrammi juhtideeks oli rahvaste üheõiguslus, mille all kodanlus mõtles esmajoones oma klassi võrdõiguslikkust võõrrahvusest ülemkihiga. Eesti Rahvameelse Eduerakonna üks mõjukamaid tegelasi A. Jürgenstein selgitas: "Selle võitluse siht ja lõpulik eesmärk ei ole Jakobsoni ei ka Tõnissoni ajal ilmaski s a k s t e h ä v i t a m i n e o l n u d, nagu Saksa ajalehed seda alati püüavad tõendada. Lõpusiht on rahvusline, majandusline ja poliitiline üheõ i g u s l u s j a s e l l e p i n n a l s õ b r a l i k kooselamine ühisel kodumaal. Niisugune seisukoht on enam kui vastutulev eestlaste poolt, kes oma arvuga meie maal Saksa ollusest enam kui kümme korda üle käivad. Selle arvulise ülevõimu päale vaatamata ei ole Eesti rahvuslased ilmaski väikese Saksa vähemuse vastu h ä v i t u s e mõtteid haudunud" /42/. Üheõigusluse nõudmises väljendus eesti kodanluse ammune soov "Eesti haritud seltskonda o m a j a l a l e

seada ja Saksaseltskonnas mõjust
vabastada..." /43/.

Eesti kodanluse rahvuslike nõudmiste tipuks enne Oktoobrirevolutsiooni võitu oli rahvusliku enesemääramise õigus poliitilise autonoomiana, millega kodanlus tuli esmakordselt välja revolutsiooni haripunktil - 1905. aasta lõpus /44/. Analoogilise nõudmise esitasid tol ajal paljud Venemaa vähemusrahvaste kodanluse parteid. Autonoomia nõutamine koos maaomavalitsuse demokratiseerimisega üldise valimisõiguse alusel oli eesti kodanluse kõige radikaalsem rahvuspoliitiline nõudmine kuni 1917. aastani. Mingeid muid kaugemaleulatuvaid plaane eesti kodanlusel sel ajal polnud.

Rahvusaautonoomia nõudmine teenis kapitalismi rahvusliku kindlustamise eesmärki ja väljendas rahvuskodanluse laiemaid klassiambitsioone saavutada domineerimine kohalikus halduses. Mõistagi oli kõige piiratumgi rahvusaautonoomia, nagu ka rahvuslik üheõiguslus, isevalitsuse püsimise tingimustes utoopiline ja teostamatu.

Kasutatud allikad ja kirjandus

1. Lenin V.I. Teosed. - Tln., 1953. - 19. kd.- Lk. 219.
2. Lenin V.I. Teosed. - Tln., 1953: - 22. kd.- Lk. 176.
3. Revolutsioon, kodusõda ja välisriikide intervent-
sioon Eestis (1917 - 1920). - Tln., 1977. - I kd. -
Lk. 94 - 95.
4. Торпан Н. Монополистический капитал в промышленно-
сти Эстонии (90-е годы XIX в. - 1917 г.): Из исто-
рии капиталистических монополий в России. - Таллин,
1948. - С. 172.
5. Vt.: Graf M., Karjahärm T. Rahvusküsimuse ajaloost
Eestis: enesemääramine ja riiklus // Looming. -
1982. - Nr. 11. - Lk. 1530 - 1531.
6. NSVL ORKA, f. 102,00, n. 1906(II), s. 700, osa 68,
l. 1-5.
7. NSVL RAKA, f. 1284, n. 194, s. 66, l. 2; samas, s.
100, l. 3.
8. Vt.: Аврех А.Я. Столыпин и третья Дума.-М., 1968.
9. NSVL RAKA, f. 1276, n. 4, s. 70, l. 1.
10. Samas. - L. 33.
11. Национальный вопрос в Прибалтийском крае: Обзор
русской периодической печати (с декабря 1908 г. по
май 1909 г.). - Спб., 1909. - Вып. XI; Народности
Прибалтийского края: Обзор русской периодической
печати (с мая 1908 г. по июль 1909 г.) - Спб., 1909
- Вып. XII; Школа в Прибалтийском крае: Обзор рус-
ской периодической печати (с мая 1908 г. по декабрь
1909 г.). - Спб., 1910; - Вып. XIII; Церков в Прибалтийском
крае. Вероисповедные отношения: Обзор русской пе-
риодической печати (с мая 1908 г. по сентябрь 1910
г.). - Спб., 1911. - Вып. XIV.
12. Национальный вопрос в Прибалтийском крае. С.-19.
13. NSVL RAKA, f. 1276, n. 17, s. 130, l. 240.
14. Рижский вестник. - 1909. - № 7. - С. 108.
15. Новое время. - 1909. - 7 октября.
16. Рижские епархиальные ведомости. - 1908. - № 24. -
С. 833 - 852.
17. NSVL RAKA, f. 796, n. 190, s. 201, l. 2, 12.
18. NSVL RAKA, f. 1276, n. 2, s. 139, l. 20.
19. Samas. - L. 44.
20. Samas. - L. 46, 47.
21. Необходимость обеспечения русским надлежащего пред-
ставительства в проектируемых для Прибалтийского
края земских учреждений: (Докладная записка И.И.
Высоцкого, председателя Русско-Прибалтийского Со-
юза 17 октября", Его Высокопревосходительству
временному Прибалтийскому Генерал-Губернатору). -
Рига, 1907. - С. 10-11.
22. Kivimäe S. Riigimaade jaotamine kehvtalurahvale Ees-
tis XX sajandi algul // Eesti NSV Teaduste Akadee-
mia Toimetised. Ühiskonnateadused. - Tln., 1975. -
24. kd. - Nr. 2. - Lk. 143 - 144.

23. Vt.: Hagen M. Russification via "Democratization"? Civil Service in the Baltic after 1905 // Journal of Baltic Studies. - Vol. IX. - N 1 (Spring 1978). - Lk. 56 - 65.
24. Ренников А. В стране чудес. Правда о прибалтийских немцах в стиле фельетона. - Пг., 1915. - С. 149.
25. Еврейнов Г.А. Российские немцы. - Пг., 1915. - С. 33.
26. Прибалтийский край и война. Материалы из русской печати за август, сентябрь и октябрь 1914 г. / Собрал и составил А.П. Тупин. - Пг., 1914. - С. 159.
27. Русские ведомости. - 1914. - 6 нояб.
28. Jaan Tõnisson töös ja võitluses: Koguteos tema seitsmekümenda sünnipäeva puhul. - Trt., 1938. - Lk. 224.
29. NSVL RAKA, f. 1276, n. 12, s. 60, l. 48.
30. Samas. - L. 18-19.
31. NSVL RAKA, f. 1276, n. 11, s. 11, l. 1-2.
32. NSVL RAKA, f. 573, n. 16, s. 23024, l. 10.
33. NSVL RAKA, f. 1276, n. 12, s. 60, l. 12-17.
34. NSVL RAKA, f. 1276, n. 2, s. 139, l. 1-19.
35. Пистолькорс Г. фон. Прибалтийско-немецкие соображения после революционного кризиса 1905 г. относительно переориентации лояльности в сторону Германии // Германия и Прибалтика. - Рига, 1983. - С. 76.
36. Samas. - Lk. 85.
37. Апине И.К., Крупников П.Я. Новое в политике прибалтийского дворянства после революции 1905 - 1907 гг. // Германия и Прибалтика. - Рига, 1972. - С. 75 - 102.
38. Samas. - Lk. 93.
39. Postimees. - 1857 - 1907. - Trt., 1909. - Lk. 72.
40. Postimees. - 1905. - 24. veebruar.
41. Päts K. Maa-küsimus. - Tln., 1907. - Lk. 88.
42. Postimees. - 1857 - 1907. - Lk. 75.
43. Samas. - Lk. 77.
44. Postimees. - 1905. - 8. november.

RAHVUSKÜSIMUS EESTIS OKTOOBRIREVOLUTSIOONI JA KODUSOJA PERIOODIL (1917 - 1920)

K. Siilivask

Eesti töörahva isevalitsuse ja kodanluse vastases võitluses põimusid XX sajandi algul dialektiliselt internatsionalismi ja natsionalismi küsimused. Venemaal kui paljurahvuselises riigis oli rahvusküsimus olulisel kohal nii kodanlik-demokraatlikus kui ka sotsialistlikus revolutsioonis. Baltimaades oli ta eriti terav, kuna siin kohalikud põlisrahvad - eestlased ja lätlased kannatasid kahekordse rahvusliku rõhumise all. Ühelt poolt jätkus sajandeid kestnud saksapoolne rahvuslik rõhumine. Sellele vastandus 1880. aastast venes-tamispoliitika, mis nõrgendas baltisakslaste survet eestlastele, ent ei kaotanud seda. Tekkis kahekordne rahvuslik rõhumine.

Eesti tööliste sotsiaaldemokraatlikud parteiorganisatsioonid, mis kujunesid välja aastail 1901 - 1904, kuulusid VSDTP koosseisu, lähtudes tema programmist ja võitlustaktikast. VSDTP 1903. aasta programm nägi rahvusküsimuses ette laialdase piirkondliku omavalitsuse, kõigi kodanike täieliku üheõiguslikkuse, olenemata soost, usust, rassist ja rahvusest, elanikkonna õiguse saada haridust emakeeles, emakeele võrdõigusliku sisseviimise võrdsetel alustel riigikeelega kõigis kohalikes ühiskondlikes ja riiklikes asutustes, rahvuste enesemääramise õiguse kindlustamise /1/.

VSDT(b)P Eestimaa organisatsioonid ei töötanud 1917. aastani välja oma konkreetset programmi rahvusküsimuse lahendamiseks Eestis, vaid lähtusid rahvuspoliitika teostamisel partei üldistest programmilistest seisukohtadest /2/.

Seoses tööstuse tormilise kasvuga XX sajandi esimestel aastakümnetel kasvas arvuliselt kiiresti Eesti tööliklass. Uute suurettevõtete rajamine Eestis tõmbas siia tööjõudu ka teistest Venemaa kubermangudest. Eriti palju vene töölisi tuli Eestisse seoses laevaehitustehaste ja Peeter Suure nimelise Tallinna merekindluse ehitamisega Esimese maailmasõja eel ja ajal. Lisaks vene tööliste juurdevoolule hakkas sõja ajal Eestisse saabuma ka hulgaliselt evakueerunud oskustöölisi Poolast, Leedust ja Lätist.

Töörahva internatsionaalse ühtsuse kujundamine ei ammendunud eri rahvusest tööliste liitumisega sotsialismiideede lipu alla. Oluliseks momendiks oktoobrisündmustes on armee ja rahva ühtsuse kujunemine. Eestis, kus baseerus palju sõjaväge ja linnade elanikkond

oli paljurahvuseline, kerkis sotsialistliku revolutsiooni iseloomustavate tunnuste kõrval eriti ilmekalt esile tema internatsionaalne iseloom.

Tähtsaimaks sõjajõudude koondumiskohaks Eestis oli Tallinn, Peeter Suure nimelise merekindluse keskus, mille koosseisu kuulus 1917. aasta märtsi algul üle 30 000 sõjaväelase. Koos väiksemate väeosade ja mitmesuguste eriuksustega ulatus Eesti territooriumil paiknenud sõjavägede üldarv 1917. aasta veebruaris üle 100 000, kasvades sama aasta oktoobriks ligikaudu 200 000 meheni 3/. Ka armee koosseisus toimus rahvuslik diferentseerumine. Ajutine Valitsus võimaldas luua peale kasakaväeosade rea rahvusväeosi (ukrainlaste, eestlaste jne.), lootes nende näol natsionalismi uimas luua vastukaalu revolutsioonilistele väeosadele.

Juba põranda alt väljudes 1917. aasta märtsis oli VSDT(b)P Tallinna organisatsiooni töö korraldatud vastavalt tööliklassi struktuurile. Siin töötas kolm eesti, vene ja läti - rahvusseksiooni. Eesti ja vene seksioonid tegutsesid ka VSDT(b)P Tartu organisatsioonis.

Eesti territooriumil tegi armees ja laevastikus kõige silmapaistvamat tööd VSDT(b)P Tallinna organisatsioon. Selle koosseisus oli ka madruseid ja soldateid. Revolutsioonilise selgitustöö olukord Eestis paiknevas väeosades paranes märksa, kui Tallinnas 1917. aasta mais hakkas vene keeles ilmuma bolševike ajaleht "Utro Pravdõ". Mais formeerus VSDT(b)P Tallinna organisatsiooni juures sõjaväeorganisatsioon ehk sõjaväelaste osakond. Sõjaväelaste esindajad kuulusid ka VSDT(b)P Valga, Narva, Tartu ja Haapsalu organisatsioonide koosseisu 4/.

VSDT(b)P Põhja-Balti (Eesti) organisatsioonide konverentsil Tallinnas 16. - 17. aprillil 1917 puudutati rahvusküsimust vaid resolutsioonis eesti rahvusväeosade kohta, millede formeerimist eesti kodanlus oli Ajutise Valitsuse toetusel äsja alanud. Resolutsioonis märgiti, et selliste väeosade loomine tekitab pinnast rahvusliku vaenu külvamiseks ja tunnistati nende organiseerimine lubamatuks 5/.

VSDT(b)P aprillikonverentsil pühendati suurt tähelepanu ka rahvusküsimusele. Vastavas resolutsioonis tunnistati kõigi Vene riigi koosseisu kuuluvate rahvuste õigust vabalt lahku löua ja oma iseseisev riik moodustada. Samas aga märgiti, et enesemääramisõiguse rakendamisel tuleb lähtuda sotsialismi eest peetava võitluse huvidest. Neile rahvastele, kes ei soovi lahku löua, nõudis partei laialdast piirkonnaautonoomiat, samuti spetsiaalsete seaduste väljaandmist, mis kõrvaldaksid igasugused vähemusrahvuste õiguste rikkumised 6/.

Eesti bolševikud jäidki põhimõtteliselt VSDT(b)P üldise rahvusprogrammi juurde, konkretiseerimata seda Eesti oludes. Selles avaldus rahvusküsimuse tähtsuse

teatud alahindamine, kuna eesti kodanlus samal ajal asetaski oma agitatsiooni raskuspunkti just sellele.

Suuresti mõjutas armee elu VSDT(b)P ülevenemaaline rinde ja tagala sõjaväeorganisatsioonide konverents, mis toimus 16. - 23. juunil Petrogradis. Eestist olid konverentsil esindatud VSDT(b)P Tallinna, Keila ja Kuressaare organisatsioonid. Konverentsi tööd juhtis V.I. Lenin. Arutanud rahvusküsimust, tunnistas konverents, et igal rahvusel on õigus rahvuspolke formeerida. Ohtlasi aga märgiti, et nende loomine ei tee ni töörahva huve. Juba moodustatud rahvusväeosade suhtes asuti seisukohale, et seal tuleb intensiivistada selgitustööd, et mitte anda kodanlusele võimalust kasutada neid revolutsiooni vastu //7/.

Esimese eesti polgu loomine algas eesti kodanluse eestvõttel Tallinnas. 29. aprillil võttis Tallinna Nõukogu vastu otsuse panna eesti rahvusväeosade formeerimine seisma, kuna see viib armee killustamisele rahvuslikel alustel. Selle otsusega ühinesid ka Tallinna eesti bolševikud. Tekkis terav konflikt, mille lahendamiseks uus sõjaminister A. Kerenski andis loa luua vaid üks eesti polk, kuid viia see Tallinnast ära Rakvere piirkonda. Hiljem uute eesti polkude loomine jätkus.

Bolševike võitlus eesti väeosade loomise vastu osutus poliitiliseks veaks. Kodanlusel õnnestus esialgu ässitada suurt osa eesti polgu soldateid bolševike vastu. Tegelik elu näitas eesti polgu soldatitele varsti, et vennalikkus läbisaamist ohvitseridega ei saa olla. Polgu spetsiaalselt valitud reaktiiviline juhtkond eesotsas polguülema polkovnik A. Tõnissoniga taotles karmi sõjaväelist distsipliini ja kuulekust.

Polgus tekkinud rahulolematuse õhkonnid valmistas pinda bolševike selgitustööks. Juba juunis telliti mitmes roodus bolševike ajalehte "Kiir" ja loeti seda suure huviga. Sel puhul märgiti "Kiires": "Kui meil Eesti polkudega terav vahekord tekkis, siis parandab seda tingimata aeg, kes Läti rahvuslastest bataljonidest sots.-dem. bataljonid tegi, teeb seda ka Eesti polkudest ... Jah, siis saavad Eesti kodanlased Läti isandate viisi hüüdma - Mitte kopikakki, mitte leivakoorukestki Eesti polgule!" /8/.

Nimelt olid läti kütipolgud juba selleks ajaks läinud täielikult bolševike mõju alla. Eesti kodanlus võitles kõigi vahenditega rahvahulka ja eesti sõjaväelaste revolutsioneerumise vastu. Ent tema positsioonid nõrgenesid ka rahvusküsimuses. Meie rahvuslik kodanlus taotles sellal tähtsaima rahvusliku nõudmisena Eestile autonoomiat Venemaa kodanliku vabariigi koosseisus. Ent ta ei julgenud ei rahvusküsimuses ega teisteski küsimustes minna konflikti Ajutise Valitsuse ja vene kodanlike parteidega, eriti kadettidega, kellele poliitiliselt orienteeruti. Scaltpoolt aga ei olnud lootust vastutulekut, mis nõrgendas eesti kodanluse positsioone. Eri rahvustest kodanluse vahel ei

olnud internatsionaalne solidaarsus rahvusküsimuses mõeldav, küll aga oli mõeldav ja reaalne revolutsioonivastane ühisrinne.

VSDT(b)P Eestimaa organisatsioonis olid arvulises ülekaalus eestlased. Nii koosnes Tallinna organisatsioon peamiselt eesti töölistest, sõjaväelasi oli selles suhteliselt vähem. Augustis 1917 oli organisatsioonis 3182 liikmest 2926 töölist, 209 sõjaväelast ja 47 intelligenti esindajat. Rahvuste järgi oli eestlasi 2302, venelasi 523, lätlasi 357.

Kodanliku ja proletaarse tendentsi erinevus rahvusküsimuses tuli küllaltki ilmekalt esile 1917. aasta suvel toimunud linnaomavalitsuste valimistel, eriti sellistes proletaarsetes keskustes nagu Tallinn ja Narva. Nendel valimistel esinesid juba paljud parteid oma iseseisvate valimisplatvormide ja kandidaatide nimekirjadega. Tallinna linnavolikogu valimistel 6. augustil sai kindla esikoha internatsionalismi platvormilt lähtunud bolševike nimekiri - 21 572 häält ehk 31 protsenti /9/.

Kui uus linnavolikogu tuli kokku 24. augustil, ilmnis selle töös selgesti kaks põhitendentsi - proletaarne ja kodanlik. Neist esimene taotles küsimuste otsustamist töörahva revolutsioonilistest huvidest lähtuvalt, teine püüdis volikogu tööd suruda kodanlike seaduste ja Ajutise Valitsuse korralduste raamesse.

Esimese küsimusena kerkis päevakorda asjaajamise keele küsimus. Loeti ette kubermangukomissar J. Poska tsirkulaar 20. augustist, milles teatati, et 1892. a. määruse kohaselt on ette nähtud venekeelne asjaajamine, ning ainult komisjonides ja suulisel arutlusel võib kasutada ka eesti keelt. Ajutise Valitsuse 9. juuni määrusega lubati omavalitsustes asjaajamisekeelena kasutada vaid riigikeelt, s.o. vene keelt. Kuna määrust ei olnud muudetud, nõudis Poska vene keele kasutamist.

Järgnesid ägedad vaidlused. Bolševikud nõudsid keeleküsimuse otsustamist Poskast ja valitsusest sõltumatult. Kuna 3/4 saadikutest olid eestlased, siis pidi ka eesti keel saama asjaajamisekeeleks. Vene kodanluse esindaja, senine linnapea kohustetäitja G. Belgagin taotles seadustest kinnipidamist, s.o. venekeelset asjaajamist. Eesti kodanluse esindaja K. Päts soovitas küsimuse anda komisjoni. Pole huvitusetä märkida, et bolševikud võtsid volikogus sõna algusest peale eesti keeles, eesti kodanlikud tegelased pidasid aga kinni seadustest - rääkisid algul vene keeles ja alles pärast seda eesti keeles.

Lõpuks kiideti häälteenamusega heaks bolševike otsuseprojekt. Tallinna linnaomavalitsuse asjaajamisekeeleks määrati eesti keel, kirjavahetus asutustega, kus ei olnud eestikeelset asjaajamist, toimus vene keeles. Linnavalitsus, volikogus ja komisjonides võis asja arutada ka vene ja teistes kohalikes keeltes. Kõne

tuli tõlkida, kui seda nõudis vähemalt 25 volikogu liiget. Protokolle peeti nii eesti kui ka vene keeles, kusjuures originaaliks oli eestikeelne protokoll /10/.

Seega lahendasid bolševikud Tallinna linnaomavalitsuses ühe olulisema rahvusküsimuse - keeleküsimuse resoluutselt ja õiglaselt, oma internatsionaalsest programmist lähtudes. Sellega oli ka initsiatiiv linnavalikogus läinud bolševike kätte. Volikogu juhatajaks valiti J. Anvelt, tema asetäitjaks sotsialist-revolutsionäär J. Umarik.

30. augustil valiti uus linnavalitsus. Kuna kodanluse esindajad vähemusena loobusid linnavalitsuse tööst osa võtmast, läks linnavalitsuse üheksast kohast viis bolševikele. Linnavalitsuse esimeheks valiti V. Võõlmann, liikmeteks J. Mägi, I. Rabtšinski, G. Sokolov ja N. Janson, ülejäänud 4 esseeride ja menševike hulgast. Uue revolutsioonilise linnavalitsuse tähtsaks saavutuseks oli muu hulgas ka see, et septembris viidi Tallinna algkoolides (kuigi puudus Ajutise Valitsuse luba!) sisse emakeelne õpetus ning avati peatselt ligi 20 algkooli 1000 õpilasele. Keskkoolides jäi keeleküsimus esialgu lahendamata, kuna seal oli õpilaste rahvuslik koosseis väga kirju ning puudusid eestikeelsed õpikud ja vastav õpetajate kaader.

Nii oli VSDT(b)P Eestimaa organisatsioon praktiliste tegudega rahvusküsimuse lahendamisel võtnud initsiatiivi eesti kodanluse käest enda kätte.

Ülevenemaalise Asutava Kogu valimiskampaania käigus, millal Eesti kodanlikud parteid asetasid raskuspunkti rahvusküsimusele, töötas ka VSDT(b)P Eestimaa organisatsioon esmakordselt oma valimisplatvormi raamides välja konkreetse programmi rahvusküsimuse lahendamiseks. Vastavalt leninlikele seisukohtadele nõuti rahvuste võrdsuslikkust, õigust emakeelsele õpetusele koolis ja rahvakeelset asjaajamist ametiasutustes. Igasugune sunduslik riigikeel tuli kaotada. Iga rahvas pidi iseseisvalt otsustama oma riikliku korralduse ja selle üle, kas ta soovib elada iseseisvas riigis või ühineda mõne teise riigiga. Eesti bolševikud pidasid õigeks Eesti kuulumist Vene riigi koosseisu, kuid see tuli otsustada rahvahääletuse teel. Venemaa koosseisu jäämise korral tuli Eestile kindlustada täielik sisemine autonoomia. Venemaa põhiseaduses pidi fikseeritama, et ka tulevikus otsustab Eesti õiguste üle kohalik elanikkond üldise hääletamise teel ja et üleriiklik parlament sellesse vahele ei tohi segada /11/.

Seega siis pidi Eestile tagatama laialdane territoriaalne autonoomia. Ka Eesti esseeride ja menševike (Eesti Sotsiaaldemokraatlik Tööliste Partei) parteid nõudsid Eestile autonoomiat Venemaa demokraatlikus vabariigis. Eesti Tööerakond ja kodanlikud parteid olid selleks ajaks asunud Venemaa föderaalse korralduse platvormile ning nõudsid Eesti osariiki Venemaa föderatiivses vabariigis /12/.

Bolševike revolutsioonilised nõudmised - kogu võimu üleminek nõukogudele, imperialistliku sõja lõpetamine, maa natsionaliseerimine jt. koos konkreetse rahvusprogrammiga andsid valimistel Eestis võidu neile. Ülevenemaalise Asutava Kogu valimised peegeldavadki kõige paremini rahva ja sõjaväe poliitilist meeleolu Eestis Oktoobrirevolutsiooni teostamise perioodil. Eestis andis 311 000-st hääletanust tsiviilelanikkonna hulgas 125 000 oma hääled bolševike poolt. Tallinna Merekindluse piirkonnas (kuulus Balti laevastiku valimisringkonda) anti bolševike ja neid toetavate pahempoolsete esseeride poolt 84,2 % häältest. Siin oli bolševike üheks kandidaadiks V.I. Lenin. Tartu ja Narva garnisonid hääletasid 80 % bolševike poolt. Rahvuspolkude soldatitest hääletas samuti 60,4 % bolševike poolt.

Revolutsionäärid tegutsesid internatsionalismi ja rahvaste sõpruse põhimõttest lähtudes. Eestimaal seisid võitluses sotsialistliku revolutsiooni võidu eest õlg-õla kõrval vene, läti, eesti ja teistest rahvustest töölised, talupojad, soldatid ning madrused. See sadadesse tuhandetesse ulatuv internatsionaalne võitlejate rinne kindlustas Suure Oktoobri võidu Eestis ja tema ligemas ümbruses rahulikult teel, ilma relvastatud võitluse ja verevalamiseta.

Sotsialistliku revolutsiooni teostumist ei pidanud eesti kodanlus püsivaks nähtuseks, lootes, et bolševike võimuvõtmine on "õnnemäng", mis varsti lõpeb Vene kontrrevolutsiooni võiduga. Ent need lootused ei täitunud. Algas hoopis nõukogude võimu triumfaalne võidukäik kogu ääretul Venemaal.

Sellises olukorras võttis eesti kodanlus suuna Eesti isoleerimisele revolutsioonilisest Venemaast seni, kuni seal taastatakse kodanluse võim. Ta otsustas kõigi võimalike vahenditega alata võitlust nõukogude võimu vastu. Kodanliku kontrrevolutsiooni keskuseks sai Eestimaa Kubermangu Ajutine Maanõukogu. Seepärast saatiski Eesti Nõukogude Täitevkomitee oma otsusega 12. novembrist 1917 Maanõukogu laiali ja kuulutas ühtlasi välja Eesti Asutava Kogu valimised, mis pidid toimuma 21. - 22. jaanuaril 1918. a.

Eesti Asutav Kogu ei olnud ette nähtud võimuorganina, vaid tema ülesandeks oli töötada välja Eesti tulevase ühiskondliku korra kava, mis seejärel pidi rahvahääletusele pandama. Alles pärast seda pidid toimuma uue rahvaesinduse valimised /13/.

Pärast seda, kui 15. novembril omavoliliselt kokku tulnud Maanõukogu kuulutas enda kõrgemaks võimuks Eestimaal ja kohe siis tööliste ja revolutsiooniliste eesti soldatite poolt laiali aeti, jätkas illegaalselt tegevust Maanõukogu juhatus ja vanematekogu, püüdes ühendada kõiki kontrrevolutsioonilisi jõude võitluseks töörahva võimuga. Kodanlikud ja väikekodanlikud parteid otsustasid kasutada eeskätt Eesti Asutava Kogu valimiskampaaniat, et demagoogia ja natsionalismi

propageerimise teel bolševikke rahvahulkadest isoleerida.

Vastukaaluks kodanlusele asusid bolševikud pärast Oktoobrirevolutsiooni võitu teostama rahvusliku rõhumise likvideerimise ja rahvaste enesemääramise põhimõtet. 2. novembril 1917 võttis Nõukogude valitsus vastu "Venemaa rahvaste õiguste deklaratsiooni", milles kuulutati Nõukogude valitsuse tegevuse aluseks rahvusküsimuses järgmised põhimõtted: rahvaste üheõiguslus ja suveräänsus, nende õigus vabale enesemääramisele kuni lahkulöömiseni ja iseseisva riigi moodustamiseni, kõigi rahvuslike ja usuliste eesõiguste ning kitsenduste kaotamine, kõigi Venemaa territooriumil elavate vähemusrahvuste ja etniliste rühmade vaba arenemine /14/.

Eesti bolševikud viisid järjekindlalt ellu deklaratsiooni põhimõtteid rahvusliku rõhumise likvideerimisel. Seda tõendavad kujukalt ümberkorraldused rahvahariduse ja kultuurielu alal, kus kõrvaldati igasugused takistused emakeelse hariduse ja kultuuri arengu teelt.

Riikliku ülesehituse alal pooldasid Eesti bolševikud ka Oktoobrijärgsel perioodil territoriaalse autonoomia põhimõtet. Nad lähtusid Nõukogude riikluse rajamisel demokraatliku tsentralismi põhimõttest, mis võimaldab töötajate kohaliku omaalgatuse ja loomingu-lise initsiatiivi ühendada plaanikindla tsentraliseeritud juhtimisega ühtsest keskusest. Nad olid arvamusel, et väikeste iseseisvate riikide loomine lahutab rahvaid, killustab paljudest rahvustest töötajate ühist internatsionaalset rinnet võitluses kodanliku natsionalismi ja rahvusvahelise imperialismi vastu. Kuid selised kartused osutusid alusetuks.

Novembris 1917 ütles V.I. Lenin: "Meile öeldakse, et Venemaa killustub, laguneb üksikuteks vabariikideks, kuid meil ei tarvitse seda karta. Kuipalju ka oleks iseseisvaid vabariike, meie seda kartma ei haka. Meile pole tähtis see, kust läheb riigipiir, vaid see, et säiliks liit kõigi rahvuste töötajate vahel võitluseks ükskõik missugusest rahvusest kodanluse vastu." /15/.

Arvestades seda, et iseseisvate riikide asutamise ideel on vähemusrahvuste hulgas küllalt palju pooldajaid, leidis V.I. Lenin, et Oktoobrijärgses olukorras on kõige otstarbekam luua iseseisvad nõukogude rahvusvabariigid, mis sotsialismi ehitamiseks ja imperialistide kallaletungide tagasilöömiseks vabatahtlikult liituvad föderatsiooni põhimõtetel.

10. - 18. jaanuarini 1918 Petrogradis toimunud III ülevenemaalisel nõukogude kongressil võeti vastu ja kuulutati välja V.I. Lenini poolt kirjutatud tähtis konstitutsiooniline dokument "Tõötava ja ekspluaateeritava rahva õiguste deklaratsioon", milles öeldakse: "Venemaa Nõukogude Vabariik asutatakse vabade rahvaste vaba liidu alusel nõukogude rahvusvabariikide föderatsioonina." /16/.

Oma lõppsõnas mainitud kongressil ütles V.I. Lenin: "Meil Venemaal on nüüd sisepoliitika valdkonnas lõplikult tunnustust leidnud nõukogude sotsialistliku vabariigi kui mitmesuguste Venemaal elavate rahvaste vabariikide föderatsiooni uus riigikord." /17/.

Eesti bolševikud jäid esimesel nõukogude võimu perioodil siiski piirkondliku autonoomia põhimõtte juurde. "Töötava ja ekspluateeritava rahva õiguste deklaratsioonis" oli iga rahvuse tööliste ja talupoegadele jäetud õigus oma nõukogude kongressil iseseisvalt otsustada, kas ja missugustel alustel nad soovivad föderaalset valitsusest ja teistest föderaalsetest nõukogude asutustest osa võtta.

Võitluses välisimperialistide käsilaste - eesti kodanlike natsionalistide vastu oleks Eesti bolševikel taktikalises mõttes kõige otstarbekam olnud kohe pärast "Töötava ja ekspluateeritava rahva deklaratsiooni" ilmumist omaks võtta iseseisvate nõukogude vabariikide föderatsiooni seisukoht ja välja kuulutada Eesti iseseisev nõukogude vabariik. Nagu V. Kingissepp ja J. Anvelt kinnitavad, tegi V.I. Lenin Eesti bolševikele sellekohase ettepaneku juba 1917. aasta detsembris, pidades Eesti iseseisva vabariigi väljakuulutamist rahvusvaheliselt tähtsaks /18/. Seega kuulub V.I. Leninile Eesti riikliku iseseisvuse küsimuse prioriteet /19/.

11. jaanuaril 1918, esinedes partei Keskkomitee istungil, nimetas V.I. Lenin Eestit korduvalt Eesti Sotsialistlikuks Vabariigiks. Vaieldes vastu L. Trotski ettepanekule mitte alla kirjutada rahu Saksamaaga ja demobiliseerida armee, ütles V.I. Lenin: "Rahu sõlmides me ... säilitame Eesti sotsialistliku vabariigi ja laseme oma võitudel kindlamaks saada." /20/.

Eesti kuulutamine iseseisvaks sotsialistlikuks vabariigiks oleks aidanud mobiliseerida töölisklassi ümber väikekodanlikku intelligentsi ja koolinoorsugu, kes veel uskus kodanluse demagoogilist "iseseisvuse" propagandat. Ka poleks kodanlus siis enam leidnud mingisugust juriidilist põhjendust Eesti iseseisvuse teistkordseks väljakuulutamiseks, mida ta tegi veebruari lõpul Saksa okupantide tulekul. Samuti oleks see võtnud eesti kodanluselt ja Lääne imperialistidelt võimaluse hiljem eesti rahvast ja teisi rahvaid iseseisvuse loosungiga petta.

Eesti bolševikud, pidades tollal ägedat võitlust eesti kodanluse vastu, kes kõigi propaganda- ja agitatsioonivahenditega püüdis saavutada Eesti isoleerimist sotsialistlikust Venemaast, ei mõistnud tol momendil V.I. Lenini soovitude kiireloomulise teostamise vajadust. Seoses Brest-Litovski rahu läbirääkimistega omandas aga see küsimus Eesti edasise poliitilise saatuse seisukohast suure tähtsuse.

Eesti kodanluse orienteerumine välisinterventsioonile. Saksa imperialism oli oma anastusplaanide üheks eesmärgiks seadnud ka Baltimaade (Leedu, Läti,

Eesti) annekteerimise ja liitmise Saksamaaga, kusjuures selleks taheti kasutada rahvuste enesemääramise põhimõtet, millele kavatseti anda imperialistlik tõlgendus /21/.

Saksamaa välisministeerium ja luureorganid andsid Eestimaa ja Liivimaa rüütelkondadele juba novembris korralduse võtta vastu otsused nende alade eraldamise kohta Venemaast ning organiseerida eestlaste ja lätlaste saksasõbralikes ringkondades palvekirju Eesti ja Läti okupeerimiseks Saksa vägede poolt /22/. 30. novembril 1917 võttiski Eestimaa rüütelkond vastu otsuse eraldumise kohta Venemaast ja palus Saksamaad võtta Eestimaa "oma kaitse alla" /23/. Ent ka Saksa poliitikutele oli selge, et rüütelkonnad esindavad vaid tühist osa kohalikust elanikkonnast, seepärast, nagu märgib E. Dellingshausen, nõuti detsembris Berliinist korduvalt, et baltisakslased koguksid eestlastelt allkirju Saksa vägede kutsumiseks Eestisse. Selleks lõi Dellingshausen kontakti Eestimaa Kubermangu Ajutise Maanõukogu kodanlike tegelastega. Need aga ei julgenud sellistele petitsioonidele allkirju koguda. I. Raamot teatas Dellingshausenile Maanõukogu nimel suuliselt, et viimane on nõus Saksa vägesid Eestisse kutsuma /24/.

11. detsembril moodustas Maanõukogu vanematekogu välisdelegatsiooni (J. Tõnisson, J. Wilms, J. Poska, J. Seljamaa), et hakata otsima kontakti väliskontrollatsiooniga võitluses nõukogude võimu vastu. Eesti riikliku korralduse osas aga jäädigi veel seisukohale, et ei tule nõuda iseseisvust, vaid taotleda Eestile oma-riiklust kodanliku föderatiivse Venemaa koosseisus /25/. Ent Saksa välisministeeriumi soovitus Venemaast eralduda ja Eesti iseseisvus välja kuulutada ning teiselt poolt nõukogude võimu tugevnemine kiirendasid Eesti kodanluse asumist "iseseisvuse" poliitikale. 31. detsembril arutati küsimust Maanõukogu juhatuse ja vanematekogu ning kodanlike ja väikekodanlike parteide esindajate salajasel koosolekul. Võeti vastu otsus Eesti ligemal ajal iseseisvaks kuulutada /26/. 1. jaanuaril 1918 toimunud analoogilisel koosolekul arutati, millal iseseisvus välja kuulutada ja leiti, et seda veel teha ei saa: "Laaman ja Raamot on edasilükkamise poolt. Sakslane niipea ei tule" /27/. Seega seati iseseisvuse väljakuulutamise sõltuvaks sakslaste peale tungi algusest, kuigi oma avalikus propagandas rääkis eesti kodanlus iseseisvusest kui abinõust Saksa okupatsiooni ärahoidmiseks. Avalik orientatsioon keiserlikule Saksamaale oli rahvahulkadele Eestis täiesti vastuvõtmatu ja seda teadis kodanlus hästi. Pealegi hellitas eesti kodanlus veel 1918. a. algul lootust, et ülevenemaalise Asutava Kogu kokkutulek viib kapitalismi restaureerimisele Venemaal. Ent pärast Asutava Kogu laialisaatmist 6. jaanuaril 1918 tegi eesti kodanlus lõplikult peapanuse imperialistlikule välisinterventsioonile, kusjuures peamist abi loodeti Sak-

samaalt, kelle väed asusid mandri-Eesti piiridel.

Siiski pidas eesti kodanlus vajalikuks konsulteerida ka *Entente*'i riikide esindajatega Petrogradis. Ent mingit reaalist abi *Entente*'i riigid eesti kodanlusele ei lubanud, ega oleks ka saanud tolaeegses sõjalises olukorras praktiliselt osutada. Eesti kodanluse ainukeseks päästjaks võisid saada vaid Saksa väed.

13. jaanuaril 1918, kui nn. Eesti välisdelegatsioon juht J. Tõnisson jõudis Stockholmi, asus ta läbirääkimistesse Saksamaa saadikuga. Ta tegi ettepaneku moodustada iseseisev vabakaubanduse staatusega Eesti riik, kua baltisakslastele oleks garanteeritud täielik eraomandi puutumatus. Saksamaa aga pidi kindlustama Vene vägede väljaviimise Eestist ja nende asendamise Saksa vägedega. Põhimõtteliselt vastas see ettepanek Saksa imperialistide huvidele. 10. - 15. veebruaril toimusid nende küsimuste üle Stockholmis intensiivsed läbirääkimised ning Saksamaa saatkonna nõunik von Riessen sõitis kooskõlastatud projektiga Berliini, et kanda see ette oma valitsusele /28/.

Seega palus J. Tõnisson Eesti iseseisvuse viigilehe varjus Maanõukogu nimel tuua Eestisse Saksa väed, et likvideerida nende abil siin töörahva võim. Ent osa eesti kodanlusest tegutses otsekoheemalt, ilma igasuguse maskeeringuta. Nii saabus 1918. a. veebruaris Berliini Lõuna-Eesti kodanlike ringkondade delegatsioon (Kapsta, Gross, Link, Undrits), kes esindas kulakliku partei Maaliidu kohalikke organisatsioone ning majajäseid linnades, paludes otseselt, et Saksa väed tuleks Eestisse ning Eesti eraldataks Venemaa ja liidetakse Saksamaaga /29/.

Eesti kodanlikud ja väikekodanlikud parteid hakkasid oma nõukogudevastases agitatsioonis samal ajal üha agaramalt propageerima Eesti "iseseisvust". Väikekodanlikele tegelastele siiski iseseisvus Saksa protektoraadi all ei meeldinud, kuna sel juhul kogu võim ja eesõigused oleksid läinud baltisaksa parunitele. Menševikud ja esseerid panid mõningaid lootusi saksa sotsiaaldemokraatidele, eriti K. Kautskyle. Kuid need arvestused olid ilmaaegsed, kuna enamik saksa sotsiaaldemokraate kaitses keiser Wilhelmi anastuspoliitikat.

Sellises olukorras tuli Eesti Sotsialistide-Revolutsioonäride Partei välja oma projektiga kuulutada Eesti iseseisvaks erapooletuks töövabariigiks. Iseseisva töövabariigi väljakuulutamist põhjendati püüdega ära hoida Saksa okupatsioon ja kartusega, et vene kontrrevolutsiooni võidu korral kaotaks Eesti enesemääramise õiguse. Esseeride projekti kohaselt tuli Eesti iseseisvus välja kuulutada Nõukogude Venemaa valitsuse ja Eesti-maa Nõukogude Täitevkomitee poolt. Kuid nõukogude võim Eestis pidi loobuma proletariaadi diktatuuri poliitikast. Eestimaa Nõukogude Täitevkomiteed tuli täiendada sotsialistlike parteide ja omavalitsusorganite esindajatega. 15. veebruarist alates aga pidi Eesti riikliku korralduse küsimus minema Eesti Asutava Kogu otsustada /30/.

Kuivõrd esseeride projekt vastas olulisematele eesti kodanluse taotlustele - isoleerida Eesti revolutsioonilisest Venemaast, asendada proletariaadi diktatuur kodanliku demokraatiaga, suhtus Maanõukogu juhtkonna, kodanlike ja väikekodanlike parteide esindajate aastavahetusel toimunud nõupidamine sellesse pooldavalt.

2. jaanuaril 1918 esitasid esseerid (G. Suits, J. Semper, J. Kärner) oma projekti Eestimaa Nõukogude Täitevkomitee istungil arutamiseks. Bolševikud Täitevkomitees olid enamuses iseseisva vabariigi välja kuulutamise vastu ja süüdistasid esseere rahvusliku kodanluse sõiduvette asumises. Pärast seda otsustas ESRP Keskkomitee koostöö, s.o. bloki bolševikega lõpetada /31/.

Esseerid esitasid oma töövabariigi projekti ka 5. - 6. jaanuaril toimunud Eesti töörahva põllumajanduskongressile. Siin aga lükati see rõhuva häälteenamusega tagasi ning võeti vastu bolševike resolutsioon "Eesti riigi küsimuses". Selles rõhutati, et eraldamine Nõukogude Venemaast oleks nõukogude võimule Eestis hävitav, et revolutsioonilise töörahva siht ei ole üksikute väikeriikide asutamine, vaid kogu maailma tööliste ühendamine üheks vennasriigiks. Resolutsioon lõppes sõnadega "Elagu üleilmne töörahva nõukogude valitsus! Elagu üleilmne ühine töörahva riik!" /32/.

Terava poliitilise võitluse õhkkonnas tuli eesti bolševikel võtta kindlam seisukoht ka Eesti rahvusriikluse küsimuses. VSDT(b)P Eestimaa Komitee ja Tallinna Komitee, arutades ühisel koosolekul 31. dets. 1917. a. V.I. Lenini soovitusi Eesti iseseisvaks nõukogude vabariigiks kuulutada, leidsid, et proletariaadi diktatuuri kindlustamise huvides oleks parem, kui Eesti kasutaks piirkonnaautonoomia õigusi Nõukogude Venemaa koosseisus, kuna nõukogude võim oli juba faktiliselt kindlustanud Eestile rahvusliku iseseisvuse /33/.

18. jaanuaril 1918 avaldasid VSDT(b)P Eestimaa Komitee ja Tallinna Komitee üleskutsed Eesti töörahvale Eesti Venemaast lahkulöömise küsimuses. Eesti kõrgemad parteiorganid selgitasid töörahvale, et Poola-, Leedu- ja Kuramaal kuulutasid mõisnikud ja kodanlased Venemaast lahkulöömist "terve rahva" nimel. Nüüd on baltisaksa parunid ja Saksa valitsuse agendid pöördunud Eesti kodanlike ja väikekodanlike parteide poole, et siin sedasama alatut manöövrit läbi viia. Saksa agentidelt saadud tõukel ütlevad need parteid, et Eesti tuleb viivitamatult iseseisvaks riigiks kuulutada, seejuures valelikult seletades, et nad tahtvat sellega ära hoida Saksa vägede Eestimaale tulekut. Kuidas küll - küsitakse üleskutses - saaks iseseisvuse paberilipakas päästa Eesti okupatsioonist, kui Saksa imperialistidel on teda vaja okupeerida? Menševikud ja esseerid, kes on kodanlusega ühisesse leeri asunud, tahavad Venemaa viljarikaste kubermangude uksed Eesti

eest kinni panna ja vabrikutöölised ilma tööta jätta, lõigates läbi need elusooned, mis meie tööstust tooraineallikatega ühendavad /34/.

Vastukaaluks kodanlikele ja väikekodanlikele parteidele töötasid Eesti bolševikud 1918. a. algul välja oma projekti rahvusriikluse küsimuses. 19. jaanuaril 1918 avaldati Eesti Nõukogude valitsuse ametlikus häälekandjas "Eesti Teataja" Eesti Tööraha Kommuni põhiseaduse eelnõu, mille oli koostanud J. Anvelt, kelle pseudonüümi (K. Maatamees) eelnõu kandis /35/.

Dokumendis öeldakse, et Eesti Tööraha Kommuni autonoomne osa Venemaa Nõukogude Vabariigist. Vahekorrel viimasega ja Eesti Tööraha Kommunisse puutuvad välisküsimused otsustatakse kokkuleppe teel Venemaa Nõukogude valitsusega. Kõigi kohalike küsimuste otsustamisel on Eesti Tööraha Kommuni täiesti iseseisev. Tal on igal ajal õigus end Venemaa küljest lahku lüüa ja kas mõne teise riigiga ühendusse astuda või end täiesti iseseisvaks kuulutada. Eesti Tööraha Kommuni põhiseadust võib muuta ainult Eesti Tööraha Kongress.

Edasi kirjutati eelnõus, et Eesti Tööraha Kommuni valitsevad valla, maakonna ja linna tööraha nõukogud, Eesti Tööraha Kongress ja Kommuni valitsus. Kõrgeimaks võimuorganiks on Eesti Tööraha Kongress.

Eesti Tööraha Kommuni projekt oli üksikasjalikult välja töötatud ja vastas tööraha huvidele. Nagu eelnõu nältab, olid Eesti bolševikud sel ajal seisukohal, et tulevane Nõukogude Venemaa kujutab endast ühtset tsentralistlikku sotsialistlikku riiki, millele nõukogude rahvad, sealhulgas ka eesti rahvas vabatahtlikult ühinevad piirkondliku autonoomia põhimõtetel.

Saksa armee pealetungi algus 18. veebruaril 1918 oli signaalliks eesti kodanluse kontrrevolutsioonilistele väljaastumistele nõukogude võimu vastu. Need toimusid nüüd esmakordselt avalikult päevakorda tõstetud iseseisvuse loosungi varjus. 19. veebruaril moodustati Maapäeva vanematekogu ja maavalitsuse liikmete salakoosolekul kolmeliikmeline kodanlik Päästekomitee (K. Päts, J. Vilms, K. Konik) Eesti iseseisvuse väljakuulutamiseks. Vastav dokument "Manifest kõigile Eestimaa rahvastele" suudeti avaldada küll aga alles 24. veebruaril, üks päev enne Saksa vägede sissemarsssi Tallinna. Manifestis kuulutati välja iseseisva Eesti Vabariigi loomine. Päästekomitee moodustas ka kodanliku Ajutise Valitsuse eesotsas K. Pätsiga /36/.

Kuigi eesti kodanlus ei hellitanud erilisi lootusi Eesti iseseisvuse tunnustamise suhtes Saksamaa poolt, loodeti siiski, et Saksamaa võimaldab mingil määral maa valitsemisest osa võtta ka eesti kodanlusel. Saksa sõjaväevõimud eesotsas kindral A. v. Seckendorffiga keeldusid aga kategooriliselt kodanlikku Ajutist Valitsust tunnustamast ja keelasid selle tegevuse.

Brest-Litovski rahulepingu 6. punkti kohaselt pidi Saksamaa Eesti- ja Liivimaal täitma vaid poliitset võimu funktsioone /37/, ometi teostas ta siin kõige jämedamat vahelesegamist kohalikesse asjadesse, eestlaste jõhkrat rahvuslikku rõhumist. Kõik Nõukogude asutused likvideeriti ja töörahva organisatsioonid keelati. Taastati tsariaegsed asutused ja seadused. Ametiasutustes viidi sisse saksakeelne asjaajamine. Koolides tuli üle minna saksakeelsele õppetööle. Saksa imperialism ja baltisakslased, ignoreerides täielikult eesti ja läti rahva tahet, asusid rajama Baltimaadel konstitutsioonilis-monarhistlikku riiki, nn. Balti hertsogiriiki, mis personaalunioonis saksa keisriga oleks liidetud Saksamaaga /38/. Selle poliitika lõppsihiks oli Eesti koloniseerimine ja eestlaste saksastamine.

Kujunenud poliitilises olukorras jäi eesti kodanlus, kes oli ise aidanud kaasa Eesti okupeerimisele, aegamisi okupantide saksastamispoliitika suhtes opositsiooni, pannes 1918. a. suvest alates oma peamised lootused *Entente*'i riikide võidule sõjas. Vastukaaluks Saksamaa poliitikale oligi Inglismaa 3. mail 1918 nõus Eesti Maanõukogu tulevase rahukonverentsini ajutiselt *de facto* tunnustama /39/. Analoogiline ajutine tunnustus saadi ka Itaalialt ja Prantsusmaalt, mis aga neid millekski mainimisväärseks ei kohustanud.

Seoses sakslaste sissetungiga taganesid tuhanded eesti töölised ja kommunistid Nõukogude Venemaale. Sajad kohale jäänud kommunistid tapeti või arreteeriti. Hoolimata terroristid asusid kommunistid rajama illegaalset Kommunistliku Partei organisatsiooni Eestis, mille organisatsioonide võrk hõlmas 1918. a. kevadel kõik Eesti tähtsamad linnad.

Nõukogude Venemaale taganenud ja seal varem elanud eesti kommunistid koondusid VK(b)P eesti sektsioonidesse, millede tegevust juhtis VK(b)P Eesti Osakondade Keskkomitee. Oheks tema töö tähtsaks suunaks oli eesti kommunistlike väeosade loomine Punaarmee koosseisus, et luua eeldusi Eesti vabastamiseks okupantide ikkest. Ohtlasi alati ettevalmistustöid Nõukogude rahvusriikluse taastamiseks Eestis. 13. - 15. juulil toimus Moskvas VK(b)P Eesti sektsioonide konverents, kus võeti vastu põhimõtteline otsus iseseisvuse kohta ja vastukaaluks Balti hertsogiriigi ja kodanliku vabariigi loomise kavatsustele seati üles iseseisva Eesti Nõukogude Vabariigi loosung. Otsuses öeldakse: "Maha Balti hertsogiriik! Maha kodanlaste "iseseisvus"! Elagu Eesti Nõukogude Vabariik! Elagu Euroopa föderatiivne nõukogude vabariik!" /40/.

Seega kõrvuti iseseisva Eesti Nõukogude Vabariigi loosungi püstitamisega asusid eesti kommunistid, vastavalt tolleaegsele maailmarevolutsiooni kontseptsioonile, föderatiivse nõukogude vabariigi orientatsioonile Euroopas.

Võimalused iseseisva nõukogude vabariigi raja-

miseks tekkisid seoses Keskriikide sõjalise lüüasaamisega ja Novembrirevolutsiooniga Saksamaal. 13. novembril 1918 tühistas Nõukogude valitsus Brest-Litovski rahulepingu, mis avas tee okupeeritud alade vabastamiseks. 29. novembril kuulutatigi Punaarmee poolt vabastatud Narvas välja iseseisva sotsialistliku vabariigina Eesti Töörahma Kommuun. Kommuuni Valitsus pöördus Vene SFNV valitsuse poole telegrammiga riikliku tunnustuse saamiseks. 7. detsembril võttis Rahvakomissaride Nõukogu vastu dekreedid Eesti Nõukogude Vabariigi iseseisvuse tunnustamise kohta, millele kirjutas alla V.I. Lenin /41/. Tegutsedes suveräänse riigina lõi Eesti Töörahma Kommuun diplomaatilised suhted Vene SFNV, Läti, Ukraina jt. nõukogude vabariikidega, määrates vastavate vabariikide valitsuste juurde oma esindajad.

Saksa okupatsioonirežiimi kokkuvarisemise tulemusena tekkis Eestis 1918. a. novembris kaks rahvusriiki. Seoses üldstreigi ja revolutsioonilise kärimisega Saksa sõjavägedes Tallinnas, lubas kindral Seckendorff alates 11. novembrist asuda tegutsema Eesti kodanlikul Ajutisel Valitsusel. 19. novembril kirjutasid Saksa Baltimaade riigikomissar A. Winnig ja kodanliku Ajutise Valitsuse esindajad Riias alla nn. võimu üleandmise lepingule, mille kohaselt kogu administratiivvõim Eestis läks alates 21. novembrist Ajutise Valitsuse kätte /42/. Viimane asus looma oma diktatuurivõimu.

Töörahma laialdasel toetusel vabastati 1918. a. lõpuks Ida- ja Lõuna-Eesti ning Punaarmee eesti komunistlikud polgud jõudsid 30 - 40 kilomeetri kaugusele Tallinnast. Vabastatud aladele kehtestati Eesti Töörahma Kommuuni võim ja sotsialistlik seadusandlus. Eesti Töörahma Kommuun tagas suveräänse riigina rahvahulkadele nii sotsiaalse vabanemise kapitali ikkest kui ka täieliku vabaduse rahvusriikluse ja rahvusliku kultuuri arendamisel.

Kahe riigi ja kahe valitsuse eksisteerimine Eestis oli interventsiooni ja kodusõja väljenduseks. Kodanlik Ajutine Valitsus võis selles sõjas püsima jääda ainult interventide toetusel. Sealjuures oli 1918. a. lõpul kodanlus korduvalt nõus oma riigist ja iseseisvusest loobuma, et päästa eraomandit ja oma klassihuve. Selle kujukaimaks tõendiks on Maapäeva salajane memorandum Inglismaa valitsusele 27. detsembrist 1918, milles paluti "Kuninglikku Englise valitsust okupeerida ja oma sõjalise kaitse alla võtta Eesti Vabariiki, sealjuures jõudude intensiivsema ärakasutamise sihis oma ülemjuhatuse alla võttes kõiki sõjaväelisi jõudusid, mis Eesti Vabariigi kulul juba korraldatud on ja veelgi korraldatakse pealetungiva enamuse vastu võitlemiseks." /43/. Inglismaa aga ei saanud sisepoliitilistel põhjustel maavägesid kohale saata, küll aga kiirendati sõjavarustuse ja palgasõdurite saatmist.

1919. a. algul läks kodanlikul armeel korda Ingliise sõjalaevastiku ja Soome palgasõdurite toetusel minna vastupealetungile ning kehtestada kodanluse diktatuur suuremal osal Eesti territooriumist. 5. - 7. aprillil toimunud Eesti Asutava Kogu valimistega õnnestus kodanlusel ka oma võimu poliitiliselt kindlustada. Kuid ometi ei toonud see kaasa Eesti kodanliku vabariigi *de jure* tunnustamist *Entente*'i suurriikide poolt, kes tunnistasid hoopiski admiral Koltšaki Venemaa ülemvalitsejaks. Koltšaki-Venemaa taastamine tähendanuks aga nii Eesti iseseisvuse kui ka rahvusriikluse likvideerimist.

Seoses interventide ja valgekaartlaste esimese pealetungiga Petrogradile kujunes 1919. a. suveks uus sõjalis-poliitiline olukord. Eesti Tööraha Kommunaal kaotas viimase osa oma territooriumist Lõuna-Eestis. Sõjategevus kandus üle Vene ja Läti territooriumile. Eesti oli muutunud otseseks osavõtjaks *Entente*'i riikide interventsioonist Nõukogude Venemaa vastu. Selles olukorras jõudis Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee 1919. a. juuniks järeldusele, et tuleb alata võitlust interventsioonisõja lõpetamise ja rahu sõlmimise eest Nõukogude Venemaaga. Nendel asjaoludel otsustati 5. juunil 1919 Eesti Tööraha Kommunaali tegevus lõpetada. 19. juulil avaldas EKP Keskkomitee manifesti, milles kutsus üles töörahvast rahuvõitlusele.

Kuigi kodanlik Eesti sunniti *Entente*'i riikide poolt veel 1919. a. sügisel osa võtma Judenitši sõjakäigust Petrogradi vastu, oli Eesti kodanlus varsti sunnitud nii Punaarmee võitude kui ka töörahvahulkade surve minema rahuläbirääkimistele. 2. veebruaril 1920 kirjutati alla rahuleping Vene SFNV ja Eesti vahel. See sõlmiti täieliku võrdõiguslikkuse alusel. Nõukogude Venemaa osutus esimeseks suurriigiks, kes tunnustas kodanliku Eesti Vabariigi iseseisvust. Nurjusid *Entente*'i plaanid muuta Eesti kodanliku Venemaa kubermanguks või mõne Lääne riigi protektoraadiks.

Interventsiooni ja kodusõja keerukates välis- ja sisepoliitilistes tingimustes jäi Eestis kehtima kodanlik rahvusriik. Võrreldes sotsialistliku vabariigiga oli see suur samm tagasi. Ometi oli ka kodanlik rahvusriik võrreldes tsaariajaga samm edasi, kuna ta pakkus vähemalt paremaid tingimusi rahvuskultuuri arenguks. Ent ka iseseisev kodanlik riik Eestis ei oleks olnud mõeldav Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni ning Nõukogude Venemaa võiduta kodu- ja interventsioonisõjas.

Kasutatud allikad ja kirjandus

1. NLKP kongresside, konverentside ja Keskkomitee pleenumite resolutsioonid ja otsused. 1898 - 1924. - Tln., 1956. - I osa. - Lk. 42.
2. Vt. näit. Töö Kiir 1914. - 21. juuni.
3. Siilivask K. Veebruarist Oktoobrini 1917. - Tln., 1972. - Lk. 48, 431 - 432.
4. Siilivask K. Veebruarist Oktoobrini. - Lk. 156 - 167.
5. Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon Eestis: Dokumentide ja materjalide kogumik. - Tln., 1957. - Lk. 123 - 129.
6. NLKP ... resolutsioonid ja otsused. - I osa. - Lk. 346 - 347.
7. Samas. - Lk. 362 - 363.
8. Kiir 1917. - 6. juuli.
9. Siilivask K. Veebruarist Oktoobrini, lk. 350 - 352.
10. Samas. - Lk. 356 - 357.
11. Tööline 1917. - 13. oktoober.
12. Siilivask K. Veebruarist Oktoobrini. - Lk. 437 - 439.
13. Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon Eestis: Dokumentide ja materjalide kogumik. - Lk. 431 - 432.
14. Samas. - Lk. 415 - 416.
15. Lenin V.I. Teosed. - Tln., 1954. - 26. kd. - Lk. 315.
16. Samas. - Lk. 391.
17. Samas. - Lk. 440.
18. Ingver M. (Kingissepp V.) Kas ja kuidas saab rahu? // Töö Hääl. - 1919. - Nr. 4. - Lk. 3; ERPA, f. 9461, nim. I, s.-ü. 4, lk. 53 - 54.
19. Vihalem P. Eesti kodanlus imperialistide teenistuses. - Tln., 1960. - Lk. 62 - 63.
20. Lenin V.I. Teosed. - Tln., 1959. - 36. kd. - Lk. 425.
21. Vt. Советско-германские отношения от переговоров в Брест-Литовске до подписания Раппальского договора // Сб. документов. - М., 1968. - Т. I.-С. 33, 35, 43.
22. Dellingshausen E. Im Dienste der Heimat. - Stuttgart, 1930. - Lk. 235 - 239, 241 - 242.
23. Samas. - Lk. 318.
24. Samas. - Lk. 238 - 240; Päevaleht 1917; 30. juunil 1918; Graham M. New Governments of Eastern Europe. - London, 1928. - Lk. 253.
25. ENSV ORKA, f. 75, nim. 2, sü. 88, l. 108 - 110.
26. Samas. - Lk. 120.
27. Piip A. Tormine aasta. - Trt., 1934. - Lk. 80; ENSV ORKA, f. 78, nim. 2, sü. 88, l. 121 - 122.
28. Vihalem P. Eesti kodanlus imperialistide teenistuses. - Lk. 83 - 84, 87 - 88; Laaman E. Eesti iseseisvuse süünd. - Trt., 1936. - Lk. 293.
29. Vihalem P. Eesti kodanlus imperialistide teenistuses. - Lk. 89 - 90; Kaupisch H. Die Befreiung von Livland und Estland // Eesti Päevaleht. - 1918. - 5. juuni.

30. Eesti Töövabariik: Eesti S-R Partei märgukiri Eesti iseseisvuse küsimuses / Kokku seadnud Gustav Suits. - Tln., 1918.
31. Graf M. Poliitilised parteid Eestis 1917 - 1920. - Tln., 1982. - Lk. 182.
32. Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon Eestis: Dokumentide ja materjalide kogumik. - Lk. 571.
33. Graf M. Poliitilised parteid Eestis 1917 - 1920. - Lk. 188.
34. Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon Eestis: Dokumentide ja materjalide kogumik. - Lk. 624.
35. Samas. - Lk. 629 - 634.
36. Revolutsioon, kodusõda ja välisriikide interventsioon Eestis (1917 - 1920). Kahes köites: Eesti Tööraha Kommuun, kodusõda ja võitlus rahu eest. Märts 1918 - veebruar 1920. - Tln., 1982. - 2. köide. - Lk. 85 - 87.
37. Kodusõda ja välisriikide interventsioon Eestis 1918 - 1920: Dokumente ja materjale. - Tln., 1984. - I köide. - Lk. 34.
38. Samas. - Lk. 40 - 46.
39. Samas. - Lk. 51 - 52.
40. Kodusõda ja välisriikide interventsioon Eestis 1918 - 1920: Dokumente ja materjale. - I. kd. - Lk. 59.
41. Samas. - Lk. 126.
42. Kodusõda ja välisriikide interventsioon Eestis 1918 - 1920: Dokumente ja materjale. - Tln., 1986. - 2. kd. - Lk. 24 - 25.
43. Samas. - Lk. 61.

RAHVUSPOLIITIKAST KODANLIKUS EESTIS

1920 - 1940

J. Ant

I maailmasõja ja Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni tulemusel muutus maailma poliitiline üldpilt. Tekkis esimene sotsialismi ehitav suurriik. Euroopas tekkisid mitmed uued rahvusriigid. Teiste hulgas kujunes välisinterventsiooni ja kodusõja käigus Eesti kodanlik vabariik. Kommunistliku Internatsionaali I kongressil 1919. a. iseloomustati vastkujunenud väikesi rahvusriike kui jõuetuid ja vastastikusest vaenust pimestatud mängukanne imperialistlike suurriikide poliitilistes kombinatsioonides /1/. Nende riikide poliitilist ja majanduslikku jõuetust süvendas terav sisemine klassivõitlus, valitseva rahvusliku kodanluse klassiegoism ja omakasupüüdlikkus.

Ajaloolises mõttes olid uute rahvusriikide tekkel ka oma positiivsed jooned. V.I. Lenin, analüüsis 1916. a. rahvusriigi osa Lääne- ja Ida-Euroopas, märkis piltlikult, et Ida-Euroopas pole "isamaa" veel "kogu oma ajaloolist laulu ära laulnud", et rahvuslik liikumine, "hulkade ärkamine emakeele ja oma kirjanuse omandamiseks on hädavajalik tingimus ja teekaaslane kapitalismi täielikul arenemisel..." /2/. See pärast oli ka esimese sotsialistliku riigi Nõukogude Venemaa diplomaatia iseloomulikuks jooneks toetada väikerahvaste püüdu rahvuslik-riiklikule iseseisvusele /3/.

Kodanliku Eesti rahvusriigi tekkimine, arvestades eriti rahvusliku liikumise sügavat vastuolulisust, vahelduvaid saksastamise ja venestamise laineid, taastas teatud määral rahva usku omaenda jõusse. Pärast sõdu ja revolutsioone tekkis võimalus oma rahvuse sisemise elu korraldamiseks, sõbralike ja rahulike suhete arendamiseks naabritega, arendada oma rahvuskultuuri, nn. rahvuslikke teadusharusid, luua rahvuslikku haldus- ja haridussüsteemi. Kõik see avaldas olulist mõju rahva ühiskondlikule teadvusele, teravdas rahvusliku eneseteadvuse tunnet, patriotismi.

Valitsev rahvuslik kodanlus tunnetas neid momente hästi ning oma klassihuvidest lähtudes hakkas poliitilises ja ideoloogilises plaanis ulatuslikult kasutama natsionalismi. Samal ajal Eestimaa Kommunistlik Partei, juhtides tööraha klassivõitlust, võttis kodanliku natsionalismi terava kriitika alla, seades vastu järjekindla proletaarse internatsionalismi printsiipide propaganda töölisliikumises. Kodanliku nat-

sionalismi ja proletaarse internatsionalismi kokkupuõrge oli taustaks ka Eestis elavatele vähemusrahvustele võitluses oma õiguste eest. Kõik see tähendas, et kodanliku Eesti poliitilises elus oli rahvuskõsimusel oluline koht.

Kodanluse rahvuspoliitikast

Kodanliku riigi algpäevist peale püüdis kodanlus töörahva võitlust sotsiaalse vabanemise eest tasalõlitada oma huvidega, mis pidid olema kogu rahvuse huvid. Kõik probleemid pidid kodanliku korra raamides lahendatud saama, kui rahvas tunneb end "rahvustervikuna" ja sellise "rahvusõhtsuse" piirides kõik koos lahendavad rahvuse heaolu kõsimusi. Muidugi kaasnes rahvustervikluse teooriale ja praktikale oma rahvuse õlistamine, tõestamiseks kõikide eelduste olemasolu rahvusõhtsuse saavutamiseks.

Kodanlus vajab natsionalismi oma ideoloogilis-poliitilises arsenalis järgmistel põhjustel: 1) kodanlik natsionalism pidi olema vahendiks õlesaamisel rahvuse sisemistest vastuoludest; 2) oma rahvuse esile tõstmine ja õhiste huvide propaganda pidi pakkuma vastukaalu sotsialismi ehitamise edusammudele Nõukogude maal. Neis nägi kodanlus enda jaoks kätkevat õsna suurt õhtu; 3) natsionalistlik kasvatus pidi tagama uute põlvkondade truuduse kodanlikule rahvusriigile, s.o. eelkõige rahvuslikule kodanlusele; 4) "rahvusterviklus" pidi tagama Eesti piirides elavate vähemusrahvuste vaoshoidmise.

Kodanliku riigi rahvuspoliitikas võib eraldada samu perioode, mis kehtivad tolle aja õhiskonna arengu marksistlikus periodiseeringus.

Sõjajärgse revolutsioonilise kriisi aastail (1920-1924) ei kerkinud rahvuskõsimus veel tõravalt esile. Seda ajalõiku iseloomustas väliselt tagasihoidlikuma natsionalismi vorm, millega arendati rahva enesega rahulolu ja püüti rahvuslik-riikliku iseseisvuse õlistamise varjus tumestada töörahva teadvuses internatsionaalse võitluse vajadust. Iseloomulik oli, et riikliku iseseisvuse kõsimus seostati vahetult rahvuskõsimusega. Võib õelda, et see oli õheks esimeseks sammuks rahvustervikluse ideoloogia hilisematele vormidele. Ametliku ideoloogia põhimõtteline seisukoht oli, et kodanik, kes ei tunnista kodanlikku riiklust, pole vääriiline rahvuse liige ja tal pole õigust kuuluda eesti rahvuse hulka. Eeskätt oli see kontseptsioon suunatud revolutsioonilise tõõlisliikumise vastu, mis neil aastail oli tugev, suhteliselt hästi organiseeritud. 1920. a. konstitueerunud EKP seisis kindlalt proletaarse internatsionalismi positsioonidel ega tunnistanud ka Eesti kodanlik-riiklikku iseseisvust, seades eesmärgiks kodanliku korra kukutamise. Tunnistades kodanliku riikluse vastu võitlejad rahvuse vaenlasteks, avanesis valitsevatel ringkondadel õsna laialdased võimalused meeletada rahvahulki sotsialismile vaenulikult. Riikliku iseseisvuse kõsimuse aseta-

mist samale tasapinnale rahvusküsimusega täheldas V. Kingissepp juba kodanliku riigi algperioodil /4/. Varjatud natsionalismi vormid ei rahuldanud kaugeltki kõiki ringkondi. Kord-korralt hakkasid aktiivsemalt kõlama hääled, mis avalikult nõudsid internatsionalismile "natsionalismi tõetundmise" vastuseadmist, garanteerimaks edukat võitlust sotsialismiideede vastu /5/.

Mõnel määral tegeldi neil aastail ka rahvusküsimuse teooriaga. Tehti katseid defineerida üksikuid rahvuse tunnuseid, välja selgitada rahvusriigi olemust, ülesandeid jne. /6/.

1924. a. 1. detsembri relvastatud ülestõusu mahasurumine andis tugeva impulsi natsionalismi rõhutamisele ühiskondlikus elus. Kapitalismi ajutise stabilisatsiooni aastail (1925 - 1928) intensiivistus rahvustervikluse ideede propaganda. Siiski ei saa öelda, et kapitalismi stabilisatsiooni esimestel aastatel oleks rahvusküsimuse teooria ja praktika kandnud eriti agressiivset iseloomu. Seda propagandat ei kindlustatud ka mingite eriliste ideoloogiliste massiaktisioonidega. Küll aga annavad tolleaegsed massikommunikatsiooni vahendid tunnistust pingsast otsingust ideoloogia vallas, sellise ideoloogia, mis mataks endasse klassivastuolud, sotsialismi õpetuse jm. Enamuses jõudsid need otsingud marurahvusluseni. Eriti paistsid selles suhtes silma sõjaväe häälekandja "Sõdur" ja Kaitse liidu häälekandja "Kaitse Kodu". Rahvuslikku alget hakati otsima keskmates ajaloo sündmustes ning tihti püüti kogu ühiskonna ajalugu taandada "rahvuslikule printsibile" /7/.

Laialdasemalt hakati käsitletavail aastail tähelepanu pöörama rahvuse arengu bioloogilistele aspektidele. Madal sündivuse tase valmistas pidevalt muret. Selle põhjusi ei otsitud mitte aga niivõrd sotsiaalsest sfäärist kui just ideoloogilisest ja eetilismoraalsest sfäärist. Vastavates uuringutes osalesid juba kodanliku korra algaastaist poliitikud, arstid kui ka kirikutegelased /8/. Üheks keskmaks ürituseks kujunes 2. - 3. jaanuaril Tartus 1927. a. Eesti Eugeenika ja Genealoogia Seltsi poolt korraldatud I rahvusliku kasvatus kongress. Kõige muu kõrval püüti kongressil defineerida rahvuse mõistet ning kindlaks määrata nn. eesti rahvuslik ideaal /9/.

Teoreetilist laadi otsingud ei rahuldanud poliitikuid. Ilmeka tunnistuse andis sellest kodanliku riigi 10. aastapäeva puhul ilmunud kogumik, mille veergudel esinesid juhtivad poliitikud ja sõjaväelased /10/. Kokku võttes selliste riigi- ja poliitikategelaste nagu K. Pätsi, J. Hünersoni, J. Teemanti, J. Laidoneri kirjutised, võib järeldada üht - kodanlikvabariikpolnud suutnud kasvatada häid kodanikke, häid rahvuse liikmeid. K. Päts, üldistades sotsiaalseid ja ühiskondlik-poliitilise elu nähtusi, tegi lõppjärelduse, et "midagi peab meil haige olema" /11/. Taolised mõtte-

avaldused ei jäänud tollal erandiks. Kõigist neist koorus järeldus - on vaja tugevat tsentraliseeritud võimu, totaalse, kõiki klasse ja kihte haarava ideoloogiaga. Sisuliselt oli selline ideoloogia olemas rahvustervikluse teooria näol.

Ülemaailmse majanduskriisi aastad (1929 - 1933) tähistasid parlamentarismi kriisi. Ohtlasi alustati ägedat rünnakut kodanlik-demokraatlike traditsioonide vastu ideoloogilises pealisehituses. Fašismi pealetung rahvusvahelisel areenil tõi kõige muu kõrval kaasa kodanliku natsionalismi, rassismi ja antisemitismi laine järsu kasvu. Üksikuid avalikke äärmise natsionalismi ja antisemitismi ilminguid Eestis näeme juba 1929. a. Üks neist oli ajalehe "Kas Meie või Juudid" ilmuma hakkamine. Ajalehte, mille iga number sisaldas põõrast antisemitismi ja inimvihkajalikkust, ilmus kokku 7 numbrit 4000 tiiraažis /12/. Ajaleht suleti peatselt. Hoolimata üksikutest puhangutest eriti majanduskriisi aastail ja hiljem, ei kujunenud antisemitism Eestis siiski laialt kasutatavaks poliitiliseks relvaks.

Laiaulatusliku marurahvusluse laine päästsid valda vapsid. Ehkki vapsidel ei olnud isegi nende liikumise kõrgpunktidel selgelt formuleeritud tegevusprogrammi, olid neil juba 30. aastate algul olemas põhiseisukohad ja tegevussuunad, millede oluline koht oli rahvusküsimusel /13/. "Klassivõitluse põhimõttele tuleb vastu seada rahvusliku ja riikliku ühtsuse, riikliku terviku idee. Viimase seisukohalt peame lahendama kõik poliitilised, majanduslikud kui kultuuriküsimusedki," kuulutas vapside häälekandja 1931. a. /14/. Rahvustervikluse ja tugeva keskvõimu raamides pidi iga kodaniku osaks saama "täielik vabadus nii palju, kui ta rahvusliku üldhüvangu seisukohast kasulik, ja otsekohene kontroll ning tõkestamine niipea, kui ta vastupidist taotleb" /15/. Natsionalismi propaganda oli vapsidel tiheidalt seotud antisemitismiga. Juute süüdistati kui ebaõiglase rahavõimu kandjaid, samuti sotsialismi ja internatsionalismi levitajaid /16/.

Aktiivset natsionalistlikku propagandat arendasid vapside sõsarorganisatsioonid, nagu 1932. a. rajatud Tallinna Isamaalik Ühing oma häälekandjaga "Isamaa" /17/, samal aastal Tartus asutatud "Eesti Rahvusfašistide Kogu" häälekandjaga "Herold" jt. Neil organisatsioonidel olid ka omad erinevused. Kui näiteks "Isamaa" pööras peatähelepanu olemasoleva poliitilise süsteemi kriitikale, siis "Herold" teatas kolonel Puskari intervjuu vahendusel avalikult, et võitluses marksismi vastu ja eraomanduse kaitsmisel ei saa läbi antisemitismiga /18/.

Teistes taolistest organisatsioonidest oli silmapaistvam Eesti Rahvuslaste Klubi (ERK), mis tekkis Tartus 1931. a. 1933. a. kujunes ülemaaline Eesti Rahvuslaste Klubide Liit ja hakkas ilmuma häälekandja "ERK". AJakirja ruumist haaras põhiosa rahvusküsimus. Ka kõik teised valdkonnad olid ühel või teisel viisil

seostatud rahvusküsimusega. Peamiste teoreetikutena esinesid E. Kant, E. Sahkenberg, E. Ein jt. Tihtivõtsid sõna tuntud ühiskonna- ja poliitikategelased. Nii näiteks kirjutas K. Päts teemal "Mõni sõna rahvuse mõiste selgitamiseks". Ta leidis, et kõik rahvuse tunnused on teisejärgulised võrreldes rahvusliku eneseteadvusega. Nimelt pidi see olema raamiks, mis piirab kõiki klasse ja kihte ning ümbritseb "kõige erinevamaid maailmavaateid ja püüdeid" /19/. ERK Liidu tegevusprogramm sõnastati I kongressil 19. novembril 1933. Selle järgi kuulutati välja halastamatu võitlus "eestluse vastaste ja eestluse arenemist takistavate jõudude ja teguritega". Klassivõitlus kuulutati lubamatuks. Piiriäärsed alad tuli ümber asustada "rahvuslikult ustavate elementidega". Sõjaväe löögivõimet pidi arendatama "ülimal ulatuses" jne. /20/.

Kokkuvõttes võib öelda, et majanduskriisi aastail töödeldi elanikkonda aktiivselt natsionalismi vaimus, kusjuures natsionalism esines nüüd juba üsna äärmuslikes šovinistlikes varjundites.

Võitlus poliitilisel areenil viis teatavasti 1934. a. antidemokraatliku riigipöördeni. Suleti vapside organisatsioonid ja nende häälekandjad. Kannatada said aga vaid need organisatsioonid, mis olid osalenud eeskätt võimuvõitluses. Need rühmitused, millel esikohal oli olnud marurahvuslus, praktiliselt ei kannatanud. Veel enam, uus režiim võttis kogu senise natsionalismi õhutamise kampaania üle oma arsenalilt. Nii näiteks jäi eksisteerima ERK oma häälekandjaga ning enamus rahvastervikluse ideedest leidis nüüd kindla koha ametlikus riiklikus propagandas /21/.

Natsionalistlik propaganda moodustas kodanliku diktatuuri lõpuaastail ametliku propaganda lahutamatu osa. Ideoloogilise elu juhtimiseks loodi 1934. a. siseministeeriumi juures valitsuse informatsiooni- ja propagandatalitus, mis aasta hiljem reorganiseeriti riiklikuks propagandatalituseks. Propagandatalitus pidi rahvastervikluse vaimus suunama ajakirjandust, kirjandust, kunsti, teatrit, kino, raadiot, sporti ja noorsooliikumist, koordineerima ühiskondlike organisatsioonide tegevust, organiseerima töölisi ja ettevõtjaid "sotsiaalseks ühistööks". Sarnased funktsioonid olid ka "Isamaaliidul" (mitteametlik häälekandja algul "Kaja", seejärel "Uus Eesti"), mille aktiivsed asutajaliikmed A. Oidermaa, H. Kukke ja K. Kigaste olid ühtlasi propagandatalituse juhid. Koos K. Pätsi riigipöördega hakati veelgi energilisemalt tõestama, et ainult rahvuslus võib päästa ja garanteerida kogu ühiskonna edasise arengu /22/. Natsionalistlikku propagandat hakkasid täiendama suurejoonelised massiüritused. Sellisena kavandati ka 2. - 3. jaanuarini 1935 II rahvusliku kasvatuse kongress Tartus, kuhu oli kutsutud üle 800 inimese. Kohale tuli küll 124 ametlikku delegaati ja 92 külalist, kuid esindatus oli kõrgetasemeline. Osalesid valitsuse liikmed (riigivanem ja

haridusminister), ohvitseride, intelligentsi, ametnikkonna esindajad /23/. Vastuvõetud resolutsioonid paistisid silma oma sõjaka natsionalismiga. Ka võõrapäraste perekonnanimede eestistamine loeti "rahvusliku kasvatus- teguriks rahvusliku iseteadvuse süvendamise alal" /24/.

Mitmed natsionalistlikud varempropageeritud ideed leidsid neil aastail seadusliku kinnituse. Nii näiteks avaldati 3. jaanuaril 1935 siseminister K. Eenpalu poolt "Keelemäärus", mille alusel avalikel plakatil, teatrites jne. tohtis kasutada ainult eesti keelt /25/. Sama aasta 8. märtsi dekreedil alusel pidid aktsiaühingute juhatustes ja nõukogudes enamuse moodustama eestlased /26/.

Seadusandlike aktide kõrval omasid siiski suurt osa natsionalistliku ideoloogia süvendamisel ja kindlustamisel aktsioonid, mis said alguse vapside kõnekoosolekutest ja manifestatsioonidest ning mis hiljem kujunesid üldriiklikeks võõrapäraste nimede eestistamise, riigijuhtide piltide levitamise, rahvuskangelaste kultusele lähedaste mälestustseremoniate korraldamise, kodukoha kaunistamise hoogtööde, riigiparkide ja losside korrustusaktsioonide (rahvusliku fassaadi demonstreerimine!) ja teiste kampaaniate näol. Ka sellised algideelt tunnustust väärivad üritused, nagu vanade linnusekohtade tähistamine, arheoloogiliste väljakaevamiste laiendamine, looduskaitse tööd, raamatuaasta jne. rüütati tugeva natsionalistliku varjundiga.

Loomulikult avaldas taoline natsionalistliku ideoloogia eskaleerimine mõju masside rahvustundele, kuid siiski mitte loodetud ulatuses ja sügavuses. Seda tunnistasid ka mitmed ühiskonna- ja kultuuritegelased, teiste hulgas rahvalauleteadlane O. Loorits, kes osales uue rahvusliku usundi kujundamises. Ta märkis, et suured rahvuslikud aktsioonid ja loosungid pole rahvahulki suutnud kaasa tõmmata ning et kogu "uue" ideoloogia konstrueerimine pole saavutanud loodetud tulemusi. O. Loorits täheldas, et suur osa intelligentsist jäi poliitilise elu ümberkorraldamisest täiesti kõrvale /27/.

Natsionalistliku ideoloogia pidev tugevnemine, selle tõstmine rahvusliku poliitika tasemele tähendas salimatuse ja üleoleku mentaliteedi kujundamist ühiskondlikus teadvuses teiste rahvuste suhtes, samuti nende eestlaste suhtes, kes ei tunnistanud rahvastervikluse teooriat ja praktikat. Loomulikult kutsus see esile rahvusküsimuse teiste aspektide, eriti vähemusrahvuste probleemide kordkorralise teravnemise.

Vähemusrahvuste küsimus

Kodanliku riigi väljakujunemisega Tartu rahu järel jäi Eesti territooriumile elama erinevaid rahvusgrupe. 1934. a. rahvaloenduse andmetel elas Eestis 992 520 eestlast (88,2 %), 92 656 venelast (8,27 %), 16 346 sakslast (1,5 %), 7 641 rootslast (0,7 %), 5435 lätlast (0,5 %), 4434 juuti (0,4 %), peale selle soomlasi, poolakaid jt. rahvuste esindajaid. Vähemusrahvuste osa oli rahvaloenduste (1922 ja 1934) andmeil üsna stabiilne /28/. Vähemusrahvuste geograafilises paik-

nevuses ja sotsiaalses koosseisus oli suuri erinevusi. Kõige suurem vähemusrahvuse grupp venelased paiknes põhiliselt Petserimaal, Virumaal ja osalt Tartumaal, samuti Kallaste ja Mustvee alevites. 1920. a. rahulepingu alusel Eestile läinud Narva-tagustel aladel oli üle 80 % elanikest vene rahvusest. VNFSV Välisasjade Rahvakomissariaadi aruandest VIII nõukogude kongressile detsembris 1920 selgub, et Nõukogude Venemaa - Eesti rahuläbirääkimistel olid piiriküsimuses tähtsal kohal ka etnilised probleemid /29/. Käsitledes rahulepinguga Eestile tehtud järeleandmisi märkis V.I. Lenin, et need "täielikult ei vastanud rangele kinnipidamisele rahvuste enesemääramise printsiibist" /30/. Ole kolme neljandiku vene rahvusest elanikest elas maal, samal ajal kui linnades elas 75 % sakslastest ja juutidest koguni 98 % /31/. Rahvaloenduse andmeil ja kodanlikul perioodil tehtud uurimused kinnitasid, et kui vene rahvusest elanikest üle 80 % moodustasid teenijad, käsitöölised ja kehviktalupojad, siis juutidel ja sakslastel küündis töötajate protsent vaid 20-25-ni /32/.

Kõige raskemas olukorras oli kahtlemata vene vähemusrahvus. Venelastega tihedamalt asustatud piirkonnad olid oma majanduselus põhiliselt orienteerunud kaalundusele ja juurviljakasvatusele. Kodanliku riigi tekkega kadusid nende saaduste turustamisvõimalused Venemaa linnades. Siseturg ei suutnud pakkumist rahuldada. Vene elanikkonnaga alade majanduslikku ja kultuurilist mahajäämust ning pidevat allakäiku on konstateerinud kodanliku riigi valitsusasutused, poliitikud ja ühiskonnategelased, EKP dokumendid ja väljaanded /33/.

Vähemusrahvuste seisundi teatud reguleerimisele pööras valitsev kodanlus varakult tähelepanu. Juba Eesti Maapäeva Vanemate Nõukogu manifestis 1918. a. lubati riigi piirides elavatele vähemusrahvustele kindlustada "rahvuskultuurilised autonoomia õigused" /34/. Neid lubadusi kinnitas 1920. a. põhiseadus. 1919. a. määrati esialgselt kindlaks vähemusrahvused. Nendeks loeti tollal venelasi, sakslasi, rootslasi ja lätlasi /35/. Ilmselt püüdis eesti kodanlus selles küsimuses endast head muljet jätta rahvusvahelisel areenil. Teatavasti oli I maailmasõja tulemusel muutunud poliitilises maailmapildis vähemusrahvuste probleem terav ja aktuaalne /36/.

Tartu rahu järel kerkisid poliitilise elu orbiiti kaks vähemusrahvust: sakslased ja venelased. Sakslased olid kaotanud oma varasemaid positsioone ja nende tagasivõitmise lootused olid esialgu väikesed. Tublisti riivas saksa vähemusrahvuse huvisid kodanlik maareform. Seepärast on mõistetav, et esimestena hakkasid kodanluse rahvuspoliitikat kritiseerima just saksa vähemusrahvuse esindajad, näidates, et formaalse võrdsuse juures on olemas siiski eesõigustatud eesti rahvus /37/. Ohtlasi võitlesid sakslased igati oma rahvusgrupi suurendamise eest sageli üsna kunstlike võtetega. 1922. a. rahvaloenduse eel kutsuti üles ennast kirja panemasaks-

lastena ka neid kodanikke, kelle vanemad polnud küll sakslased, kuid "kes ise tunnevad end sakslastena" /38/. Kodanliku riigi algaastail valvas eesti kodanlus üsnagi kiivalt, et sakslased ei omandaks mingeid erilisi rahvuslikke privileege, kuid ühtlasi ei piiratud ka eriti nende ettevõtmisi poliitiliste organisatsioonide, rahvusliku haridus- ja kultuurielu korraldamises ega oma baltisaksa ideoloogia levitamiseks.

Hoopis teistsugune oli suhtumine vene rahvusesse. 31. augustil 1920 kehtestas valitsus ajutise seaduse suurte volitustega Petseri maaülema ametisse seadmise kohta /39/. 1921. a. juunis, veel enne kui lõppesid maaülema volitused, töötas Siseministeerium välja üsna detailse plaani venelastega asustatud alade tasulülitamiseks teiste Eesti piirkondadega. See esitati siseministeeriumi instruksioonina ja kandis natsionalistlikku iseloomu /40/. Üldine juhtnõör: "Petserimaa poliitikat tuleb nii juhtida, et seal asuvaid muulasid... riiklikult ja majanduslikult Eesti Vabariigi külge köita". Tuli iga hinna eest saavutada eesti rahvuse ülekaal, kaotada Petserimaa omavalitsus ja liita see Võru maakonnaga. Maareform pidi Petserimaal teostatama nii, et "mõisate jagamisel maasaamises eestlased eesõigustatud oleksid". Ametnikud, kes ei valda eesti keelt, "samuti ka need, kes Eesti omariiklusele mitte küllalt kaasa ei tunne" kuulusid väljavahetamisele. Siseministeeriumi vastupropaganda fondist lubati assigneerida vene usutegelaste äraostmist ja nende väljavahetamist eestlaste vastu. Instruksioon määras ära poliitilised põhisuunad ja nende rakendamise viisid vene vähemusrahvuse suhtes pikemaks ajaks. Töökaitse inspektorite, paljude ametiasutuste, ühiskondlike organisatsioonide korduvad märgukirjad ja ettepanekud Riigikogule ja valitsusele vene vähemusrahvusega asustatud alade majanduselu ümberkorraldamiseks jäid tähelepanuta /41/.

Loomulikult äratasid jäigad valitsemisvormid ja eesti kodanluse natsionalistlik surve vene vähemusrahvuse üsnagi teravat protesti. Selgelt väljendas seda sotsiaaldemokraatliku partei vene osakond, mille initsiatiivil ilmus 1926. a. ajaleht "Slovo Derevni". 5. numbri järel lehe edasine ilmumine keelati /42/.

1925. a. 12. veebruaril võttis Riigikogu vastu "Vähemusrahvuste kultuur-omavalitsuse seaduse". Selle seaduse alusel lubati vähemusrahvustel (vähemalt 3000 rahvusliiget) moodustada oma rahvuslikud kultuuri- ja hariduselu juhtivad organid, samuti organiseerida emakeelseid koole /43/. Seadus kehtastas austria sotsiaaldemokraatide poolt väljatöötatud kultuurautonoomia ideed ja programmi, mille alusel rahvusküsimuse lahendamine piirdus üksnes rahvusliku kultuuri arendamisega, jättes poliitilise võimu täielikult valitseva rahvuse kompetentsi. Vene revolutsioonilised sotsiaaldemokraadid eesotsas V.I. Leniniga olid andnud sellele teooriale ja programmile põhjaneva kriitika ju-

ba enne I maailmasõda /44/.

Seaduse järgi said kultuurilise omavalitsuse õigused Eestis venelased, sakslased, juudid, rootslased ja lätlased. Võimaluse realiseerisid vaid sakslased ja juudid. Saksa vähemusrahvuse kultuurinõukogu valimised toimusid 3. - 5. oktoobril 1925. Valimistel osales 69 % valimisõiguslikest sakslastest /45/. Juudi kultuurinõukogu valiti 23. - 25. maini 1926 ja valimistel osales 71 % valijatest /46/.

Asjaolus, et mitmed vähemusrahvused üldse ei kasutanud kulturomavalitsuse õigust, etendas kahtlemata suurt osa täiendava maksustamise küsimus. Kultuuriautonoomia seadus määras selgelt, et kohalikud omavalitsused vabanevad kultuuriautonoomia vastuvõtnud vähemusrahvuste suhtes "hariduslikest kohustustest" /47/.

Tekib küsimus, milleks siiski eesti kodanlus vajas kultuuriautonoomia seadust. Eespool vihjasime rahvusvahelisele aspektile. Seaduse projekt valmis 1921. a., s.o. aastal, mil kodanlik vabariik intensiivselt võitles rahvusvahelise tunnustamise eest ja mil ta võeti Rahvaste Liidu liikmeks. J. Raid on oma uurimuses seaduse vastuvõtmist põhjendanud eesti kodanluse teatud lipitsemise püüdega baltisaksa kodanluse ees, eriti seoses 1924. a. 1. detsembri sündmustega /48/. Arvestamata ei tohi jätta asjaolu, et V.I. Lenin ise loomustas kultuuriautonoomiat kui "kõige rafineeritumat ja kõige absoluutsemat, lõpuniviidud natsionalismi" /49/. Kahtlemata tundis valitsev kodanlus pärast 1924. a. 1. detsembri õppetundi vajadust just sellise natsionalismi vormi järele, killustamaks töörahva internatsionaalset võitlusühtsust.

Eesti oli 20. aastatel üks väheseid riike, kus kultuuriautonoomiat seadustatud kujul rakendati. Sellest faktist püüdsid valitsevad ringkonnad lõigata n.ö. rahvusvahelist profiiti. Eriti laialdaselt on kultuuriautonoomia seadust ja praktikat Eestis püütud propageerida kodanlike emigrantide poolt /50/. Seejuures üldreeglina vaikitakse 30. aastatel alanud üldisest rünnakust nii kultuuriautonoomia kui vähemusrahvuste vastu üldse. Natsionalismi laine järsu tõusuga kerkisid esile teatud vähemusrahvustega seotud sõlmküsimused. Need olid: 1) järjest teravnev vene vähemusrahvuse rahulolematuse oma sotsiaal-majandusliku elu korraldamisega, samuti selle vähemusrahvuse paiknemine Nõukogude Liidu piiräärsetel aladel; 2) saksa ja juudi vähemusrahvuste osatähtsuse kasv riigi majanduslikus ja ühiskondlik-poliitilises elus; 3) poliitilised meeleolud vähemusrahvuste keskel (revolutsiooniliste, aga ka separatistlike meeleolude kasv vene vähemusrahvuse hulgas seoses Nõukogude Liidu sotsialismi ehitamise edusammudega, šovinistlike ja fašistlike tendentside tugevnemine sakslaste hulgas, antifaašistlike tendentside areng juudi töörahva hulgas).

Rünnak vähemusrahvustele algas 30. aastatel väga laialdaselt. Selles löid kaasa sõjaväelased, natsio-

nalistlikult meelestatud haritlased, poliitikategelased. Arvukad artiklid ja mõttevahetused, kõned vähemusrahvuste küsimustes leidsid kokkuvõtlikud järeldused II rahvusliku kasvatusse kongressi resolutsioonides ja ERK Liidu märgukirjas riigivanemale 1934. a. Need seisnesid järgnevas: 1) vähemusrahvuste kultuuromavalitsused on muutunud ohtlikuks riigikorrale. Kuna kultuurautonoomiat on üldse rakendatud vähestes riikides, pole seda mõtet ka Eestis säilitada; 2) vähemusrahvuste koolide õppekavad, õpikud jm. tuleb võtta põhjalikule revideerimisele, et tagada kasvatus Eesti rahvusele ja riiklusele sõbralikus vaimus"; 3) piirialadel tuleb rakendada "hoopis kõvemat võimukäsitlust", pidades otstarbekaks nende alade ulatuslikku ümberasustamist seoses riigikaitse huvidega. Erilise tähelepanu pööramist nõuti setudele ja ingerlaste eestistamisele, kuna nad muidu "võivad sattuda kuritahtliku kihutustöö mõju alla" /51/.

Agedad rünnakud vähemusrahvuste, eriti venelaste ja sakslaste vastu seostati välispoliitiliste ohtudega. Üldreeglina ei püütud katsetki teha objektiivse olukorra analüüsiks. Fasistlikud tendentsid saksa vähemusrahvuse hulgas seati ühele tasapinnale eestikriitiliste meeleoludega vene vähemusrahvuse keskel. Siiski oli siin üksikuid erandeid. Nii võib 1936. a. "ERK" esimeses numbris leida K. Särgava üpris tõsise mõtteavalduse. Ta kirjutas: "Vene rahvusest kodanikud, kes Eestis on leidnud endile alalise asupaiga, ei ole kunagi asunud seisukohale, et nad oma seisukorda siin kasutaksid omakasuliselt subjektiivselt selles mõttes, et nad enese ülemkaitsjaks, nõnda öelda patrooniks, oleksid pidanud Vene riiklust kui seesugust. Ka ei ole Vene riiklus kunagi omalt poolt asunud säärasele seisukohale, mis oleks lubanud eeldada mingisugust survet sealt poolt asjadesse, mis puutuvad vähemusrahvusi meil" /52/.

Marurahvusluse tõusulaines jäi valitsuse poliitika vähemusrahvuste suhtes siiski n. ö. ettevaatliku piiramispoliitika tasemele. Kuigi 30. aastate esimesel poolel oli kodanliku valitsuse ja saksa vähemusrahvuse poliitiliste organisatsioonide vahel puhkenud terav konflikt, ei likvideeritud saksa kultuurautonoomiat /53/. Vene vähemusrahvuse suhtes piiratud ulatuses rakendatud ümberasustamise katsed ei andnud samuti soovitud tagajärgi /54/. Kuid ka ülespaistatud ideoloogilist marurahvuslikku rünnakut vähemusrahvustele ei piiratud. Ohtlasi sekkuti muulaste vähemusrühmade suhetesse ja kärbiti ühe või teise aktiga nende õigusi. Nii näiteks siseminister K. Eenpalu ja politseiavalitsuse abidirektori O. Angeluse määrusega 28. veebruarist 1935 loeti nüüdsest kõik setud eestlasteks /55/. Teatud piiranguid tegi 1937. a. põhiseadus. 1920. a. põhiseadus fikseeris selgelt, et vähemusrahvustele kindlustatakse emakeelne õpetus. 1937. a. põhiseadus määras, et õpetamine on riigikeelne, kusjuures vähemusrahvuste õppeasutustes toimub õpetamine rah-

vuskeeles ja riigikeeles. Keelelise korra pidi kindlaks määrama täiendav seadus /56/. Põhiseaduse taolise sõnastuse tagamõte on esile toodud emigrantlikus kirjanduses. "Pole mõtet salata, et meil oli riigitegelasi, kes ei pooldanud vähemusrahvuste koole nende emakeeles, millest ongi tingitud esitatud sõnastus," märgitakse põhiseaduse vastava lõigu kohta koguteoses "Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas" /57/.

30. aastate lõpul toimusid mitmed muutused vähemusrahvuste olukorras. Seoses baltisakslaste lahkumisega Eestist likvideerus sakslaste kultuuroromavalitsus. Vene ja juudi vähemusrahvuse hulgas tugevnesid revolutsioonilised tendentsid, taotledes ühisrinnet eesti töölisklassiga ühiseks võitluseks sotsialistliku ühiskonna eest.

Proletaarsest internatsionalismist /58/

Kodanliku natsionalismi pealetung Eestis põrkus kokku töörahva ideoloogia - proletaarse internatsionalismiga. Selle printsiipide järjekindlaks kandjaks töörahva hulkades oli Eestimaa Kommunistlik Partei. Olles poliitilisest olukorrast tingituna sunnitud organisatsiooniliselt eralduma Venemaa Kommunistlikust Parteist ja moodustama eraldiseisva parteiorganisatsiooni, säilitas EKP laialdased internatsionaalsed sidemed. Ühtlasi hoolitses ta kogu kodanliku perioodi vältel töörahva kasvatamise eest proletaarse internatsionalismi vaimus. Põhiline tegevusprintsiip oli selgelt väljendatud KP Eesti Keskkomitee 1920. a. 6. veebruari manifestis eesti töörahvale. Selles deklaareeriti: "Enese vastastuse võitluses võidab Eesti töörahvas ainult siis, kui ta kõigi maade töölistega ühise klassivõitluse väerinde loob III Kommunistliku Internatsionaali lipu all ja oma võidu korral kõige lähemasse liitu astub Venemaa Nõukogude Vabariigiga." /59/

Üksikasjalisemad ülesanded rahvusküsimuse valdkonnas püstitas EKP 1929. a. jaanuarikonverentsil vastuvõetud programmis. Siin oli fikseeritud 3 põhilist ülesannet: 1) proletaarse internatsionalismi kasvatamine töörahva hulkades; 2) võitlus vähemusrahvuste õiguste ja praktilise võrdsuse eest põhirahvusega, s.o. eestlastega; 3) võitlus Eesti taasühinemise eest Nõukogude Liiduga võrdväärse sotsialistliku rahvusvabariigina /60/. Programm määratles tulevase sotsialistliku Eesti koha nõukogude rahvaste peres.

Üldiselt selgitas EKP 20. aastail oma seisukohti rahvusküsimuses üsna vähe. Kodanliku rahvusriigi iseseisvuse küsimusi käsitleti peamiselt seoses majandusliku sõltuvusega imperialistlikest riikidest. Mõnel määral tutvustati ka rahvusküsimuse lahendamist Nõukogude Liidus. Vaikides mindi aga mööda kultuurautonoomia seadusest ja selle rakendamisest. Ilmselt etendasid siin oma osa mitmed asjaolud. 20. aastate esimesel poolel, kui EKP organisatsioon oli tugev, ei tõusnud rahvusküsimus ühiskondlikus elus eriti esiplaanile. Aastakümne teisel poolel tuli palju jõudu

kulutada parteiorganisatsiooni taastamisele pärast 1924. aasta 1. detsembri ülestõusu mahasurumist. Töötati küll üksikasjalikuma programmi kallal, kuid ideoloogilises töös siiski mõnel määral ilmselt alahinnati rahvusküsimust /61/.

Olukord muutus järsult 30. aastatel seoses fašismiohu kasvuga ja kodanliku natsionalismi tõusulainega. Juba 30. aastate algul hakkasid pahempoolsete ametiühingute häälekandjad olulist tähelepanu pöörama fašismi ja marurahvusluse paljastamisele. Parteilise ajakirjanduse ("Kommunist", "Klassivõitlus", "RahvaHääli") veergudel esinesid Pätsi diktatuuri rahvuspoliitika kriitikaga ja astusid vastu marurahvuslike tendentside kasvule N. Karotamm, H. Pöggelmann, J. Reesen jt.

EKP 1934. a. augustikonverents konstateeris puudusi rahvusküsimuse marksistlikul selgitamisel. Konverentsi otsuses rõhutati, et parteil tuleb "kõigest jõust kodanlike-fašistliku marurahvusliku propaganda vastu välja astuda ja proletaarne internatsionalismi vaimus hulki kasvatada" /62/.

30. aastate parteilised otsused, juhtivate parteitöötajate publikatsioonid ja parteilise ajakirjanduse materjalid lubavad järeldada, et EKP tegutses rahvusküsimuse valdkonnas kolmes põhilises liinis: 1) aktiivselt paljastati ja kritiseeriti kodanluse rahvuspoliitikat, marurahvusluse muutumist ametlikuks ideoloogiliseks doktriiniks; 2) täpsustati ja korrigeeriti kommunistliku partei suhtumist kodanlikku rahvusriiki ning hakati partei seisukohti selles küsimuses laiemalt valgustama; 3) aktiivsemalt kui varem organiseeriti vähemusrahvuste kaitset natsionalismi pealetungi eest ning taotleti vähemusrahvuste ja eesti proletariaadi ühisrinnet.

Rahvuslik-riikliku iseseisvuse küsimused tõusid parteitöö päevakorda eeskätt fašismi võidukäiguga nii rahvusvahelisel areenil kui riigi sisepoliitilises elus. Ajendiks selle küsimuse igakülgsele käsitlemisele oli parempoolse sotsiaaldemokraadi E. Joonase artikkel, milles anti mõista, et kui Eestis peaks võitma sotsialistlik revolutsioon, muutuvat Eesti Vene asumaaks, nagu see oli tsarismi tingimustes /63/. Sellele vastas EKP häälekandja "Kommunist" kahe pikema artikliga /64/. Neis artiklites selgitati kommunistide seisukohti, rahvusküsimuse lahendamise teid tulevases Nõukogude Eestis, nõukogude vabariigi suhteid teiste liiduvabariikidega, proletaarne internatsionalismi sisu ja olemust. Artiklites selgitati, et kommunistid "ei ole mitte üldse Eesti iseseisvuse vastu. Meie oleme ainult kodanluse - Pätside, Laidoneride, Larkade, Sirkade jt. - iseseisvuse vastu. Meie pooldame teist Eesti iseseisvust, niisugust, mis on rajatud sotsialistliku korra alusele..."

Fašistliku agressiooniohu kasvuga ei muutunud kapitalistlike riikide iseseisvuse probleemid teravaks ainult Eestis. Kominterni VII kongressi ettevalmistamise käigus võttis Kominterni Poola-Baltimaade Sekre-

tariaat 20. aprillil 1935 vastu teesid "Baltimaade kommunistlike parteide ülesannetest võitluses sõjaohu ja hitlerismi vallutusplaanide vastu". Teesides rõhutati, et arvestades hitlerliku Saksamaa poolt lähtuvat ohtu, mis ähvardab alistada Leedu, Läti ja Eesti, ei tohi nende maade kommunistid jääda ükskõikseks oma maade saatuse ja rahvusliku sõltumatuse suhtes. Nad peavad otsustavalt võitlema Saksa fašismi pealetungi vastu /65/.

Kominterni VII kongress kutsus kommunistlikke parteisid üles paindlikult suhtuma kodanlike rahvusriikide iseseisvuse küsimusse, kuna päevakorras polnud antud ajajärgul mitte niivõrd proletariaadi vahetu enesemääramise küsimus sotsialistliku revolutsiooni läbi, kui võrd rahvusriikide kaitsmise küsimus fašistliku agressiooni vastu. EKP Keskkomitee arutas kongressi otsuseid oma pleenumil 6. oktoobril 1935. Pleenum rõhutas, et kommunistid peavad "näitama tegelikult, et me oleme ainukesed tõelised Eesti iseseisvuse eest, kultuuri parimate saavutuste alalhoidmise eest võitlejad ... ühtlasi oleme marurahvusluse vaenlased." /66/.

Seega 30. aastate keskel muutus kommunistide suhtumine kodanlikku rahvusriiki täpsemaks ja konkreetsemaks võrreldes 20. aastatega. Partei printsipiaalne seisukoht - ainult nõukogude võim saab anda ja garanteerida täieliku rahvusliku vabanemise töölisklassi enesemääramise läbi - jäi kehtima 1940. a. revolutsioonipäevini.

Nagu öeldud, määras EKP 1929. a. programm kindlaks ülesanded vähemusrahvuste probleemides. Need olid sõnastatud järgmiselt: "Võitlus piiriäärsetel maa-aladel asuvate vähemusrahvuste enesemääramise õiguse eest kuni Eestist lahkulöömise õiguseni; võitlus kõigi vähemusrahvuste täieliku õiguse eest koolides oma emakeeli õppida; võitlus selle eest, et rahvusvähemused, kus nad enamuses, täieliku õiguse saaksid oma emakeeli ühiskondlisi asju ajada (kohalik omavalitsus, kohus jne.). Vähemusrahvuste koolide kulude võtmine riigi arvele. Võitlus Šovinismi vastu ja internatsionalismi vaimu kasvatamine töörahva hulkades." /67/.

Võitlus taolise programmi realiseerimise eest, samuti rahulolematuse suurenemine vähemusrahvuste hulgas tõi kaasa revolutsioonilise liikumise kasvu. Aktiivsemaks kujunes 30. aastatel revolutsiooniline tegevus vene ja juudi vähemusrahvuste hulgas. Juba aastakümne algul hakkas sagedamini ilmuma vene- ja juudikeelseid lendlehti. Rohkem hakkas vähemusrahvuste probleemidele tähelepanu pöörama EKP häälekandja "Kommunist" /68/.

30. aastatel tegutses EKP juhtimisel Narvas ja selle ümbruskonnas grupp vene rahvusest revolutsionääre. Sellesse kuulusid A. Silvestrov, B. Pšenitšnikov, F. Kuznetsov, I. Gagarin, N. Tumalevitš jt. Grupi tööd, mille mõju ulatus ka põlevkivirajooni, Peipsi äärde, juhtisid ja korraldasid Riigikogu liige A.

Silvestrov ja arst B. Pšenitšnikov. Poliitiliseks kasvatustööks kasutati ära Tööliste Kultuurharidusliku Ühingu osakondi. Ka õnnestus sellel grupil välja anda 18 numbrit venekeelset revolutsioonilist ajalehte "Rabotšaja Pravda". Vahepealsed repressioonid nõrgestasid selle grupi tegevust, kuid osa neist jätkas tegevust kuni 1937. aastani /69/.

30. aastate lõpul propageeriti internatsionalismi ideid Eesti Tekstiilitöölise Ühingu Narva osakonna, valgekaartlastelt ülevõetud Tallinna Vene Haridusseltsi "Ogonjok" ja kultuuriühingu "Idee" vene osakonna vahendusel /70/.

Juudi vähemusrahvusest revolutsionääride tegutsemiskeskusteks kujunesid Tallinn ja Tartu. Tallinnas tegutsev juudi kultuuriühing "Licht" ja Tartus "Solom-Aleichem" propageerisid marksismi ideid ja võitlesid sionistliku ideoloogia vastu. "Lichtis" tegutses ka illegaalne EKP raku /71/.

Mitmetel objektiivsetel põhjustel ei saanud EKP teha pidevat tööd vähemusrahvuste hulgas, kuid vähemusrahvustest töötajaid suudeti kaasa tõmmata revolutsiooniliikumisse, lülitada neid eesti töolistega ühisesse võitlusse kodanluse vastu.

Lühidalt võib EKP tegevuses töörahva internatsionaalsel kasvatamisel aastail 1920 - 1940 eraldada järgmisi põhisuundi: 1) internatsionaalsete sidemete arendamine vennasparteidega Kominterni liinis; 2) parteilise kaadri ettevalmistamine mitmes Nõukogude Liidu internatsionaalse koosseisuga õppeasutuses; 3) internatsionaalse kasvatustöö juhtimine töötava noorsoo hulgas. EKNU osalemine rahvusvahelises kommunistlikus noorsooliikumises Kommunistliku Noorsoo Internatsionaaliridades; 4) revolutsiooniliste ametiühingute internatsionaalsete sidemete arendamine. Töölisdelegatsioonide ekskursioonide korraldamine Punaste Ametiühingute Internatsionaali vahetul abil Nõukogude Liitu ja nende sõitude tulemuste oskuslik kasutamine propagandistlikus töös; 5) legaalse revolutsioonilise töölisajakirjanduse, poliitiliste ja kultuurhariduslike töölisorganisatsioonide, tööliiskoosolekute ja miitingute kasutamine internatsionaalses kasvatustöös; 6) töö vähemusrahvuste hulgas.

Kokku võttes rahvusküsimuse arengut ja probleeme Eestis aastail 1920 - 1940 võime tähelelda eelkõige kodanliku natsionalismi osatähtsuse kordkorralist kasvu ühiskonna ideoloogilises pealisehituses kui ka valitsevate klasside poliitikas kuni selle muutumiseni valitsevaks ühiskonnaelu doktriiniks. Seoses fašismi võidukäiguga rahvusvahelises ulatuses ja selle pealetungiga riigi siseelus omandas natsionalism teravamaid, šovinismile lähenevaid vorme. Natsionalismi eskalatsioon teravdas Eesti vähemusrahvuste probleeme, kellele sotsiaalne koosseis ja ühiskondlik osakaal olid üksteisest tublisti erinevad. Kultuurautonoomia seadusega püüdis eesti kodanlus lämmatada vähemusrahvuste poliiti-

lisi taotlusi ja klassivõitlust. Kodanliku korra lõpu-aastail algas aga terav rünnak vähemusrahvuste õiguste.

Natsionalismile astus vastu revolutsiooniline töölisliikumine eesotsas EKP-ga. Kritiseerides teravalt "rahvustervikluse" ideed ja praktikat, seadsid kommunistid selle vastu järjekindla proletaarse internatsionalismi printsiipide propaganda ning püüde ühendada eri rahvustest töötajaid ühiseks võitluseks sotsialismi eest. Kogu kodanliku Eesti eksisteerimise vältel olid omavahel teravas võitluses kodanlik natsionalism ja proletaarne internatsionalism, V.I. Lenini sõnade järgi "kaks lepitamatult vaenulikku loosungit, mis vastavad kogu kapitalistliku maailma kahele suurele klassileerile ja väljendavad kaht poliitikat (veel enam kaht maailmavaadet) rahvusküsimuses" /72/.

Kasutatud allikad ja kirjandus

1. В.И. Ленин и Коммунистический Интернационал. - М., 1970. - С. 143.
2. Lenin V.I. Teosed. - Tln., 1953. - 23. kd. - Lk. 27.
3. Чичерин Г.В. Статьи и речи по вопросам международной политики. - М., 1961. - С. 192.
4. Kingissepp V. Kellele iseseisvus, kellele ike. - Tln., 1946. - Lk. 42. Kodanlikud poliitikud ei varjanud tollal eriti asja tagamõtet, 1921. a. märkis V. Kingissepp ühes oma kirjas, et K. Päts kutsus kommuniste otseselt üles muutma oma seisukohti riikliku iseseisvuse küsimuses, andes mõista, et siis tuleb kõne alla ka kommunistliku partei legaalse tegevuse võimalus. - EKPA f. 26, nim. 6, sü. 4, l. 31-32.
5. Vt. näit.: Sõdur. - 1923. - Nr. 5. - Lk. 7.
6. Vt. näit.: Laurentius G. Individualism, rahvus ja riiklus. - Rakvere, 1923.
7. Vt. näit.: Laaman E. Eesti vabadussõja poliitiline ajalugu: Ette loetud kaitseväge kultuurselgitustöö kursustel 1925. a. - Tln., 1929. - Lk. 4.
8. Teoloog H.B. Rahamägi koostas doktoritöö 1923. a. teemal "Eesti rahva sündivuse vähenemise põhjused ja teed selle nähtuse kõrvaldamiseks. Sotsiaal-eehtiline käsitus".
9. Eesti rahva tulevik. - Trt., 1935. - II. - Lk. 8, 96.
10. Kümme esimest aastat. - Tln., 1928.
11. Samas. - Lk. 10.
12. ENSV ORKA f. 27, nim. 3, s.-ü. 2425, l. 13, f. 4452, nim. 1, sü. 3025, l. 22.
13. Vt.: Kuuli O. Vapsidest Isamaaliiduni. - Tln., 1976. - Lk. 78, 80.
14. Võitlus Eesti Parema Tuleviku Eest. - 1931.-2. november.
15. Võitlus Eesti Parema Tuleviku Eest. - 1932.-11.jaanuar.
16. Kuuli O. Vapsidest Isamaaliiduni. - Lk. 80.
17. Alates 1933. a. kandis see organisatsioon "Isamaalaste Ühingu" nimetust.
18. Vt.: Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas. - Tln., 1971. - XIV. - Lk. 34 - 35.
19. ERK. - 1933. - Nr. 3. - Lk. 53 - 54.
20. ERK. - 1933. - Nr. 9/10. - Lk. 219 - 223.
21. ERK ajakirja kõrval hakkasid ilmuma veel "Eestluse aastaraamatud", pealkirja all "Tähiseid".
22. Vt. näit.: Liidemann K. Mõtteid Eesti rahvuslikust ideoloogiast. - Trt., 1934; Kant E. Eestluse ülesanded // Tähiseid. - Trt., 1935. - Lk. 30 - 34.
23. Eesti rahva tulevik II. - Lk. 138.
24. Samas. - Lk. 130 - 138.
25. Riigi Teataja. - 1935. - Nr. 2. - Lk. 30 - 31.
26. Riigi Teataja. - 1935. - Nr. 24. - Lk. 490.

27. Loorits O. Oma rada: Programmartiklid uue Eesti loomisel 1934 - 1938. - Tln., 1939. - Lk. 55 - 56.
28. Eesti arvudes 1920 - 1935. - Tln., 1937. - Lk. 12, 26.
29. Документы внешней политики СССР. - М., 1958. - Т. 2. - С. 670.
30. Lenin V.I. Teosed. - Tln., 1954. - 30. kd. - Lk. 293.
31. Пуллат Р. Городское население буржуазной Эстонии. - Таллин, 1973. - С. 69 - 70; Kadaja R. Vähemusrahvused Eestis // Tähiseid. - Trt., 1936. - II. - Lk. 36.
32. Kadaja R. Vähemusrahvused Eestis // Tähiseid II. - Lk. 45- 46; Die Nationalitäten in den Staaten Europas. - Wien-Leipzig, 1931. - Lk. 3.
33. Klassivõitlus. - 1925, nr. 56, lk. 15; Valitsusasutuste tegevus 1918 - 1934. - Tln., 1934. - Lk. 40. Die Nationalitäten in den Staaten Europas, - S. 14 - 15, ENSV ORKA f. 2000, nim. 1, sü. 1077, l. 112 jm.
34. Riigi Teataja. - 1918. - Nr. 1.-27. november.-Lk. 1.
35. Riigi Teataja. - 1919. - Nr. 44. - Lk. 346.
36. Vt. Ллойд Джордж. Правда о мирных договорах. - М., 1957. - Т. 2. - С. 469 - 498.
37. Nii väitis näiteks balti-saksa poliitilisi liidreid A. Spindler oma artiklite kogumikus "Eesti majanduspoliitikast" (1920), lk. 2.
38. ENSV ORKA f. 1108, nim. 3, sü. 892.
39. Riigi Teataja. - 1920. - Nr. 141/142. - Lk. 1121.
40. ENSV ORKA f. 1108, nim. 1, sü. 150, l. 2 - 4.
41. Vt. näit.: ENSV ORKA f. 2000, nim. 1, sü. 86, l. 7.
42. ENSV ORKA f. 71, nim. 2, sü. 129, l. 5.
43. Riigi Teataja. - 1925. - Nr. 31/32. - Lk. 153 - 154.
44. Vt. История Коммунистической партии Советского Союза. - М., 1966. - Т. 2. - С. 418 - 429.
45. Райд Я.Г. Прибалтийские немцы в буржуазной Эстонии (1920 - 1940). - Таллин, 1978. - С. 22.
46. Die Nationalitäten in der Staaten Europas, S. 23.
47. Riigi Teataja. - 1925. - Nr. 31/32. - Lk. 154.
48. Райд Я.Г. Прибалтийские немцы в буржуазной Эстонии (1920 - 1940). - С. 19 - 20.
49. Lenin V.I. Teosed. - Tln., 1953. - 20. kd. - Lk. 16.
50. Aun K. Der völkerrechtliche Schutz nationaler Minderheiten in Estland von 1917 bis 1940. - Hamburg, 1950; Angelus O. Die Kulturautonomie in Estland. - Detmold, 1951; Uustalu E. Eesti Vabariik 1918 - 1940. - Lund, 1968. - Lk. 97.
51. Eesti rahva tulevik II, lk. 136 - 138; ERK. - 1934. - Nr. 2. - Lk. 44 - 45.
52. ERK. - 1936. - Nr. 1. - Lk. 6.
53. Vt. Райд Я.Г. Прибалтийские немцы в буржуазной Эстонии (1920 - 1940). - С. 51 - 53.
54. ERK. - 1935. - Nr. 4/5. - Lk. 95.

55. Riigi Teataja. - 1935. - Nr. 21. - Lk. 464.
56. Riigi Teataja. - 1937. - Nr. 71. - Lk. 1311.
57. Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas. - Stockholm: EMP, 1954. - I. - Lk. 146.
58. Vt. üksikasjalisemalt: Võidu parool: Olevaade EKP rahvuspoliitikast. - Tln., 1986. - Lk. 4 - 19.
59. Eestimaa Kommunistliku Partei I kongress: Dokumente ja materjale. - Tln., 1960. - Lk. 15.
60. EKPA f. 6495, nim. 1, sü. 207, lk. 56.
61. Kuuli O. EKP rahvuspoliitika 1930-ndatel aastatel// Eesti Kommunist. - 1967. - Nr. 6. - Lk. 27.
62. EKPA f. 6495, nim. 1, sü. 315, l. 7.
63. Rahva Sõna. - 1934, 17. juuli.
64. Kommunist. - 1934. - Nr. 9; 1935. - Nr. 1.
65. Социалистические революции 1940 г. в Литве, Латвии и Эстонии. Восстановление Советской власти. - М., 1978. - С. 175.
66. Kommunist. - 1935. - Nr. 12.
67. EKPA f. 6495, nim. 1, sü. 207, l. 61.
68. Kuuli O. EKP rahvuspoliitika 1930-ndatel aastatel// Eesti Kommunist. - 1967. - Nr. 6. - Lk. 30.
69. Üksikasjalikumalt on selle grupi tööd valgustatud: Pšenitšnikov B. Ja ööst sai hommik. - Tln., 1981.
70. Kuuli O. EKP rahvuspoliitika 1930-ndatel aastatel// Eesti Kommunist. - 1967. - Nr. 6. - Lk. 31.
71. Samas.
72. Lenin V.I. Teosed 20. kd. - Lk. 10.

REVOLUTSIOON JA RAHVAS 1940. AASTAL

O. Kuuli

1930. aastate lõpus hakkas fašistlik Saksamaa elu viima oma maailmavallutusplaane. Austria annekteerimisele ja Tšehhoslovakkia alistamisele järgnes Poola purustamine. Rahvusliku hävingu oht kerkis Balti- maade kohale. Neis tingimuses põimus klassivõitlus ti- hedalt üldrahvuslike huvide kaitsega. Seostusid küsi- mused: "Kas kodanluse diktatuur või proletariaadivõim?" ja "Kas eesti rahvas jääb püsima või mitte?"

Kodanlus on end ikka pakkunud välja rahvuslike huvide kaitsjana. Mõnedel ajalooerioididel on ta tõe- poolest juhtinud rahvuslikke liikumisi, mis ühendasid enamuse vastava rahvuse liikmetest. Nii oli see näi- teks võitluses feodaalse killustatuse ja rahvusliku rõhumise vastu kapitalismi tekke ajajärgul. Muidugi lähtus kodanlus ka siin eelkõige oma majanduslikest huvidest. Ta taotles tsentraliseeritud riigivõimu, mis soodustaks kapitalistlike suhete arenemist, ta püüdis endale kindlustada oma rahvuslikku turgu.

Kodanlikus ideoloogias oli ja on keskne koht na- tionalismil: rahvus, selle ühtsus ja tugevus olevat ühiskonna kõrgeim väärtus, klassivõitlus viivat aga rahvuse nõrgenemisele ja langusele. Kodanlikule na- tionalismile on iseloomulik oma rahvuse kõrgemale sead- mine teistest. Klassiteadlik proletariaat on natsio- nalismile vastu seadnud proletaarse internatsionalis- mi, s.o. proletariaadi rahvusvahelise solidaarsuse võitluses kapitali ikke vastu /1/.

Kodanlikud ideoloogid väidavad, et proletaarne internatsionalism on vaenulik rahvusele ja rahvusli- kele huvidele, et marksistidel puudub isamaa-armastus, patriotism. Klassiteadliku proletaarlase suhtumist isa- maasse analüüsis V.I. Lenin oma artiklis "Sõjakas mi- litarism ja sotsiaaldemokraatia militarismivastane tak- tika" (1908. a.). Selles kritiseeris ta ühelt poolt Vollmari ja teiselt saksa parempoolseid sotsiaaldemok- raate, kes kutsusid üles töölisi koos kodanlusega "isa- maad kaitsma" (s.o. õigustasid kodanluse militarismi- poliitikat), teiselt poolt aga Hervé'd ja tema pool- dajaid, kes propageerisid nihilistlikku suhtumist isa- maasse. V.I. Lenin kirjutas: "Et "proletaarlastel ei ole isamaad", on tõepoolest öeldud "Kommunistlikus ma- nifestis"; et Vollmari, Noske ja Ko seisukoht "lõõb näkku" sellele internatsionaalse sotsialismi põhili- sele teesile, on samuti tõsi. Kuid sellest ei järele- du veel, et on õige Hervé ja erveistide väide, et pro-

letariaadil on ükskõik, millisel isamaal ta elab: kas ta elab monarhistlikul Saksamaal või vabariiklikul Prantsusmaal või despootlikul Türgimaal. Isamaa, s.t. antud poliitiline, kultuuriline ja sotsiaalne keskkond, on kõige võimsam tegur proletariaadi klassivõitluses... Proletariaat ei saa suhtuda tuimalt ja ükskõiksest oma võitluse poliitilistesse, sotsiaalsetesse ja kultuurilistesse tingimustesse ja järelikult ei saa ta olla ükskõikne ka oma maa saatuse suhtes. Kuid maa saatust huvitab teda vaid niivõrd, kuivõrd see puutub tema klassivõitlusesse, mitte aga mingisuguse kodanliku "patriotismi" tõttu..." /2/.

Tuginedes V.I. Lenini seisukohtadele rõhutas Georgi Dimitrov Kommunistliku Internatsionaali VII kongressil (1935. a.): "Meie, kommunistid, oleme igasuguse kodanliku natsionalismi leppimatud ja printsiipiaalsed vastased. Kuid me ei ole rahvusliku nihilismi pooldajad ja ei esine kunagi sellistena. Töölise ja kõigi töotajate kasvatamine proletaarse internatsionalismi vaimus - see on iga kommunistliku partei üks põhiülesandeid. Kuid kes arvab, et see lubab või isegi kohustab teda sülitama laialdaste töötajate hulkade rahvuslikele tunnetele, on kaugel tõelisest bolševismist ega ole midagi mõistnud Lenini õpetusest rahvusküsimuse kohta." /3/.

Laieneva hitlerliku agressiooni tingimustes tõusis rahvuslike huvide kaitse probleem kommunistlike parteide tegevuses esiplaanile. Samal ajal ilmnis paljude maade kodanluse võimetuse kaitsta oma maa rahvuslikku sõltumatust. Hirm sotsialistliku revolutsiooni ees muutis kodanluse saksa fašistide kuulekaks teenriks. Täiel määral kehtib see Baltimaade kodanluse kohta 1930. aastate lõpus.

Palju suuri sõnu rahvuse huvide kaitsmisest ning rahvuslik reetmine tegelikkuses - nii võib iseloomustada kodanliku Eesti valitsusringkondade poliitikat 1930. aastate teisel poolel. Teatavasti haaras 12. märtsil 1934 Pätsi-Laidoneri rühmitus võimutäiuse riigis enda kätte ja asus järk-järgult sisse seadma fašistlikku laadi režiimi Eestis. Sellega kaasnes väga intensiivne ja mitmekülgne natsionalistlik propaganda. Viimasega tegeles nii ministeeriumi õigustes riiklik propagandatalitus kui ka fašistlik ainupartei Isamaaliit. Kogu selle propaganda põhiloosungiks oli "rahvusterviklikkus", mis taotles klassivõitluse nõrgendamist "ühiste rahvuslike huvide" sildi all. Selles suhtes on väga iseloomulik Isamaaliidu põhikirja esimene paragrahv: "Isamaaliit on ühing, mille sihiks on sisemiselt kui ka väliselt tugev Eesti riik ja Eesti isamaa. Isamaaliit arendab sihi saavutamiseks kogu Eesti rahva kooskõlalist edenemist ja ühtekuuluvuse vaimu, kõikide rahvakihtide kindlat koostööd, üksmeelsust ja riiklikku mõtlemisviisi, et ühendada Eesti rahvast Eesti isamaa eesmärkide teenimisele, oma riikliku võimu kaitsel ja juhtimisel." /4/.

Paraku ei olnud suurejoonelise "rahvasterviklikkuse" propaganda kuigi efektiivne, eriti töölisklassi suhtes. Ei aidanud ka repressioonid klassivõitlust oluliselt summutada. Eesti kodanlus oli oma diktatuuri kehtestanud ja seda säilitanud tänu imperialistlike suurriikide abile. Kodanliku Eesti Vabariigi esimese poolteise aastakümne jooksul olid esiplaanil sidemed Inglismaaga. Alates 1930. aastate keskpaigast hakkas aga Eesti majanduses ja poliitilises elus järkjärgult domineerima fašistliku Saksamaa mõju. Põhjus oli lihtne: Inglismaa õhutas igati hitlerlaste tungi itta hävitamaks Nõukogude Liitu. Seoses sellega andis Inglismaa fašistlikule Saksamaale vabad käed Baltimaade suhtes.

Fašiseeruva eesti kodanluse põhijõud läksid meelasti üle uue peremehe teenistusse, lootes viimaselt tuge oma klassipositsioonide kindlustamisel ja suuri kasumeid Eesti majanduse rakendamisest hitlerliku sõjavankri ette. Suurenemisid saksa kapitali assigneeritud Eesti tööstuses. Kiiresti kasvas Eesti-Saksa kaubavahetus. Aasta-aastalt suurenes Pätsi valitsuse diplomaatiline toetus Saksamaa agressiivsele poliitikale. 1936. aastal tegi Eesti kindralstaabi ülem kindral N. Reek koos sõjaväe luureülemaga kolonel R. Maasinguga kaks pikemat visiiti Saksamaale. See pani aluse pidevale koostööle Eesti ja Saksa sõjaväevõimude vahel. Süstemaatiliseks kujunesid Saksa kõrgemate sõjaväelaste ja luuretegelaste "külaskäigud" Eestisse. Jõudumööda aitas kodanliku Eesti luure kaasa Saksa luure varustamisele andmetega Nõukogude Liidu relvastatud jõudude kohta /5/.

Mida võis anda eesti rahvale tüürimine fašistliku Saksamaa sõiduvette? Kui mitte varem, siis hiljemalt 1939. aasta suveks pidi igale poliitiliselt kirjaoskajale inimesele selge olema, et hitlerlastelt ei ole väikerahvustel midagi head oodata. Sellest hoolimata tegid Eesti kodanlikud võimumehed omalt poolt kõik, et nurja ajada hitlerliku Saksamaa vastase kollektiivse julgeoleku süsteemi loomist. Selgelt ilmnes see positsioon Inglismaa, Prantsusmaa ja NSV Liidu vaheliste läbirääkimiste ajal 1939. aasta suvel. Kapitalistliku korra säilitamise nimel oli eesti kodanlus valmis maha müüma oma maa sõltumatuse, muutma Eesti saksa fašistide võimu all olevaks territooriumiks, oli valmis hitlerlaste vasallina osalema Nõukogude Liidu vastases sõjas.

Eesti valitsevate ringkondade plaanid läi segamini Nõukogude Liidu ja Saksamaa vaheline mittekallaletungi leping. Veendununa selles, et Inglismaa ja Prantsusmaa valitsustega ei ole võimalik saavutada kokkulepet ühiseks tegevuseks agressori vastu, võttis Nõukogude valitsus vastu Saksamaa ettepaneku sõlmida mittekallaletungi pakt (25. augustil 1939). Saksamaa taotles selle ettepanekuga NSV Liidu neutraliseerimist, et vallutada kõigepealt Lääne-Euroopa maad. See-

järel kavatsesid hitlerlased tungida kallale Nõukogude Liidule. Paktist keeldumine oleks tähendanud Nõukogude Liidule sõda Saksamaaga äärmiselt ebasoodsates tingimustes. Leping Saksamaaga võttis aga imperialistlikelt riikidelt võimaluse luua ühine Nõukogude-vastane rinne ja andis Nõukogude Liidule ajapikenduse oma kaitsevõime tugevdamiseks. Uhtlasi peatas NSV Liidu - Saksamaa mittekallaletungileping esialgu hitlerlaste agressiooni Baltikumi suunas.

Oma loodepiiri kindlustamiseks tegi Nõukogude valitsus 25. septembril 1939. aastal ettepaneku Eesti kodanlikule valitsusele sõlmida vastastikuse abistamise leping. See pidi ühtlasi tagama Eesti julgeoleku. Eestis võimalikevatele ringkondadele ei olnud lähenemine Nõukogude Liiduga meeltemööda. Nad pöördusid toetuspalvega fašistliku Saksamaa poole. Viimane vastas aga eitavalt - oli ju Hitler planeerinud kallaletungi Nõukogude Liidule hilisemale ajale. Arvestades kujunenud olukorda, nõustus kodanliku Eesti valitsus abistamispahtiga. Selle alusel rajati Eesti territooriumile mõned Nõukogude sõjaväebaasid piiratud väekontingendiga. Analoogilised paktid sõlmis Nõukogude Liit 1939. aasta oktoobri alguses Läti ja Leeduga.

Diametraalselt erinev oli eesti rahva erinevate klasside ja sotsiaalsete kihtide suhtumine NSV Liiduga sõlmitud pakti. Eesti kodanlus eesotsas Pätsi-Laidoneri klikiga võttis seda kui ajutise iseloomuga manöövrit. Avalikust Nõukogude-vastasest propagandast tõmbuti mõnevõrra tagasi. Samal ajal püüti igati takistada pakti elluviimist (näiteks pidurdati mitmesuguste ettekäändetega Nõukogude sõjaväebaaside rajamist) ning jätkati fašistlikule Saksamaale orienteeritud välispoliitilist kurssi. Domineeris ju nii Eesti kui ka Läti ja Leedu kodanluse seas veendumus, et hitlerlased peatselt tungivad kallale Nõukogude Liidule ning saavutavad selles sõjas kiire võidu.

Eesti, Läti ja Leedu poliitikategelased ja kõrge-
mad sõjaväelased pidasid 1939. aasta lõpul ja 1940. aasta esimesel poolel intensiivselt läbirääkimisi, mille põhieesmärgiks oli Nõukogude Liidu vastu suunatud sõjaliste tegevusplaanide koostamine. Nii valmistuti aktiivselt osalema fašistliku Saksamaa eelseisvas sõjakäigus Nõukogude Liidu vastu.

Manöövrite ja natsionalistliku propagandaga püüdis Pätsi-Laidoneri rühmitus uues olukorras oma sotsiaalset baasi laiendada. 1939. aasta oktoobris määras president Päts ametisse uue valitsuse eesotsas J. Uluotsaga. Oma kõnes Riigikogu koosolekul 18. oktoobril 1939 rõhutas J. Uluots: "Mida enam pingeid väljaspool, seda rohkem peavad olema ühendatud ja koondatud kõik rahvast ja riiki hoidvad sisemised jõud. Rahvuslik ühtehoiutunne peab läbistama kõiki meie kodanikke. Vabariigi Valitsus püüab enda poolt soodustada selle ühtehoiutunde süvendamist, pehmemdada vastuolusid ning luua leplikku koostöö tahet kõigi riiklikult hingestatud ko-

danike ja nende gruppide vahel. Lahkhelideks pole praegu aeg ega koht... Enam kui kunagi varem on tarviline kõikide isamaaliselt hingestatud kodanike ühtekuuluvus ja ühistöö..." /6/. Pätsi klikil läks 1939. aasta sügisel korda saavutada mõningane koostöö seni valitsuse suhtes opositsioonis olnud kodanlike ringkondadega (nn. J. Tõnissoni rühmaga). Süvenes ju sel ajal eesti kodanluses tervikuna hirm sotsialistliku revolutsiooniaas.

Eesti tööliisklassi, progressiivse haritlaskonna ja töötava talurahva põhihulgad tervitasid Nõukogude Liiduga sõlmitud vastastikuse abistamise pakti. Nad mõistsid, et see kaitseb Eestit hitlerlaste eest ja loob soodsad tingimused võitluseks Pätsi diktatuuri vastu.

Erinevate sotsiaalsete kihtide erinevat reageerimist Nõukogude Liidu - Eesti vastastikuse abistamise lepingule näitas ilmekalt linnavolikogu valimiste eelne koosolek Tartus 8. oktoobril 1939. aastal. Nimetatud koosoleku olid ühiselt korraldanud J. Tõnissoni rühm ning töölisringkondade tegelased. Jaan Tõnisson väitis (viidates Nõukogude Liidu - Eesti paktile), et Eesti "iseseisvuse lill" olevat närbumas. Tema järel võttis sõna revolutsiooniliselt meelestatud töötajate esindaja arst Viktor Hion, kes rõhutas, et ta ei näe paktis mingit hädahoitu, vaid kindlat kaitset ja toetust eesti rahvale. Koosolijad reageerisid V. Hioni sõnadele kiiduavaldustega. Politsei kutsus aga V. Hioni ülekuulamisele. Kasutades täiendava süüdistusmaterjalina viimase mõningaid kriitilisi ütlusi valitsuse aadressil rahvaülikoolis peetud loengutel, saatis politseidirektor V. Hioni Tartust välja Paidesse /7/.

Eesti kodanluse aastakümneid kestnud propaganda eesti rahva ühtsusest ja üksmeelsest tööst "isamaa huvides" ei kandnud loodetud vilja. 1940. aastaks oli eesti rahvas selgelt lõhenenud kahte põhileeri. Ühel pool kodanlus eesotsas võimuloleva Pätsi-Laidoneri fašistliku klikiga, kes iga hinna eest (kaasa arvatud ka oma kodumaa mahamüümine hitlerlastele) püüdis säilitada ja kindlustada kapitalistlikku korda, varjates seda fraasidega Eesti iseseisvusest ja isamaa huvidest. Teisel pool proletariaat, kellest valdav enamik oli Eestimaa Kommunistliku Partei juhtimisel valmis otsustavaks võitluseks sotsialismi eest ning oli ühtlasi veendunud, et eesti rahvuse püsima jäämine ja areng on võimalik vaid tihedas koostöös Nõukogude Liiduga. Mis puutub maa ja linna väikekodanluse, siis ka nende seas oli tekitanud rahulolematust Pätsi kliki fašismimeelne sisepoliitika ja hitlerliku Saksamaa sõiduvette tüüri välispoliitika. Siiski säilis väikekodanluse keskel veel mingil määral illusioone, et kodanlikus Eestis on võimalik ületada olemasolevad raskused ja saavutada rahvuslik õitseng.

Eelpool nimetatud asjaolud kajastusid ka 1940. a. sotsialistliku revolutsiooni käigus. Kodanluse võimu kukutamine toimus Eestis 1940. aastal suhteliselt kergelt: ilma kodusõjata ja märkimisväärse verevalamiseta.

Kahtlemata aitas selleks kaasa Nõukogude armee üksuste viibimine Eestis. Eesti kodanlus ei julgenud kujunenud tingimustes kasutada relvi töörahva väljaastumiste mahasurumiseks. Seetõttu on ka mõistetav, et töölishulgad tervitasid vaimustusega täiendavate Nõukogude vägede saabumist Eestisse 17. juunil. Samuti võeti 21. juuni miitingutel ja koosolekutel vastu tervitusresolutsioone Punaarmeele. Eesti töörahvas mõistis hästi, et Punaarmee kaitseb teda välisvaenlaste vastu ja loob soodsad tingimused proletariaadi võimu kehtestamiseks. Proletaarse internatsionalismi põhimõtted ühendasid Nõukogude armee võitlejaid ja eesti töölisi. Samal ajal rõhutasid 21. juuni miitingutel esinejad, et Eesti riigi ja rahva elus toimuvate poliitiliste ja sotsiaalseste muutuste läbiviimine on eesti töörahva oma ülesanne ning Punaarmee siin vahele ei sega.

Põhiliseks jõuks, kes kukutas 21. juunil Pätsi-Laidoneri-Uluotsa diktatuurivõimu, oli töölisklass, esmajoones just suuremate linnade tööstustöölised. Aktiivselt osales 21. juuni väljaastumises ka teatud osa progressiivsest haritlaskonnast. Järgnevatel päevadel lülitusid töörahva võimu kujundamisse ja kindlustamisse maastööliste ja kehvikute hulgad. Suur osa väikekodanlusest jäi aga esialgu äraootavale seisukohale ning suhtus teatud umbusuga uude võimu.

Kodanlus ei osutanud küll relvastatud vastupanu, kuid see ei tähenda, et ta oleks leppinud oma peremeheseisundi kaotamisega. 1940. aasta suvel seisnes kodanluse võitlus proletariaadi võimu vastu põhiliselt antinõukogulikis propagandas, mis oli reeglina kaetud rahvusluse vööbaga.

Revolutsiooniline rahvavalitsus andis laialdased tegevusvõimalused töörahva organisatsioonidele. Viimaste read hakkasid kiires tempos kasvama. Samal ajal piirati tunduvalt kodanluse poliitilist tegevusvabadust. Juuni lõpus - juuli alguses suleti rida reaktsioonilisi kodanlikke organisatsioone (Isamaaliit, Kaitseliit, Eesti Rahvuslaste Klubid jt.). Kõrvuti eesti kodanluse organisatsioonidega likvideeriti ka vene valgekaartlaste mitmesugused ühingud 7/8/. See kõik vähendas kodanluse võimalusi organiseeritud vastupanuks. Siiski ei saa alahinnata töörahva võimule vaenulike elementide tegevust tol ajal. Esmajoones levisid nad laimavaid kuulujutte, mõnel juhul kasutasid aga ka ajakirjandust revolutsioonilise rahvavalitsuse poliitika mustamiseks.

Osa ajalehti läks juba revolutsiooni esimestel päevadel töörahva kätte. Samal ajal jäid mitmete keskajalehtede ("Päevaleht", "Rahvaleht" jt.) ning enamiku kohalike ajalehtede etteotsa nende endised omanikud ja toimetajad - kodanlikud tegelased. Nende väljaannete sulgemine ja ülevõtmine toimus põhiliselt alles juuli lõpus - augustis. Tõsi küll, enamik kodanlikest ajalehtedest hoidus avalikest rünnakutest rahvavalitsuse vastu. Siiski ilmus nende veergudel ka mitmeid rahva-

võimu suhtes sapiseid artikleid. Kõige aktiivsem oli selle poolest "Teataja" (toimetaja A. Tõnisson). Tolleaegse kodanliku propaganda klassikaliseks näiteks oli nimetatud ajalehe üks juhtkirju "Põllumeeste õigustatud nõudmised". Selles konstateeriti kõigepealt, et eesti rahva põhiosa moodustavad põllumehed. Edasi rõhutati, et eestlane üldse, eriti aga eesti põllumees olevat kindel eraomanduse pooldaja. Ohtlasi avaldati rahulolematust, et uue võimu ajal ei ole lastud riigivalitsemise juurde Eesti põllumeeste "väarikamaid esindajaid", kes oleksid riiki ja rahvast juhtinud rahvuslikus vaimus /9/. Iseloomulik on sellele artiklile klassivastuolude eitamine ning eestlaste rahvuslike huvide samastamine kapitalistliku korra kaitsmisega. Sama ajalehe ühes järgmises numbris kritiseeriti rahvavalitsust Kaitseliidu ja Eesti Rahvuslaste Klubide sulgemise eest. Eriti tuliselt ülistati seejuures Eesti Rahvuslaste Klubisid, väites, et viimased olevat kujutanud endast "puht rahvuslikku, patriootiliste inimeste apoliitilist organisatsiooni, kelle tegevus oli eranditult suunatud meie rahva isamaalike tunnete kasvatamisele" /10/. Taolisi materjale ilmus "Teataja" veergudel veel teisigi. Seejuures peaaegu kõik "Teatajas" ilmunud töörahva võimu vastu sihitud kirjutised toodi ära ka "Lääne Elu" ja "Järva Teataja" veergudel.

Mõnevõrra tagasihoidlikumalt tegutses juuni lõpus - juuli alguses üks suuremaid kodanlikke väljaandeid - "Päevaleht". Viimase peatoimetaja H. Tammer avaldas ka mõningaid kriitilisi märkusi "vana korra", s.o. Pätsi diktatuurivõimu aadressil ja tegi komplimente rahvavalitsusele. Samal ajal aga taotles ta visalt poliitilist tegevusvabadust kodanlikele parteidele ning kaitses kodanlikku eraomandust. Oma seisukohad võtab H. Tammer ise kokku järgmiselt: "Rahvusliku iseolemise ja sõltumatus mõttes on meie arvates eraomandusel olnud ja on edasigi suur tähtsus." /11/. Seega jällegi eesti rahvuse huvide ja tuleviku sidumine kapitalistliku korraga.

Eriti agaralt arendas kodanlus natsionalistlikku propagandat Riigivolikogu uue koosseisu valimiste eel. Valimised kuulutati teatavasti välja 5. juulil ja toimusid 14. ja 15. juulil. Eestimaa Kommunistlik Partei ühendas töörahva hulgad ühtsesse valimisblokki - Eesti Töötava Rahva Liitu. Viimane seadis oma kandidaadid üles kõigis 80 valimisringkonnas. Enamikus valimisringkondades esitasid kodanlikud rühmitused oma vastaskandidaate. Kodanlus püüdis saata oma esindajaid uude Riigivolikokku, et takistada sotsialistlike ümberkorralduste elluviimist Eestis. Seejuures on iseloomulik, et võitluseks proletariaadi võimu vastu ühinesid kõik kodanlikud poliitilised rühmitused alates vapsidest ja Isamaaliidu tuusadest ning lõpetades nendega, kes varem olid demokraatia sildi all Pätsi diktatuurile teatud opositsiooni avaldanud /J. Tõnisson, R. Penno jt.).

Mitmed kodanlikud kandidaadid rõhutasid oma vali-

misplatvormides, et nad kaitsevad eraomandust ja Eesti iseseisvust (s.o. kodanlikku korda Eestis). Juba eespool nimetatud "Teataja" kutsus valijaid hääletama nende "eraomanduse ja iseseisvuse kaitsjate" poolt /12/. Hoogustus ka suuline laimukampaania Nõukogude Liidu vastu.

Sellele kodanluse ideoloogilisele rünnakule "rahvuseluse" sildi all vastas Eestimaa Kommunistlik Partei proletariaadi võimu rahvuspoliitika selgitamisega töörahva koosolekutel ja miitingutel, aga samuti vastavasisuliste artiklite avaldamisega ajakirjanduses. Peatume pisut lähemalt paaril sellealasel artiklil. "Rahva Hääles" ilmus A.V. (Arnold Veimeri) kirjutis "Ainult töötava rahva võit kindlustab vaba Eesti olemasolu". Artiklis selgitati Nõukogude Liidu rahvuspoliitikat ja paljastati selle kohta levitatavat laimu. Näidati, kuidas kodanlus rahvuse huvid ja rahvastervikluse loosungitega on töörahvast petnud ja rahva kurnamist õigustanud. A. Veimer kirjutas: "Nüüd käivad rahvavaenlaste agendid ringi, et oma peremeestele, kelle tõeline nägu neist on peletanud iga ausa inimese, värvata poolehoidjaid loosungiga: Eestimaa peab jääma! Iga tõeline tööinimene vastab sellele - jah, Eestimaa peab jääma, kuid ilma teieta, rahvavaenlased! Eestimaa on ja jääb ainult töötava rahva võiduga!" /13/. Ajalehes "Kommunist" avaldati artikkel "Tervest rahvast ja rahvastervikust". Selles märgiti, et töörahva võimu vaenlased süüdistavad kommuniste kavatsuses viia eesti rahvas Vene valitsuse alla. Seejuures püüavad nad samastada NSV Liidu rahvuspoliitikat tsarismi omaga. "Kommunist" näitas selliste süüdistuste alusetust ning selgitas vähemusrahvuste tegelikku olukorda NSV Liidus. Ühtlasi anti ülevaade sellest, kuidas eesti kodanlikud võimumed on oma isamaad maha müünud välisimperialistidele /14/. Võitluses kodanliku natsionalismi vastu pööras EKP suurt tähelepanu Nõukogude Liidu elu ja saavutuste mitmekülgsesse tutvustamissele. Riigivolikogu valimiskampaania perioodil ilmus kommunistide juhtimisel tegutsevates ajalehtedes rohkesti materjali selle kohta. Nii näiteks ajaleht "Postimees" avaldas ajavahemikul 5. - 16. juulini 10 kirjutist NSV Liidust ("Tadziiki Nõukogude Sotsialistlik Vabariik", "Noorte kunstnike näitus N. Liidus", "Vene Nõukogude Föderatiivne Sotsialistlik Vabariik", "Ema ja laps N. Liidus" jne.).

EKP selgitustöö rahvusküsimuses aitas nõrgendada kodanluse natsionalistlike sepitsuste mõju rahvahulkades. Üksikute eriti aktiivsete kodanlike tegelaste suhtes rakendati ka repressioone. Nii karistas sisekaitseülema H. Haberman 12. juulil 1940 "Teataja" vastutavat toimetajat A. Tõnissoni 3000 kroonise rahatrahviga või 90-päevase arestiga /15/. Kodanlike kandidaatide esitamiskirjad Riigivolikogu valimistel tühistati kohalike ringkondade komiteede poolt. Kodanlus jäeti passiivsest valimisõigusest praktiliselt ilma.

14. - 15. juulil toimunud Riigivolikogu valimis-

test võttis osa 84,1 % hääleõiguslikest kodanikest. Eesti Töötava Rahva Liidu kandidaatide poolt hääletas 92,8% valimistest osavõtnutest. Kõigis valimisringkondades osutusid valituteks Eesti Töötava Rahva Liidu kandidaadid.

21. juulil 1940 tuli kokku oma esimesele istungjärgule Riigivolikogu uus koosseis, mis kujutas endast töötava rahva parlamenti. Samal päeval otsustasid rahvasaadikud üksmeelselt kuulutada Eesti Nõukogude Sotsialistlikuks Vabariigiks. 21. juuli õhtul kuulas Riigivolikogu ära ka N. Ruusi ettekande päevakorra teises küsimuses (Eesti astumine NSV Liitu). Ettekandja selgitas põhjalikult, mida annab eesti rahvale ühinemine Nõukogude Liiduga nii majanduslikus, sotsiaalses kui kultuurilises mõttes. Ta märkis: "Me tahame astuda Nõukogude Liitu iseseisva Liidu Vabariigina, sest me tahame, et meil oleks kindlustatud Eesti suveräänsus, Eesti iseseisvus ja Eesti rahvuslik kultuur." /16/. Seega rõhutati eesti rahvuse majandusliku ja kultuurilise arengu soodsaid perspektiive Nõukogude Liidu koosseisus. 6. augustil 1940 rahuldaski NSV Liidu Ülemnõukogu selle taotluse ja Eesti NSV võeti nõukogude vennasrahvaste perre.

Eelpool toodust näeme, et revolutsiooni esimesel kuul tuli Eestimaa Kommunistlikul Parteil ideoloogilises võitluses teha suurt tööd kodanlik-natsionalistlike rünnakute ja laimu paljastamiseks ning eesti rahvuse arenguperspektiivide selgitamiseks sotsialismi tingimustes. Paralleelselt sellega pöörasid kommunistid tähelepanu ka Eesti vähemusrahvuste kaasatõmbamisele võitluses sotsialismi eest. Seejuures tugineti juba 1930. aastatel EKP poolt tehtule.

Petserimaal elas palju vene rahvusest töölisi ja kehvikuid, kes olid kodanliku diktatuuri aastail kannatanud nii kapitalistliku rõhumise kui ka rahvusliku ebavõrdsuse all. Juba revolutsiooni esimestest päevadest peale hakkasid nad agaralt organiseeruma ning toetasid igati revolutsioonilise rahvavalitsuse tegevust /17/. Narva linnas olid eesti ja vene rahvusest proletariaadil juba aastakümnetepikkused ühise võitluse kogemused. Narva kommunistid ja ametiühinguaktivistid tegid tõhusat organiseerimis- ja selgitustööd Narva ümbriku valdades, kus domineerisid vene rahvusest talupojad.

Eestimaa Kommunistlik Partei viis Tallinnas ja Tartus läbi koosolekuid vene ja juudi rahvusest töötajatele. Neile selgitati eri rahvusest tööliste ühise võitluse vajadust. Vähemusrahvustest töötajad astusid teravalt välja oma rahvusest kodanluse vastu. Nii nõuti juudi tööliste, ametnike ja haritlaste koosolekul Tallinnas, et juudi kultuuriomavalitsus vabaneks tagurlikest sionistlikest tegelastest /18/. Juudi töötava rahva koosolekul Tartus võeti vastu otsus nõuda kõigi juudi tagurlike organisatsioonide sulgemist /19/.

Paljud klassiteadlikud vähemusrahvustest töölised

ja talupojad astusid revolutsiooni käigus Eestimaa Kommunistlikku Parteisse. 1940. aasta sügisel moodustasid eestlased EKP liikmetest umbes 80 protsenti. Teisi rahvusi (venelasi, juute, rootslasi, poolakaid jt.) oli Eestimaa Kommunistlikus Parteis 20 protsenti /20/.

Proletariaadi võidule 1940. aasta revolutsioonis järgnes uue, sotsialistliku ühiskonna aluste rajamine. Linnades natsionaliseeriti põhilised tootmisvahendid. Maa kuulutati kogu rahva omandiks ja viidi läbi ulatuslik agraarreform. Esimesi samme astuti sotsialistlikus kultuurirevolutsioonis.

Perioodi 1940. aasta suvest 1941. aasta suveni iseloomustab eesti rahva elus majanduse ka kultuuri hoogne areng, materiaalse heaolu tõus. 1941. aasta esimeses kvartalis ületas Eesti NSV tööstustoodang 1940. a. sama perioodi taseme 65,6 % võrra /21/. Seda saavutati eelkõige tänu seniste tootmisvõimsuste täieliku tegevusse rakendamisele. Tööliste arv kasvas rohkem kui 50 % võrra. Likvideeriti üks kodanliku Eesti rängimaid nuhtlusi - tööpuudus. Märgatavalt kasvas paljude töötajate (eriti tööstustööliste) reaalpalk. Töötajate heaolu tõusule aitasid kaasa ka mitmed teised nõukogude võimu sammud. Üheks selliseks oli madalate korteriüüride kehtestamine. Kui kodanlikus Eestis kulus töölisperekonnaval umbes 1/4 sissetulekust korteriüüriks (mõnikord aga veel märksa rohkem), siis nüüd läks selleks otstarbeks vaid 5 - 8 % töötasust /22/. Tunduvalt parandas töötajate materiaalselt heaolu ka tasuta arstiabi ja riikliku sotsiaalkindlustuse sisseviimine. Töölismehete käsutusse anti sanatooriumid ja puhkekodud, mille kasutamise võimalused olid varem olnud peamiselt jõukamatel kihtidel. Ainuüksi Pärnu sanatooriumis puhkas 1940. aasta suvel 1200 tööveterani, põhiliselt töölisel.

Küla kehvemate kihtide ellu tõi murrangu 1940. a. agraarreform. Ligi 25 000 maatameest said esmakordselt oma talu peremeesteks. Teist nii palju oli neid kehvikuperesid, kellele anti maad täiendavalt juurde. Oldse moodustasid uusmaasaajad 1941. aastal 28 % kõigist talumajandeist /23/. Nõukogude riik toetas igati uusmaasaajaid. Neile anti laenu ja ehitusmaterjali oma majapidamiste rajamiseks. 1941. aasta kevadel asutati Eesti NSV-s 25 masinatraktori jaama ja 234 hobulaenutuspunkti. 1941. aasta kevadistel põllutöödel abistasid nii masinatraktori jaamad kui ka hobulaenutuspunktid tõhusalt uusmaasaajaid ja teisi kehvemaid talusid. 1940. aasta suvel olid Eesti talupojad põua tõttu saanud tavalisestunduvalt vähem loomasööta. Nüüd saadeti teistest nõukogude vabariikidest Eesti NSV-sse üle 50 000 tonni jõusööta, mida müüdi odava hinnaga eest talurahvale. See aitas leevendada kujunenud rasket olukorda /24/.

Kodanlikus Eestis kehtis küll tasuta kohustuslik algharidus, kuid peaaegu pooled algkooli astujatest ei jõudnud 6. klassi lõpetamiseni. Kõrge õppemaks kesk-

ja kõrgkoolides muutis need suuremale osale töörahva lastest kättesaamatuks. Nõukogude võim tegi juba 1940. aastal palju haridustee avardamiseks. Alustati üleminekut 7-aastasele kohustuslikule haridusele. 80 algkoolis avati VII klass. Keskkoolides kaotati õppemaks. 1940/41. õppeaastal õppis algkoolides üle 7000, keskkoolides umbes 5000 õpilast rohkem kui eelmisel õppeaastal /25/. Loodi ka alg- ja keskkoolid täiskasvanutele, kus 1940. - 1941. õppeaastal jätkas oma haridusteed üle 1700 töötaja /26/. Kõrgkoolides kaotati õppemaks töörahva perekondadest pärinevatel üliõpilastel. Näiteks Tartu Riiklikus Ülikoolis vabastati õppemaksust ligi 80 protsenti üliõpilastest. Järsult suurenes stipendiumi saavate üliõpilaste arv (1940. aasta kevadel sai Tartu ülikoolis stipendiumi 92 üliõpilast, 1941. aasta kevadel aga juba 634) /27/. Töötingimused paranesid ka loomingulisel intelligentsil. Kasvasid raamatute tiraažid, tõusis kirjanikele makstav honorar. Suurenes riiklik toetus teatritele ja teistele kultuuri-asutustele, kasvas kutseliste näitlejate arv. Seoses orkestrite koosseisude laiendamisega leidsid rakendust paljud töötud muusikud /28/.

EKP tegevuses 1940. - 1941. a. oli oluline koht töötajate kasvatamisel internatsionalismi vaimus. Proletaarse internatsionalismi ja nõukogude rahvaste sõpruse ideid propageeriti nii ajakirjanduse kui loengute ja poliitringide kaudu. Tõhus osa oli siin eesti töötajate otsestel kontaktidel teiste liiduvabariikide rahvastega. Need kontaktid arenesid mitmes liinis. Juba 1940. aasta augustis alustasid Balti Manufaktuuri töölised sotsialistlikku võistlust. Mõne kuu jooksul lülitusid sellesse kümned tuhanded Eesti NSV töötajad. 1940. aasta lõpul - 1941. aasta alguses astusid paljud Nõukogude Eesti ettevõtted sotsialistlikku võistlusse samalaadsete ettevõtetega Moskvast, Leningradist, Ivanovost, Lätist ja Leedu nõukogude vabariikides. Nii võistlesid Eesti NSV tekstiilivabrikud sõsarettevõtetega Vene NFSV-s. Hoogne sotsialistlik võistlus arenes eesti ja läti meremeeste ja raudteelaste vahel /29/. Võistlusega kaasnenud kontaktid aitasid arendada eri rahvusest tööliste vahel ühtekuuluvuse tunnet.

Ka eesti talupojad tundsid sügavat huvi teiste liiduvabariikide maarahva elu vastu. Oli ju eesti kodanlus palju aastaid levitanud hirmu ja õuduse jutte kolhoosidest Nõukogude riigis. 1940. - 1941. aastal korraldati rida eesti maarahva ekskursioone Moskvasse põllumajandusnäitusele tutvumaks kolhoosikorra saavutustega Nõukogude Liidis /30/.

1940. aasta revolutsiooni järel tihenesid eesti intelligentsi sidemed Nõukogude Liidu teiste vabariikide haritlastega. Ajakirjanduse veergudel hakati süstemaatiliselt tutvustama vennasvabariikide kultuurielu. Nii näiteks oli kirjanduse-, kunsti- ja kultuuriajakirja "Viisnurk" iga number (alates novembrist 1940) pühendatud eri liiduvabariigile. Sageasteks muutusid

kirjanike, kunstnike, muusikute ja teatritegelaste vastastikused külastused. Koostati ulatuslikke plaane eesti kirjanduse paremiku tõlkimiseks vene keelde. NSV Liidu valitsuse otsusel pidid 1941. aastal toimuma Moskvas Eesti, Läti ja Leedu kunstidekaadid /31/. Kuigi sõja alguse tõttu jäid need läbi viimata, etendas dekaadideks ettevalmistus olulist osa Baltimaade kunstiintelligentsi loomingulise aktiivsuse suurenemises ning sõjalike töökontaktide kujunemises teiste liiduvabariikidega.

Sotsialistlike ümberkorraldustega Nõukogude Eestis kaasnes äge klassivõitlus. Nõukogude võimu sammud riivasid teravalt kodanluse, aga ka teatud osa väikekodanlike kihtide majanduslikke huvisid. 1940. - 1941. aastal natsionaliseeriti üle 100 panga ja üle 900 tööstusettevõtte, mitusada laeva, üle 1700 autobussi ja auto, üle 700 kaubandusettevõtte ja üle 11 000 elumaja /32/. Talusid, kelle maavaldusi agraarreformi alusel kärbiti, oli 32 900 /33/.

Võimult kukutatud eesti kodanlus arendas agaralt nõukogudevastast propagandat. Noore ja kogemusteta töörahva võimu tegevuses esines paraku ka vigu ja mõõdalaskmisi. Olgu siis tegemist majanduselu korraldamisega või kultuuriprobleemide lahendamisega. Kõike seda püüdis kodanlus laimu ja väljamõeldistega paljukordseks võimendada. Ennustati eesti rahva allakäiku ja hävingut nõukogude korra tingimustes, ähvardati nõukogude aktiviste kättemaksuga jne. Koos sellega organiseeriti ka majanduslikku sabotaaži. Ei saa öelda, et selline õnnestustöö oleks eesti rahva enamusele suurt mõju avaldanud, aga mõningaid kõhklusi ja ebakindlust see siiski tekitas, eriti osa intelligentsi seas.

Paljud kodanlikud tegelased kasutasid Eestist pagemiseks sakslaste ümberasumist. Teatavasti sõitis 1939. aasta lõpul ja 1940. aasta alguses Eestist Hitleri kutsel Saksamaale enamik kohalikke sakslasi. 1941. aasta veebruaris-aprillis lahkus Eestist veel umbes 3000 sakslast. Koos viimastega ruttas fašistlikule Saksamaale ka umbes 4000 eesti kodanlikku "rahvuslast", kes olid endale võltsitud dokumentidega hankinud "saksa päritolu" /34/.

1941. aastal aktiviseerus klassivaenlase tegevus Eestis. Organiseeriti põrandaaluseid relvastatud organisatsioone. Kujunes tihe koostöö fašistliku Saksamaa luurekeskuste, eesti kodanlike natsionalistide ja vene valgekaartlaste vahel. 1941. aasta kevadel esines mitmeid otseseid terroriakte: hoonete süütamisi, partei- ja nõukogude aktivistide tapmisi jne. Nendes tingimustes oli nõukogude võim sunnitud kasutusele võtma erakorralisi abinõusid julgeoleku tugevdamiseks. Nädal enne fašistliku Saksamaa kallaletungi saadeti Eestist sunniviisiliselt Nõukogude Liidu kaugematesse rajoonidesse kontrrevolutsioonilisi elemente ja nende perekonnaliikmeid. Sõjaohu olukorras oli selline abinõu vajalik. Paraku viidi nõukogude võimule vaenulike tege-

laste ümberasustamine läbi kiirustades ja seejuures tehti mitmeid vigu. Osa ilmselt kontrrevolutsioonilisest kodanlikest tegelastest jäi välja saatmata, samal ajal aga sattus ümberasustatute hulka isikuid, kelle tegevus ei nõudnud niisuguse abinõu rakendamist. Vahe- tu sõjaohu tõttu ei saadud elanikkonnale selgitada ümberasustamise poliitilist ja riigikaitsealist vajadust. Seda kasutas klassivaenlane nõukogudevastaste meele- olude õhutamiseks /35/.

Võimult kukutatud eesti kodanlus ootas pikisilmi fašistliku Saksamaa kallaletungi Nõukogude Liidule ning valmistus hitlerlaste abiga arveteõiendamiseks töörah- va aktiiviga. Veretule 1940. aasta suvele järgnes ve- rine 1941. aasta suvi.

Kasutatud allikad ja kirjandus

1. Lenin V.I. Teosed. - Tln., 1954. - 24. kd. - Lk 136.
2. Lenin V.I. Teosed. - Tln., 1953. - 15. kd. - Lk. 171 - 172.
3. Димитров Георгий. Избранные произведения. - София, 1967. - Т. I. (1906 - 1937). - С. 671 - 672.
4. ENSV ORKA, f. 943, nim. 1, s.-ü. 11, l. 9.
5. Vt. nende küsimuste kohta lähemalt: Pesti M. Rahvuslik reetmine "rahvusluse" sildi all. - Tln., 1960. - Lk. 61 - 141; Arumäe H. Kahe ilma piiril. - Tln., 1979. - Lk. 108 - 115.
6. Päevaleht. - 1939. - 19. oktoober.
7. ENSV ORKA, f. 852, nim. 1, s.-ü. 1545, l. 1 - 19.
8. 1940. aasta sotsialistlik revolutsioon Eestis: Dokumente ja materjale. - Tln., 1960. - Lk. 157; Riigi Teataja. - 1940. - Nr. 55. - Art. 498; Rahva Hääl. - 1940. - 2. juuli.
9. Teataja. - 1940. - 28. juuni.
10. Teataja. - 1940. - 1. juuli.
11. Päevaleht. - 1940. - 2. juuli.
12. Teataja. - 1940. - 8. ja 10. juuli.
13. Rahva Hääl. - 1940. - 8. juuli.
14. Kommunist. - 1940. - 11. juuli.
15. 1940. aasta sotsialistlik revolutsioon Eestis. - Lk. 188.
16. Riigivolikogu II koosseisu I istungjärk. 1. - 13. koosolek: Stenograafilised aruanded. - Tln., 1940. - Lk. 30.
17. Rahva Hääl. - 1940. - 3. juuli.
18. Rahva Hääl. - 1940. - 26. juuni.
19. Postimees. - 1940. - 4. juuli.
20. Kuuli O. Revolutsioon Eestis 1940. - Tln., 1980. - Lk. 177.
21. История рабочего класса Советской Эстонии. - Таллин, 1985. - С. 44.
22. Samas. - Lk. 69.
23. Руусмänn А., Тидо Г. Начало социалистических преобразований в эстонской деревне. - Таллин, 1982. - С. 97 - 98; Ruus V. Sotsialistlikud ümberkorraldused Eestis. - Tln., 1980. - Lk. 72.
24. Eesti NSV ajalugu. - Tln., 1971. - III köide. - Lk. 511.
25. Eesti NSV ajalugu: Kõrgoolide õpik. - Tln., 1980. - II osa. - Lk. 229.
26. Kommunist. - 1940. - 6. august.
27. Kalits J. EKP tegevus Tartu Ülikooli kujundamisel nõukogude kõrgemaks kooliks (1940 - 1941) // TRÜ Toimetised. Vihik 173: Töid NLKP ajaloo alalt III. - Trt., 1965. - Lk. 90 - 91.
28. Vt. nende küsimuste kohta lähemalt: Elango O. Eesti kunstiintelligents pöördelaastal (1940 - 41). - Tln., 1979.

29. История рабочего класса Советской Эстонии. - С. 63 - 64.
30. Руусманн А., Тидо Х. Начало социалистических преобразований в Эстонской деревне. - С. 108.
31. Elango O. Eesti kunstiintelligents pöördelaastal (1940 - 41). - Lk. 26, 34, 37, 54, 62 jj.
32. Ruus V. Sotsialistlikud ümberkorraldused Eestis 1940 - 1941. - Lk. 52 - 56, 61, 66; Eesti NSV ajalugu. - III köide. - Lk. 505 - 506.
33. Руусманн А., Тидо Г. Начало социалистических преобразований в Эстонской деревне. - С. 97.
34. Angelus O. Ümberasumine Saksamaale // Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas. - Stockholm, 1955. - II. - Lk. 121 - 126.
35. Eesti NSV ajalugu. - III köide. - Lk. 522 - 523.

EESTI SOTSIALISTLIKU RAHVUSE ARENGUJÕONI

K. Hallik

Rahvus on ühiskonna senise etnilise ajaloo ja etnilise stratifikatsiooni kõrgeim vorm, mis tänu rahvuslike sidemete integraalsele iseloomule tagab selle inimkollektiivi ühiskondliku elu terviklikkuse. Marksism käsitleb rahvusi ajalooliste sotsiaal-etniliste inimühendustena, milledes inimkonna sotsiaalne ja etniline genees põimub üheks tervikuks. Rahvuslikud sidemed kujunevad inimeste pikaajalise ühiskondliku seotuse ja suhtlemise tulemusel, fikseeruvad kultuuri ja ühiskondlike institutsioonide tegevuse kaudu, kujundades lõppkokkuvõttes antud ühiskonnatüübi sotsiaalse elu taastootmise lokaalse etnilise organisatsiooni.

Rahvuslike sidemete tähtsamad sisemised mõjurid on sotsiaalne evolutsioon, klasside areng, nende vastastikune seotus ja võitlus. Kodanlike rahvuste sisemine sotsiaalne ja vaimne diferentseerumine saavutab polaarsed vormid, mida V.I. Lenin nimetas "kaheks rahvuseks" ja "kaheks kultuuriks", kodanlikuks (reaktsiooniliseks) ja proletaarseks (demokraatlikuks). Kodanlike rahvuste progress realiseerub suurel määral sotsiaalsete vastuolude, klassivõitluse, erihuvide kokkupõrke, klasside poliitilise ja ideoloogilise desintegratsiooni kaudu. Sellest hoolimata esindab rahvus suhetes teiste omataolistega sellist ühishuvide tasan-dit, mis kajastab tema kui ühiskondliku püsikollektiivi, ajaloolise inimühenduse e. sotsiaalse ajaloo subjekti arengu vajadusi. Võimalik on see seetõttu, et rahvuslikud sidemed hõlmavad samaaegselt kogu sotsiaalse te seoste süsteemi.

Niisiis tähistab leninlik "kahe rahvuse" tees kodanlikus ühiskonnas toimuvat rahvuse põhiklasside sotsiaalsete ja poliitiliste huvide polariseerumist ja antagonismi, mitte aga rahvuse kui sotsiaal-etnilise ajaloolise koosluse lagunemist. Sotsialistlik revolutsioon ning sotsialistlikud ümberkorraldused muudavad rahvusliku arengu ühiskondlikku sisu.

Eesti rahva ajalugu, majandust ja kultuuri nõukogude võimu aastail on põhjalikult ja mitmekülgsest uuritud ning kirjeldatud nii üld- kui monograafilistes töödes. Ühiskonnaelu valdkondade eripära arvestades käsitletakse neis uurimustes rahvuslikku arengut erinevas mahu ja kontekstis. Majanduse, sotsiaalse struktuuri, majandusgeograafia või poliitilise süsteemi alased uuringud käsitlevad Eesti NSV-d kui NSVL majandusliku, sotsiaalse ja poliitilise süsteemi territoriaal-

set komponenti. Rahvusliku arengu seisukonalt võib serlesuunalisi uuringuid liigitada sotsiaal-majandusliku ja poliitilise keskkonna uurimiseks. Nõukogude eesti kirjanduse ja kunsti, tervikuna kultuuri ning keele uurimine seondub otseselt rahvusliku arengu probleemidega, seda peamiselt siiski vaimsete väärtuste loomise ja vähemal määral nende tarbimise ja funktsioneerimise seisukohalt.

Eristamaks rahvusliku arengu perioode sotsialismi tingimustes tuleb arvestada kaheksaguseid periodiseerimise kriteeriume. Esiteks - sotsialistlike ühiskonnasuhete tekkimise, kinnistumise ja küpsemise eri ajajärke, kuivõrd sotsiaal-majanduslik ja sotsiaal-poliitiline keskkond on rahvusliku arengu peamine determinant. Teisalt aga tuleb arvestada, et ühiskonnaelu sotsiaal-etniline ehk rahvuslik organisatsioon ei kattu otseselt sotsiaal-majandusliku, poliitilise ja ka vaimse elu üksikute komponentidega ning ei järgi vahetult nende muutusi. Rahvuse kui ühiskondliku terviku elu harkavad sotsiaalse keskkonna muutumised mõjutama rahvusliku elu komponentide, territoriaalsete, sotsiaal-majanduslike ja vaimsete sidemete kaudu. Põhimõtteliselt on siis eeldatav, et rahvuslikud sidemed muutuvad sedamööda, kuidas sotsiaal-majanduslike, poliitiliste ja ideoloogiliste protsesside tagajärjed kinnistuvad ühiskondlikus elus.

Rahvusliku arengu perioodide ja tsüklite eristamises tuleb arvestada veel üht tegurit - ajaloolise järjepidevuse muutusi, teisenevaid seoseid mineviku, tänapäeva ja tuleviku vahel. Nii näiteks iseloomustab kapitalismilt sotsialismile üleminekuperioodi seniste rahvusliku elu taastootmise mehhanismide katkemine sotsiaal-majanduslikus, poliitilises ja vaimelus, samuti rahvusesiseste sidemete destabiliseerumine. Sotsialistlike suhete kindlustamise järel rahvuslik elu stabiliseerub ning paratamatult teiseb ka ajaloolise järjepidevuse taastootmine.

Besti sotsialistliku rahvuse arengu uurimine peab paratamatult tuginema ühiskondliku elu komplekssele tundmaõppimisele, kusjuures üldise ajaloolise, sotsiaalse ja kultuurilise arengu interpreteerimine rahvuslike protsesside aspektis nõuab rahvuse struktuursete allosade ja indiviidide funktsionaalsete sidemete tundmaõppimist. Niisugused funktsionaalsed seosed on ajaloo vältel kujunenud ja kinnistunud rahvuse omaduste kandjad - ühine etniline territoorium ja majanduselu, keel, kultuur (selle etniliste funktsioonide tasand), eneseteadvus. Käesolevas artiklis käsitletakse eesti rahvuse sotsiaalse ja etnilise arengu üksikmomente sotsialistlike ümberkorralduste ja kasvanud internatsionaalsete sidemete mõjul nõukogude võimu aastail.

Territoorium on rahvuse ühise majanduselu ja rahvusesiseste majanduslike ning sotsiaalsete sidemete materiaalne alus, rahva tootliku tegevuse geograafiline keskkond ja ruum. Elades aastasadu ühel maa-alal, inim-

likustab rahvas oma tööga loodusliku keskkonna, hõlvab selle ning koduneb temaga. Rahva territoriaalsete sidemete järjekestvus loob eeldused ainelise ja vaimukultuuri järjepidevuseks, tootlike jõudude arenguks ning eri põlvkondade optimaalseks kohanemiseks looduskeskkonnaga. Territooriumi otsustavast osa rahvusliku konsolidatsiooni tegurina arvestades on kommunistliku partei rahvusprogrammis alati esmatähtsaks peetud territoriaalset (riiklikku), mitte aga näiteks kultuurautonoomiat.

Kuigi Nõukogude Liidus on rahvuslike territooriumide poliitilised eralduspiirid paljuski tinglikud, etendavad rahvuste territoriaalsed sidemed, nende ühiskondliku elu territoriaalne organisatsioon jätkuvalt suurt osa etnilises konsolidatsioonis.

Pärast 1940. aastat on toimunud rida muutusi eestlaste territoriaalsetes sidemetes, mida mõjutasid sõda ja temaga kaasnenud kaotused ning rahvastiku ränne. 1939. a. oli Eestis ja Nõukogude Liidus kokku vähemalt 1 144 000 eestlast, neist 992 500 Eestis. Eesti elanike arv vähenes kolme sõja-aastaga ligi 200 000 inimese võrra /1/, enamuses eestlased. Tõsi, kolme sõjajärgse aasta jooksul pöördus Eestisse tagasi 71 000 inimest Nõukogude tagalast, armeest, kuid see ei korvanud kaotusi /2/.

Jälgigem kõigepealt põgusalt Nõukogude Liidus elavate eestlaste territoriaalset paiknemist rahvaloenduste andmeil /3/ (vt. tabel 1). Toodud andmed näitavad, et eestlaste territoriaalne konsolidatsioon, mis Nõukogude Liidu vabariikide põhirahvuste seas on üks kõrgemaid, tugevneb jätkuvalt. Kui 1959. a. elas väljaspool Eesti NSV-d ligi 96 000 eestlast (9,7 %), siis 1970. a. - üle 82 000 (8,2 %) ja 1979. a. - 72 000 (7,1 %).

Etnilise territooriumi hõlvamise iseloom sõltub asustuse eripärast, tema tihedusest ja lokaalsest variatiivsusest. Rahvusliku konsolideerumise protsessis ning rahvusesisese läbikäimise tihenedes avarduvad piiratud lokaalsed sidemed ning kasvavad üle üldrahvuslikeks. Kõrvuti rahvusterritooriumi isiksusliku hõlvamise avarumisega omandab üha suureneva tähtsuse rahvasisene territoriaalne kaudkommunikatsioon riiklike ja poliitiliste institutsioonide tegevuse, majanduslike sidemete ning kultuuri vahendusel. Kaudkommunikatsiooni roll tõuseb märgatavalt linnastumise käigus.

1945. a. oli vabariigi elanikkond kahanenud 854 000-le, kellest 267 000 e. 31,2 % elas linnades ning 587 000 maal /4/. Võrreldes sõjaeelsega, oli linnarahvastiku osakaal vähenenud 2,5 % võrra. (Kuna muulasi oli sel aastal vabariigis veel vähe, näitavad toodud andmed ligikaudu eestlaste jaotust linna ja maa vahel. (On tõenäoline, et maaelanike osakaal oli eestlaste seas veelgi kõrgem.) Maarahvastiku arv vähenes esialgu vähesel määral; 1950. a. elas maal 580 600 inimest /5/. Eestlaste migratsioon maalt linna oli sel perioodil pidurdunud nii maareformi kinnistava toime kui linna

Eestlaste arv ja paiknemine Nõukogude Liidus

T a b e l 1

Eestlaste arv	1959		1970		1979		Muutumine 1959 - 1979	
	arv	%	arv	%	arv	%	abs.	suht. (%)
Eesti NSV-s	892 653	90,3	925 157	91,8	947 812	92,9	+55 159	6,2
Vene NFSV-s	78 566	7,9	62 980	6,3	55 539	5,4	-23 027	29,3
Ukraina NSV-s	4 181	0,4	4 571	0,5	4 111	0,4	-70	1,7
Läti NSV-s	4 610	0,5	4 334	0,4	3 681	0,4	-929	20,2
Kasahhi NSV-s	3 683	0,4	4 083	0,4	3 505	0,3	-178	4,8
Gruusia NSV-s	2 148	0,2	2 108	0,2	1 625	0,2	-523	24,3
Usbeki NSV-s	658	0,07	804	0,08	1 064	0,2	+406	61,7
Teistes vabariikides	2 925	0,2	3 321	3,1	2 538	0,1	-411	14,0
Kokku	988 616	100	1 007 356	100	1 019 875	100	+31 259	3,2

sotsiaalsete olude raskuse tõttu. Alles pärast põllumajanduse kollektiviseerimist algas eesti külas teistkordne, ligi kolm aastakümnet kestnud rahvastiku vähenemine, mida mõjutasid industrialiseerimisest tingitud linnade suur tööjõuvajadus ja küla sotsiaalsete olude aeglane paranemine. 1952. a. elas külas 550 000 inimest, 1959 - 521 000 (neist 474 000 eestlast), 1970. a. - 475 000 (419 000 eestlast) ning 1979. a. - 448 000 /6/.

Maaelanike arvu vähenemise tõttu on hõrenenud asustus. 1940. aastal oli see 15,9 inimest ruutkilomeetrile, 1970 - 10,8. Sealjuures oli (1977. a.) läänerranniku rajoonides (Hiiumaa, Haapsalu, Pärnu) see alla 8 inimese; Saaremaal, Rapla, Paide, Jõgeva, Viljandi, Valga ja Kohtla-Järve rajoonides 8 - 12 ning Harju, Rakvere, Tartu, Põlva ja Võru rajoonides - üle 12 inimese ühel ruutkilomeetril /7/.

Territooriumi sotsiaalne hõlvamine, asustusstruktuur ja tihedus on alati sõltunud looduslikust keskkonnast, majandamise tingimustest ja tootlike jõudude arengutasemest. Ajalooliselt kujunenud lokaalsed keskused kannavad muude sotsiaalsete funktsioonide kõrval olulist rolli inimeste territoriaalsete sidemete tugevdajana. Keskuste majanduslike, sotsiaalsete ja kultuuriliste funktsioonide muutumisega teisenevad ka lokaalsete inimgruppide sidemed.

1940. aastal olid Eestimaa administratiivse jaotuse põhilülideks peale vabariiklike linnade 238 valda, 10 maakonda ning 27 maakonnalinna /8/. Sõjajärgseil aastail on mitmeid kordi muutunud maapiirkondade administratiivne struktuur, mille tõttu on nihkunud ka keskused ning muutunud nende funktsioonid.

1950. a. viidi läbi vabariigi territooriumi rajoonimine analoogiliselt teistele nõukogude vabariikidele. Maakondade asemele loodi 39 rajooni, kümme aastat hiljem toimus järjekordne reorganiseerimine ning ajutiselt oli vabariigis 23 rajooni, alates 1970. a. aga 15 /9/. Korduvalt on muutunud ka külanõukogude arv ja piirid. 1951. a. oli vabariigis 641 külanõukogu, 1961. a. - 257, 1971. a. - 235, 1978. a. - 194 ja 1981. a. - 193.

Asustusstruktuuri ja territoriaalsete sidemete oluliseks lüliks külas on ühismajandid. Kolhooside loomise kõrgperioodil oli neid ligi 3000, 1952. a. - 937, 1968. a. - 578, 1980. aastateks on kolhoose ja sovhoose ning teisi maal asuvaid majandeid 366.

Niisiis on sõjajärgset arengut iseloomustanud rahvuslike territoriaalsete sidemete olulised muutused. 1950. aastail toimunud territooriumi administratiivse juhtimise killustumine asendus 1960. aastail kontsentreerumisega, milline tendents jätkus ka seitsmekümnendail ja kaheksakümnendail aastail. Ometi on Eesti maa-asulastik tänini hajusa iseloomuga, mis säilitab osaliselt mõneks ajaks veel inimeste otsese sideme kunagiste väikeasulate ja üksiktaludega. 1976. a. alguseks oli vabariigis 7008

maa-asulat, kusjuures vaid 1200-s (17 %) neist elas 100 ja enam elanikku. Igas külas elas keskmiselt 65 inimest /10/.

Nõukogude võimu aastail aset leidnud maa-asustuse muutused ja sotsiaalsete olude teisenemine kajastuvad eesti maaelanike tänastes elukoha eelistustes. Langedud on eestlaste jaoks traditsioonilise üksiktalupresiti, selle asemel orienteerub enamik maainimesi keskmistele asulatele.

Nimetatud muutused on olnud vastuolulised ja rasked ning ajuti pole suudetud vältida ka suuri tagasilangusi küla tootlike jõudude arengus. Nende arengust sõltub aga kõige enam rahvusterritooriumi majanduslik hõlvamine ning rahvusesisesed majanduslikud sidemed. Sotsialismi ehitamise sügavamad sotsiaalsed muutused sõjajärgseil aastail said teoks maareformi ja põllumajanduse kollektiviseerimise tulemusel. Maareform likvideeris kapitalistlikud suurmaapidamised, piiras oluliselt laiendatud taastootmise arengut kulaklikes majandites. Keskseks tõusid keskmise suurusega majapidamised, kuid majandamise tingimused olid sõjaeelsega võrreldes oluliselt halvenenud. Iga neljas talu oli 1948. a. alla 10 ha suur, millest põllumaa moodustas vaid poole. 54,5 % neist ja ühel viiendikul 10 - 15 ha suurtest taludest polnud tööhobust /11/.

Sõjast, klassivõitlusest ja majanduslikust laostest nõrgestatud talurahvas ei suutnud ka kolhoosidesse ühinenult saavutada kohe otsustavat pööret majandustegevuses. Seda takistasid paljud majanduslikult põhjendamatud agraripoliitilised sammud. Alles kuuekümnendate aastate esimesel poolel taastub sõjaeelne teravilja saagikus ja loomade produktiivsus. Järgneval perioodil toimunud olulised struktuursed muutused põllumajanduses on ilmekalt näidanud sotsialistliku suurmajapidamise majanduslikku ja sotsiaalset potentsiaali. Eesti kodanliku rahvuse põhiline sotsiaalne kuju, raske mehhaniseerimata talutöö tegija on asendunud valdavalt mehhanismidel töötajaga, kelle tööviljakus on ligi 6 korda kõrgem kui 1939. a. Põllumajanduses on tänapäeval rakendatud alla 12 % vabariigi tööhõivatud elanikkonnast, nende tööviljakus on kõrgeim kogu riigis.

Vabariigi kiiretempoline industrialiseerimine nõukogude võimu aastail on olulisemaid sotsiaalstruktuuri mõjureid. Tööstuse arengu tulemusel toimus suurte inimirühmade territoriaalne ja sotsiaalne liikumine, linnade kasv ja rahvusliku koosseisu muutumine. Kuni seitsmekümnendate aastateni tugines sotsiaal-majanduslik areng valdavalt ekstensiivsetele allikatele, mistõttu leidsid aset olulised makrostruktuursed muutused.

Tööstuse arengu ja linnastumisega on seotud üks olulisi nihkeid eestlaste rahvuslikus arengus ja sotsiaalseis sidemeis, nimelt rahvuse etnilise avatuse kasv ja internatsionaalsete kontaktide tihenemine vabariigis elavate rahvusrühmadega.

Linnade kasvu kõrgeperiood oli 1945. - 1954. a. Sel-

lele perioodile langeb peaaegu pool kogu linnaelanike juurdekasvust (280 000-lt kuni 600 000-ni) /12/. Sõjajärgsel perioodil on eestlastest linlaste arv enam kui kahekordseks tõusnud, kuid linnade kasv on olnud kiirem, mistõttu eestlaste osa linnarahvastikus langeb. Eriti kiiresti kahaneb nende osakaal Narvas ja Kohtla-Järvel, vähem Tallinnas (1959. a. 60,2 %, 1970 55,7 % ja 1979. a. 51,6 %) (vt. tabel 2). Maa jääb ka 80. aastail valdavalt põhirahvuslikuks, eestlaste osatema rahvastikus oli 1959. a. 91 %, 1970. a. 88 % ja 1979. a. 87,5 %.

Linnarahvastiku kasvu sotsiaalseid allikaid jälgides on täheldatav, et väikelinnade kasvus oli 1970. aastail juhtival kohal maaelanikkond, suurlinnad kasvadis üha enam linnadevahelise migratsiooni ja eriti vabariikidevahelise elanikkonna liikumise tõttu /14/. Näiteks asus 1968. - 1969. a. Tallinna elama 18 580 inimest, neist ENSV-st 9688. Sealjuures tuli Tallinna endisi linlasi 62,9 %. Eestist Tallinna asunuist oli linlasi 53,7 % ja teistest vabariikidest tulnute seas 72,3 % /15/.

Kõigi Eesti NSV rahvusrühmade sotsiaalne struktuur on välja kujunenud sõltuvalt vabariigi kiirest ja mitmekülgsest tööstuslikust arengust. Juba 1960. aastate alguseks moodustasid töölised enam kui 55 % töötavast elanikkonnast, sealjuures üle 50 % eestlastest, üle 60 % ukrainlastest, ligi 70 % venelastest ja umbes neli viiendikku valgevenelastest ja teiste väiksemate rahvusrühmade liikmeid /16/. 1970. aastaks süvenesid vabariigi sotsiaalses struktuuris veelgi industriaalsest arengust tingitud nihked. Töölise osakaal tõusis 60,8 %-le, teenistujaid ja intelligentsi oli 30,2 ning kolhoosnikke 8,8 % tööhõivatud elanikkonnast /17/. Alates 1970. aastaist on makrostruktuursete rühmade osakaal stabiliseerunud, milline asjaolu kajastub ka eri rahvusrühmade sotsiaalses positsioonis. Tänapäeval eristab eestlasi teistest vabariigi rahvusrühmadest vaid kolhoosnike ja maatöölise rühmade olemasolu. Viimaste kvalifikatsioon on aga suhteliselt kõrge, mistõttu nimetatud erinevus ei tingi eestlaste sotsiaalse positsiooni ebavõrdsust teiste rahvusrühmadega.

ENSV elanikkonna etnilise struktuuri muutumine on peamiselt sõltunud tööstuse arengust, mistõttu kõige internatsionaalsema koosseisuga kõigist ühiskondlikest rühmadest on vabariigi tööliskond. Seoses üleliiduliselt spetsialiseeritud tööstusettevõtete ja organisatsioonide ekstensiivarengu jätkumisega ka 70. aastail ja vaba tööjõu ammendamisega vabariigis kasvab ka viimasel perioodil töölisklassi paljurahvuslikkus. Selle tulemusel on toimunud mõned nihked eesti rahvusest tööliskonna osakaalus ja majandusharulises paigutuses. Jätakuvalt on langenud põhirahvusest töölise osa tööstuses (61,6 % 1957. a., 47,8 % 1973. a.), ehituses (vastavalt 62,5 ja 49,2 %), raudteetrans-

Eesti NSV elanikkonna rahvuslik koosseis rahvaloenduste andmeil /13/

T a b e l 2

Rahvus	Inimeste arv			Muutumine 1959 - 1979		Linlaste osa (%)			Osa linnarah- vastikus (%)		
	1959	1970	1979	abs. (±)	suht. (%)	1959	1970	1979	1959	1970	1979
Eestlased	892 653	925 157	947 812	55 159	106,2	46,9	54,7	58,6	61,9	57,5	54,7
Venelased	240 227	334 620	408 778	168 551	170,2	86,5	89,3	90,6	30,8	33,9	36,4
Soomlased	16 699	18 537	17 753	1 054	106,3	51,4	59,8	64,3	1,3	1,3	1,1
Ukrainlased	15 769	28 086	36 044	20 275	228,5	86,9	87,5	88,0	2,0	2,8	3,1
Valgevene- lased	10 930	18 732	23 461	12 531	214,6	90,0	90,8	92,2	1,5	1,9	2,1
Juudid	5 436	5 288	4 966	-470	9,14	97,5	97,7	98,6	0,8		
Lätlased	2 888	3 286	3 963	1 075	137,2	72,9	77,3	75,0	0,3		
Poolakad	2 256	2 651	2 897	641	128,4	81,7	86,1	86,1	0,3		
Leedulased	1 616	2 356	2 379	763	147,2	77,4	81,6	82,7	0,2	2,6	2,6
Tatarlased	1 535	2 205	3 199	1 664	208,3	87,9	91,9	91,4	0,2		
Teisi rahvusi	6 782	15 161	13 524	6 742	199,4	81,6	69,8	78,0	1,7		
Kokku	1 196 791	1 356 079	1 464 476	267 685	122,4	56,4	65,0	70,0	100	100	100

pordis (65,1 ja 44,6 %) /18/ ja mitmes teises majandusharus. Nende muutuste mõju rahvuslikele sotsiaalsetele protsessidele vajab üksikasjalikku uurimist, kuid on ilmne, et nad avaldavad märgatavat mõju noore põlvkonna sotsialiseerumisele ja kutseorientatsioonile juba praegu.

Rahvuslike sidemete taasloomise ning rahvuskultuuri arendamise olulisemaid vahendeid on rahvuskeel. Rahva keeleline ühtsus on rahvuse kui etnilise kollektiivi püsimise ja järjepideva arengu lahutamatu komponent. Eestlaste kõrge kontsentratsioon oma rahvuslikul territooriumil on taganud nende keelelise ühtsuse püsimise ja keele ühiskondlike funktsioonide mitmekülgse arengu. (Vt. tabel 3).

Seoses migratsiooni kasvuga ja mõnede teiste sotsiaalsete tegurite toimel on Nõukogude Liidus viimase 20 aasta jooksul mõnevõrra kasvanud inimeste hulk, keda iseloomustab nn. rahvuslik kaksikteadvus. See on olukord, kus kaks peamist etnilist identiteeti kujundavat tegurit, emakeel ja rahvuslik eneseteadvus on erinevad. Nõukogude Liidus elavaist eestlastest on daalse rahvusteadvusega inimeste osa püsinud stabiilsena. 1959. a. oli keeleliselt assimileerunud 4,8, 1970. a. 4,5 ja 1979. a. 4,7 % eestlastest. Koduvabariigis elavate eestlaste rahvuskeelsus on samuti vähe muutunud ja seda võib lugeda praktiliselt kõigi eestlaste rahvusliku identiteedi peamiseks komponendiks. Samas aga on märgatav, et ka Eesti NSV-s on keeleliselt assimileerunud eestlaste osa kasvanud tunduvalt kiiremini kui rahvus tervikuna (1959. kuni 1979. a. vastavalt 60 ja 6,2 % võrra). Nähtavasti on neid muutusi mõjutanud kaks tegurit. Esiteks - juba eespool märgitud eestlaste suurenev territoriaalne konsolidatsioon, valdavalt venekeelses keskkonnas elanud eestlaste tagasipöördumine koduvabariiki. Ja teisalt - osa segarahvuslike abielude järglasi seisab kahe kultuuri ja kahe keele piiril, mille loomulikuks tulemuseks on etniline kaksikteadvus.

Need on loomuliku assimilatsiooni nähud, mis kaasnevad etnilise keskkonna muutustele ja rahvastevaheliste kontaktide kasvule ning ei mõjuta kuigi oluliselt rahvuse etnilisi piire. Eestlaste ja vabariigis elavate rahvusrühmade etnilise vastastoime tulemusel on osa mitte-eestlasi üle läinud eesti keelele ja peavad seda oma emakeeleks, s.t. on eestistumas. 1959. a. valdas Eesti NSV-s eesti keelt emakeelena 10 798 (36 %) mitte-eestlast. 1970. a. 12 565 (2,9 %) ning 1979. a. 15 609 (3,0 %) /20/. Seega oli Eestis eesti keelt emakeelena kasutavaid inimesi enam kui rahvuskeelseid eestlasi: 1959. a. 5,6, 1970. a. 5,5 ja 1979. a. 6 tuhande võrra.

Nõukogude rahvaste ühisriiklus, ühine majanduselu ja omavaheliste sidemete süvenemine kajastub kogu ühiskonna keele-elus. Vene keele kui rahvastevahelise suhtlemise keele osatähtsus kasvab nii jätkuva osalise keelealase assimilatsiooni kui vene keele valdajaskonna arvel.

Eestlaste rahvuskeelsus ja eesti keele valdajaskond Eesti NSV-s /19/

T a b e l 3

Eesti keele valdajad ENSV-s	1959		1970		1979		Muutumine 1959 - 1979	
	arv	%	arv	%	arv	%	abs.(±)	suht.(%)
Eestlased	892 653		925 157		947 812			
- rahvuskeelsed	886 677	99,3	918 121	99,2	938 245	99,0	51 573	105,8
- valdavad teise keelena			4 534	0,5	5 711	0,6	1 177	125,9*
Soomlased	16 699		18 537		17 753		1 054	106,3
- eesti keel emakeeleks	4 014	24,0	5 150	27,8	6 415	36,1	2 401	159,8
- valdavad teise keelena			5 949	32,1	5 723	32,2	-226	96,2*
Venelased	240 227		334 620		408 778		168 551	170,2
- eesti keel emakeeleks	5 011	2,1	5 029	1,5	6 385	1,6	1 374	127,4
- valdavad teise keelena			42 063	12,6	46 415	11,4	4 352	10,3*

T a b e l 3 (järg)

Eesti keele valdajad
ENSV-s

	1		2		3		4	
Muud rahvusrühmad	47 212		77 765		90 133		42 921	190,9
- eesti keel emakeeleks	1 773	3,7	2 386	3,1	2 259	2,5	486	127,4
- valdavad teise keelena			5 015	6,4	5 515	6,1	500	109,9*
Kokku:								
- eesti keel emakeeleks	897 475	75,0	930 686	68,6	953 304	65,1	55 829	106,2
- valdavad teise keelena			57 561	4,2	63 364	4,3	5 803	110,1*
- eesti keele valdajaid	897 475		988 247		1 016 668		28 428	108,0
- osa elanik- konnast		75,0**		72,8		69,4		

* muutumine 1970 - 1979. a.

** valdavad eesti keelt emakeelena

Nimetatud protsessid leiavad aset ka Eestis, kusjuures enamik mittevene ja mitte-eesti rahvastikust assimileerub keeleliselt venelastega. 1970. a. oli 39 % nende rühmade liikmeist üle läinud vene keelele, lisaks sellele valdas neist vene keelt vabalt teise keelena veel 46,7 %. 1979. a. olid need näitajad vastavalt 49,3 ja 38,5 %. Teisisõnu, ligi üheksa kümnendikku vabariigi väiksemate rahvusrühmade liikmeist on venekeelsed ja välja arvatud mõned erandid (soome rahvusrühm), integreeruvad nad ka kultuuriliselt venelastega. Rahvaloenduste andmeil valdas ENSV-s elavaist eestlastest vene keelt (emakeelena või teise keelena) 1970. a. 28,3 ja 1979. a. 24,1 %.

Kogu Nõukogude Liidus arenevas kakskeelsuses on arusaadavalt juhtival kohal vene keel kui kõigi rahvuste vahelise suhtlemise ühiskeel. Ja sedamööda, kuidas arenevad kogu ühiskonda hõlmavad sotsiaalsed ja kultuurialased sidemed, laieneb ka ühiskeele kasutamise ulatus ja tõuseb mittevene rahvuste vene keele oskus. Teisalt eksisteerivad aga ka mitmed lokaalsed kakskeelsuse variandid, sealhulgas niisugused, kus juhtiv seisund kuulub kohalikele rahvuskeeltele.

Eesti NSV paljurahvuslik elanikkond on intensiivselt kasvanud kogu nõukogude perioodil, kusjuures osa temast paigastub lühikeseks ajaks. Muurahvusliku elanikkonna keelekasutust mõjutab suuresti see, et valdav osa temast on koondunud linnadesse, kus on võimalik suhelda nii vene kui eesti keeles. 1970. a. valdas vabariigi kõigist elanikest vabalt vene keelt 50 % ja 72,8 % eesti keelt, 1979. a. vastavalt 49,8 % ja 69,4 %. Niisiis pole kahe viimase loenduse vahelisel perioodil vabariigi keelerühmad lähenenud teineteisele ning seetõttu on vaba kakskeelne suhtlemine vaid osaliselt võimalik. Suurem osa nii eestlasi kui venelasi suhtleb emakeeles.

T a b e l 4

Eesti ja vene keele valdajaid ENSV-s

Ek - 72,8 %	23 %	Vk - 50 %	1970. a. vabariigis tervikuna
Ek - 62 %	25,2 %	Vk - 63,2 %	linnades
Ek - 91,6 %	17 %	Vk - 25,4 %	maal
Ek - 69,4 %	19,2 %	Vk - 49,8 %	1979. a. vabariigis tervikuna

Eesti ja vene keele kasutamine ühiskondlikus suhtlemises sõltub mitmest tegurist, sealhulgas keelte valdamise tasemest, töökollektiivide rahvuslikust koosseisust ja ühe või teise eluvaldkonna integreerituse viisist üleliidulistesse protsessidesse. Praktilises suhtlemises ja keele kasutamises on empiiriliste uurimuste põhjal eristatavad viis varianti: ainult eesti-keelne suhtlemine, seejärel kakskeelne eesti-vene suhtlemine (eesti keele ülekaaluga), eesti ja vene keele võrdne kasutamine, kakskeelsus vene keele ülekaaluga ning ainult vene keele kasutamise piirkond. Kahe keele paralleelne kasutamine suhtlemises ja asjaajamises iseloomustab enamiku linnade keele-elu, vene keel on valdav raudteetranspordis, merelaevanduses, samuti mõnes tööstusharus ja linnaehituses. Peaaegu täielikult eesti-keelne suhtlemine iseloomustab küla, enamikku väike- ja keskmisi linnu; eestikeelsena arenevad rahvuskultuur ja haridus.

Eesti keele ühiskondlike funktsioonide areng seonduv suure osas kirjaliku informatsiooni loomise ja talitamisega raamatute, ajakirjade ja ajalehtede vahendusel. Raamatukirjastustegevust nõukogude võimu aastail Eestis iseloomustavad andmed tabelis 5.

Toodud andmed näitavad, et nõukogude võimu esimesel perioodil toimunud vaimse kultuuri ja kogu ideoloogilise elu sotsialistlik ümberkorraldamine tugines valdavalt vene kultuurialasele informatsioonile. Eesti keelde vahendatuna aitas ta integreerida rahvuse vaimset arengut üldnõukogulikesse protsessidesse. Teiselt poolt oli sellel informatsioonil täita oluline roll eesti rahvusvaheliste kultuurisidemete ümberkorraldamisel, kuna kodanlikul perioodil olid nad ühekülgsest orienteeritud kapitalistlikele lääneriikidele. 1950. aastate keskelt alates on raamatutoodangus järjekindlalt kasvanud originaalloomingu osakaal, kuigi tema osa raamatute kogutiraažis näitas 1976. - 1985. a. langustendentsi.

Seoses vabariigi elanikkonna rahvusliku koosseisu muutustega ja vene keelt kõnelevate inimeste osa kasvuga antakse ENSV-s üha enam välja ka venekeelset kirjandust. Osa temast (teatmekirjandus, ühiskondlik-poliitilised väljaanded, eesti ilukirjanduse tõlked vene keelde) peavad silmas eelkõige kohaliku venekeelse elanikkonna vajadusi, soodustavad tema integratsiooni Eesti kultuurikeskkonda. Teine osa, kõigepealt teaduskirjandus lülitub otse üleliidulisse teadusinformatsiooni fondi, on sageli kirjutatud vene keeles.

Rahvusvaheliste sidemete avardumist arvestades antakse ulatuslikult välja Eestit, tema ajalugu, loodust, inimesi ja kultuuri tutvustavaid raamatuid võõrkeeltes. Kokku on ENSV-s võõrkeeltes trükitud 3781 raamatut ja brošüüri, neist enim inglise, saksa ja prantsuse keeles.

Rahvuskeele olulisemaid kultuurifunktsioone realiseerub ilukirjandusliku loomingu kaudu. Kunstilises

T a b e l 5

Raamatute ja brošüüride kirjastamine ENSV-s 1945.-1985. a. /21/

Väljaanded	1945 - 1955	1956 - 1965	1966 - 1975	1976 - 1985	1945 - 1985 kokku
1	2	3	4	5	6
EESTIKEELSESED					
Kokku raamatuid	8387	11 535	14 331	13 675	47 928
- tiraaž (milj.)	53,1	69,8	103,4	128,9	355,2
Algupärandeid					
- kokku raamatuid	3858	7 499	10 661	10 678	32 696
- tiraaž	22,9	32,8	63,6	64,2	183,5
- osa eestik. raamatute arvust/tiraažist (%)	46/43	65/46,9	74,4/61,2	78,1/49,8	68,2/51,7
TOLKED					
- kokku raamatuid	4529	4 036	3 670	2 997	15 232
Vene keelest					
- osa tõlkeist (%)	94,1	79,2	76,5	71,2	81,4
Teistest NSVL keeltest					
- osa tõlkeist (%)	2,3	3,6	4,5	8,2	4,3
Võõrkeeltest					
- osa tõlkeist (%)	3,6	17,2	19,0	20,6	14,3

T a b e l 5 (järg)

1	2	3	4	5	6
VENEKEELSESED					
Kokku raamatuid	1311	2935	4490	5043	13 779
- tõlkeid eesti keelest	1238		1332	783	3 353
- osa (%)	29,2		29,7	15,5	24,3

* lisatud 1945. - 1965. a. avaldatud 41 mitmest keelest tõlgitud kogumikku

loomingu integreerub keelealane uuslooming traditsioonilise sõnavaraga, tema kaudu läheb üldkeelde suur osa lokaalsetest rahvakeele elementidest. Kirjanduse professionaalse taseme ja kunstimeisterlikkuse tõustes muutub keel nüansirikkamaks, täpsemaks ja paindlikumaks. Keelekultuuri üldist taset aitab tõsta ilukirjanduse levik ja selle kõrge prestiiž üldises kultuuritarbimises. (Vt. tabel 6)

Niisiis on kogu nõukogude perioodi jooksul eesti-keelne ilukirjandus esindanud rahvuskultuuris oma rahvusliku loomingu kõrval ulatuslikult vene klassikat ja nüüdiskirjandust, Nõukogude Liidu mittevene rahvaste loomingu ning väliskirjandust. Eesti keeles on kättesaadavad nii Nõukogude Liidu rahvaste kui maailmakirjanduse tippteosed, mis nagu kõik kultuurikontaktid, on avardanud rahvuskultuuri piire, internatsionaliseerinud seda. Aktiivset tõlketegevust ja paljude rahvaste kirjanduse eestindamist võib täie õigusega lugeda rahvuskeele arengu oluliseks väliseks impulsiks, mis ei jätta mõjutamata rahvuslikke keeleprotsesse. Nõukogude ajal on eesti keelde tõlgitud ilukirjandust 94 keelest, neist 47 Nõukogude Liidu rahvaste ja 47 võõrkeelest. Üha vähem tehakse kaudtõlkeid teiste keelte vahendusel. Praeguseks on ilukirjandust eestindatud otse 54 keelest, neist 19 Nõukogude Liidu rahvaste ja 35 võõrkeelest.

Teaduse ja tehnika arenguga kaasneb kogu maailma ulatuses intensiivne rahvusvaheline kultuuriintegratsioon. Suurem osa uudest teaduse ja tehnika informatsioonist talletub rahvusvahelistesse teaduskeeltesse, Nõukogude Liidus vene keelde. Selle uudse kultuuri-situatsiooni mõju rahvuskeelte funktsioonidele teaduse valdkonnas on mitmesugune. Ühelt poolt eristuvad nn. rahvusteadused (filoloogia, ajalugu jms.), mis arenevad rahvuskeelseina, teisalt nn. internatsionaalsed teadused (valdavalt täppis-, tehnika-, loodusteadused jms.), mida publitseeritakse vene või võõrkeeltes ja mis ei kinnistu otseselt rahvuskeelsesse kultuurikihiti. Selles üldtendentsis on aga ka erandeid, mis sõltuvad rahvuskeelte funktsionaalsest arengutasemest ja üldisest kultuuritraditsioonist ning haritlaskonna hoiakutest.

Eesti keele funktsioonid teaduskeelena on mitmekülgset ja intensiivselt arenenud koos teadustöö komplitseeritumaks muutumisega. Enamikul teaduse ja tehnika aladel on tehtud ulatuslikku tööd eestikeelse terminoloogia loomiseks. Kuni 1970. aastateni täienes eestikeelne teadus- ja tehnikaalane oskussõnavara tõlgete kaudu vene keelest. Hiljem on üha enam tuginetud mitmekeelsele alginformatsioonile ning kasutatud eestikeelsete vastete loomiseks hulgaliselt uustuletisi. Nii on 1976. - 1985. a. ilmunud oskussõnastikes seletatud, töödeldud ja eri tasemel normeeritud vähemalt 130 - 135 000 märksõna teaduse, tehnika ja tootmise erinevatelt aladelt. Tähelepanndav on sealjuures see, et mida uuemate teaduse valdkondadega on tegemist, seda viljakam on originaalne uuslooming /23/.

Ilukirjanduse väljaandmine 1945. - 1985. a. /22/

T a b e l 6

	1945 - 1955	1956 - 1956	1966 - 1975	1976 - 1985	Kokku
	1	2	3	4	5
Raamatute arv	1352	1754	1897	2587	7590
- tiraaž (milj.)	14,9	30,2	48,7	59,0	152,8
Eesti kirjandus					
- raamatute arv	543	665	908	1360	3476
- tiraaž	5,9	10,6	23,3	38,5	78,3
cesti keeles					
- raamatute arv	460	605	796	1036	2897
- tiraaž (milj.)	4,3	9,8	20,0	26,4	60,5
- osa (%) eestikeelsetest raamatutest	38,6	37,0	45,6	48,1	43,1
- tsitrukke	243	423	631	923	2220
- nõukogude-eelse perioodi kirjandus	164	122	108	166	560
Vene kirjandus					
- raamatute arv	567	423	298	495	1783
- tiraaž (milj.)	8,1	6,6	7,2	15,7	37,6
cesti keeles					
- raamatute arv	513	387	266	384	1550
- tiraaž (milj.)	5,2	6,3	6,3	10,2	98,0
- osa eestikeelsetest raamatutest (%)	43,1	23,7	15,2	23,0	23,1

T a b e l 6 (järg)

	1	2	3	4	5
Tciste NSVL rahvaste kirjandus					
- raamatute arv	89	119	160	236	604
- tiraaž (milj.)	0,9	1,7	3,5	6,1	12,2
- osa (%) eestikeelsetest raamatutest	8,2	7,3	9,2	5,9	9,0
Väliskirjandus					
- raamatute arv	129	522	524	496	1671
- tiraaž (milj.)	1,4	11,2	14,5	16,3	43,4
- osa (%) eestikeelsetest raamatutest	10,1	32,0	30,0	23,0	24,8

Eesti keele oskussõnastikud humanitaar-, loodus- ja täppisteadustes, tehnika ja tootmise paljudes valdkondades on hoidnud ka teaduse uusimad alad rahvuskeelse kultuuri orbiidis. Võib-olla on eesti kultuuri sel-lealast kogemust põhjust hinnata kui mitte unikaalseks, siis vähemalt väga märkimisväärses tänapäeva kultuuri üldpildis. See kogemus näitab, et teaduse ja tehnika areng ning vaimse kultuuri üha süvenev internatsiona-liseerumine ei pruugi eirata kultuuri eksisteerimise rahvuslikke vorme.

Rahvuskeele arengu ressursid peituvad eelkõige rahva ühiskondlikus elus, tema materiaalse ja vaimse kultuuri kasvu võimalustes. Nagu eespool näidatud, eten-davad rahvuskeele arengus suurt osa internatsionaalsed keelekontaktid. Peale selle tugineb tänapäeva eesti kirjakeel jätkuvalt tema enese etnilistele allikatele. Nõukogude võimu aastail on jätkunud ja laienenud mur-dematerjalide kogumine, süstematiseerimine ja töötle-mine. 1980. aastate alguseks on ENSV TA murdesektoris talletatud ja töödeldud üle 2,3 miljoni sõnasedeli, alustatud on murdesõnastike kirjastamist /24/.

Nõukogude võimu aastail on jätkunud eesti kirja-keele areng, rikastunud tema sõnavara, avardunud ühis-kondlikud funktsioonid. Kirjakeele roll rahvuskultuu-ris ja etnilises konsolidatsioonis on suurenenud rahva haridustaseme tõusu, massiliselt tirazeeritava kirja-liku informatsiooni, raadio ja telelevi ning elanik-konna suurenenud territoriaalse liikuvuse tõttu. Jää-des peamiselt eestlaste rahvuskeeleks, täidab eesti keel piiratud ulatuses ka regionaalse rahvastevahelise suht-lemiskeele ülesandeid.

Eesti sotsialistliku rahvuse arengut on praktili-selt kõigil elualadel mõjutanud internatsionaalsed si-demed. Mitmekülgsed koostöösuhted teiste Nõukogude Liidu rahvastega arenevad nii institutsionaalsel kui va-hetul ühiskondlikul ja isiksuslikul tasemel.

Vabariigi majandus kujutab tänaseks orgaanilist osa üleliidulisest majanduskompleksist, osa selle ha-rusid on orienteeritud valdavalt regiooni või ülelii-duliste vajaduste rahuldamisele, üha täiustub tootmis-alane kooperatsioon teiste majanduspiirkondadega. Kom-munistliku partei rahvuspoliitika oluliseks ülesandeks nii minevikus kui tänapäeval on ühiskonna üldiste, ma-jandusharude ja lokaalsete, sealhulgas ka rahvuslike majandushuvide ühitamine. Huvide ühitamise konkreetne majanduslik mehhanism ja seda tagav juhtimissüsteem on teisenenud sõltuvalt tootmise arengutasemest ja majan-duslikust potentsiaalist. NLKP XXVII kongressi program-iliste ülesannete kohaselt ettevalmistatav uus majan-dusmehhanism peab muutunud majanduslikus situatsioonis tagama majanduspiirkondade, sealhulgas ka vabariikide kompleksse ja harmoonilise sotsiaal-majandusliku arengu. Kõikide majandusharude eelseisev üleviimine inten-siivarengule ühtlustab nende töösituatsiooni ja sotsi-aalse arengu tingimusi. Kuivõrd, nagu eespool osutatud,

rahvusrühmad on mõnevõrra erinevalt jaotunud majandusharuti, mõjutavad majandusmehhanismi muutused ka vabariigi rahvussuhteid, suurendavad eri rahvustest töötajate sotsiaalset homogeensust.

Eesti sotsialistliku rahvuskultuuri integratsioon nõukogude ühiskultuuri arenguprotsessidesse on tuginev kahe suhtele impulssidele, esiteks sotsialistlikule kultuurile omaste tüpoloogiliste joonte kujunemisele, ning teiseks kultuurisidemetele Nõukogude Liidu ja sotsialismimaade rahvastega ning kodanlike maade demokraatliku kultuuriga.

Sotsialistliku rahvuskultuuri olemuslikud kvalitatiivsed jooned väljenduvad kultuuriloomingu ideelises ja esteetilisest kontseptsioonis, selle demokraatlikus suundumuses ja rahvalikus alges. Nendele põhimõtetele tuginev tänapäeva ja rahvusliku ajaloo kunstiline tunnetamine on oluliselt muutnud rahvusteadvuse sisu ja rahvusesiseseid vaimseid sidemeid.

Sotsialistliku rahvuskultuuri olulise osa moodustab demokraatlik kultuuripärand, nii professionaalne kui rahvakultuur. Kultuuripärandi aktualiseerimise ulatus ja viis sõltub otseselt sotsialistliku kultuuri küpsusest. Sel perioodil, kui uued ideelise-esteetilisest põhimõtte alates kinnistusid rahvuskultuuris, oli ka suhtumises kultuuripärandisse määrav valdavalt ideoloogiline lähenemine. Peamiselt sellisena võib iseloomustada kultuurikontseptsiooni esimesel sõjajärgsel aastakümnel. Mõnede pahempoolitsevat laadi hälvete põhjused kultuuripärandi hindamises sel perioodil tulenesid aga ühiskonna üldisest ideoloogilisest situatsioonist, sealhulgas ka kultuuri ja kunsti ühekülgsest sotsiologiseerivast tõlgendusest. Sotsialismi kinnistumisele nii loomingu kui kultuuri tarbimises on järjekindlalt avardunud kultuuripärandi aktualiseerimise võimalused, enam tähelepanu pälvidad selle humanistlikud, ajaloolised või esteetiliselt väärtused.

Eesti professionaalne kunst ja kirjandus on noor. Seetõttu pole praktiliselt kunagi katkenud tema side rahvakultuuriga. Sotsialismi ajal peetakse rahvakultuuri vaimse elu demokraatlikkuse oluliseks teguriks. Viimaseil aastakümnel toimunud sotsiaalsed muutused külas ning kultuurilevi uued vormid ahendavad paratamatult rahvakultuuri osakaalu aktuaalses kultuurifondis. Teisalt aga hakkab rahvakultuur etendama senisest olulisemat rolli rahvuskultuuri sümbolina. Sellest annab tunnistust laulu- ja tantsupidude traditsiooni jätkuv areng, rahvalike ansambelite tegevuse elustamine ning rahvamuusika ja teiste rahvakultuuri elementide sagedane ülekandumine professionaalsesse kunstiloomingusse. Eesti rahvuskultuuri etnilise järjepidevuse arenguks on ka tulevikus avarad võimalused. Tänapäevaks on talutatud ulatuslik rahvakultuuri varamu, mis on kättesaadav uurijaile ja kultuuriloojaile.

Eesti internatsionaalsetes kultuurisidemetes nõukogude ajal on eristatavad kaks perioodi. Esimene lan-

geb sõjajärgsele 10 - 13 aastale, mil oli ülekaalus vene kultuuriinformatsiooni lülitamine vabariigi kultuuriellu. Vene kirjanduse ja kunsti temaatiline suunitlus ja uute ühiskondlike protsesside kunstiküps kajastus langesid ühte kujuneva eesti sotsialistliku kultuuri sotsiaalsete funktsioonidega, mistõttu see laenukultuur etendas olulist osa kogu vaimse kultuuri sotsialistlikus ümberkujundamises. Alates 50. aastate teisest poolest muutusid kultuurisuhted üha enam kahepoolseks, järk-järgult suurenes eesti kirjanduse, teatri-, muusika ja kujutava kunsti saavutuste üleliiduline levik. Ometi on kultuurisuhete kogumahus nõukogude perioodil olnud valdavad venesuunalised kontaktid. Nende kaudu on eesti rahvuskultuuri väärtused enamikul juhtudel integreerunud nõukogude rahva ühiskultuuri. Viie-kümnendate aastate teisest poolest arenevad viljakalt eesti kultuurikontaktid teiste balti rahvastega. Sealjuures on kultuurialane vahetus Leeduga sündinud alles nõukogude perioodil.

Kultuurikontaktide mõju eesti rahvuskultuuri arengule on mitmekülgne. Oluline on sealjuures see, et üha enam kirjandusteoseid, interpretatsioonikunst ja teised kultuurisaavutused levivad üle rahvuslike piiride. Näiteks on sõjajärgseil aastail eri raamatutena 21 Nõukogude Liidu rahva keeles ilmunud üle 1300 eesti kirjjaniku teose, neist ligi 900 vene keeles. Eesti kirjanduse näiteid on 32 võõrkeeles, neist enim saksa, soome, inglise, tšehhi, slovaki ja ungari keeles.

Eesti rahvuse sotsiaalne ja vaimne progress sotsialismi ajal on tuginenud omarahvuslikele ja internatsionaalsetele allikatele. Rahvusliku elusotsialistlik ümberkorraldamine avas tee progressiivsete ja demokraatlike rahvuslike traditsioonide arenguks. Koostöö teiste sotsialistlike rahvastega kujundab rahvusteadvuse ja kultuuri internatsionalistlikke jooni, sotsiaal-poliitilist ja vaimset ühtsust nõukogude vennasrahvastega.

Kasutatud allikad ja kirjandus

1. Lühiülevaade Eestimaa Kommunistliku Partei ajaloost. - Tln., 1983. - Lk. 125.
2. История рабочего класса Советской Эстонии. - Таллин, 1985. - С. 160.
3. Eesti NSV rahvamajandus 1980. a. - Tln., 1981. - Lk. 15; Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 г. - М., 1973. - Т. IV. - С. 317; Итоги Всесоюзной переписи населения СССР 1959 г. Эстонская ССР. - М., 1962. - С. 94.
4. Eesti NSV ajalugu. - Tln., 1971. - III köide. - Lk. 601.
5. Nõukogude Eesti: Entsüklopeediline teatmeteos. - Tln., 1978. - Lk. 41.
6. Итоги Всесоюзной переписи населения СССР 1959 г., Эстонская ССР. - М., 1962. - С. 96; Итоги Всесоюзной переписи населения СССР 1970 г. - Т. IV. - С. 319; Nõukogude Eesti: Entsüklopeediline teatmeteos. - Lk. 41.
7. Nõukogude Eesti: Entsüklopeediline teatmeteos. - Lk. 40, 45.
8. Eesti NSV rahvamajandus 1980. a. - Lk. 10.
9. Samas.
10. Volkov L. Eestimaa asustus. - Tln., 1980. - Lk. 87-91.
11. Eesti NSV ajalugu. - III köide. - Lk. 583.
12. Марксоо А., Тонсивер Х. Урбанизация и миграция в Эстонской ССР // Урбанизация, рабочий класс, интеллигенция. - Таллин, 1979. - С. 83.
13. Итоги Всесоюзной переписи населения СССР 1959 г. Эстонская ССР. - С. 94; Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года. - Т. IV. - С. 317, 318; Вестник статистики. - 1980. - № 11. - С. 64.
14. Марксоо А., Тонсивер Х. Урбанизация и миграция в Эстонской ССР. - С. 95.
15. Итоги Всесоюзной переписи населения СССР 1970 г. - М., 1973. - Т. VII. - С. 157.
16. Итоги Всесоюзной переписи населения СССР 1959 г. - М., 1961. - Т. V. - С. 99.
17. Итоги Всесоюзной переписи населения СССР 1970 г. - М., 1973. - Т. V. - С. 33.
18. История рабочего класса Советской Эстонии. - С. 327.
19. Итоги Всесоюзной переписи населения СССР 1959 г. - Эстонская ССР. - М., 1962. - С. 94; Mereste U. Muutusi eesti keele valdajaskonnas 1970 - 1979 // Keel ja Kirjandus. - 1981. - Nr. 11. - Lk. 662, 664, 666.
20. Итоги Всесоюзной переписи населения СССР 1959 г. Эстонская ССР. - С. 94; Mereste U. Muutusi eesti keele valdajaskonnas. - Lk. 662.
21. 25 aastat Nõukogude Eesti trükisõna. - Tln., 1971. - Lk. 22, 27, 32 - 36; Nõukogude Eesti trükisõna

- 1966 - 1975. - Tln., 1978. - Lk. 17, 20, 21 - 29;
 Eesti NSV trükiteodangu statistika. ENSV Riikliku
 Raamatupalati väljaanne. 1976, 1977, 1978, 1979,
 1980, 1981, 1982, 1983, 1984 ja 1985. a. kohta.
22. 25 aastat Nõukogude Eesti trükisõna.-Lk. 69 - 72,
 74 - 76, 82 - 83, 127, 137, 143. Nõukogude Eesti
 trükisõna 1966 - 1975.-Lk. 58 - 62, 67, 69 - 70.
 ENSV Riikliku Raamatupalati aastakokkuvõtted ja
 aruanded 1976 - 1985. a. kohta.
23. Erelt T. Eesti oskussõnastikud 1976 - 1980 // Keel
 ja Kirjandus. - 1981. - Nr. 10. - Lk. 584 - 585;
 Nr. 11. - Lk. 658; Eesti oskussõnastikud 1981 -
 1985, 1985.- Lk.37. (Käsikiri autori valduses.)
24. Väike murdesõnastik / Toim. V. Pall. - Tln., 1982.
 - I. - Lk. 5.

Резюме

Сборник "От этнической общности к социалистической нации" посвящен анализу различных аспектов этнической истории эстонского народа и национального вопроса.

В статье В. Труммал "Образование этнических общностей на территории Эстонии" подытоживаются более существенные этапы формирования прибалтийско-финских племён на территории современной Эстонии. Аргументируется их образование еще с первой половины III тыс. до н.э. (т.н. нарвская керамика), в особенности со второй половины III тыс. до н.э. (типичная гребенчатая керамика). Впоследствии произошло перемещение последних с пришельцами-протобалтскими племенами (культура боевых топоров), начиная с конца III тыс. до н.э. На базе обоих названных племён образовались в середине I тыс. до н.э. прародители эстонских, а также финских и ливских племён с характерными для них археологическими и антропологическими признаками. В первой половине I тыс. н.э. у них происходило разложение родового строя. В связи с развитием производственных отношений, а также тесными культурными и этническими контактами с соседними племенами создаются предпосылки для формирования эстонского народа с общей территорией, - начиная со второй половины и конца I тыс. н.э. и продолжаясь до первых веков II тысячелетия.

С. Вахтре освещает проблему "О демографическом развитии и духовном облике эстонского народа в период феодализма".

Начиная с XIII и до середины XIX века эстонцы оставались в основном крестьянским сословием. На развитие эстонского народа отрицательно влияло чужеземное господство над ними. Тем не менее эстонцы составляли преобладающую часть населения, на их труде базировалось все народное хозяйство. Динамика численности и естественное движение населения принципиально не отличались от тех же процессов в других странах феодальной Европы, переживая как подъемы, так и резкие спады. Еще в начале XVIII в., вследствие Северной войны и чумы, количество населения упало ниже уровня начала XIII в. (ок. 150 тыс. чел.). В конце же рассматриваемого периода в Эстонии числилось 750 тыс. чел., из них ок. 90 % эстонцев. В духовном мире еще веками после насильственной христианизации преобладали языческие верования. От элитарной культуры эстонцы были в основном отеснены, однако отдельные из них добились выдающихся успехов. Они упорно сохраняли свой язык и развивали народное творчество, в конце XVII в. значительная часть их была уже грамотной. К середине XIX в. имелись все предпосылки для возникновения эстонской буржуазной нации. Несмотря на все трудности, феодализм наследовал будущей формации физически жизнеспособный и духовно развитый народ.

Статья Э. Янсен озаглавлена "Образование эстонской буржуазной нации".

В конце XVIII и в XIX веке в условиях развития капитализма в Европе вместо прежних этнических общностей происходило формирование буржуазных наций. У эстонцев признаки национального сознания стали проявляться с 20-х годов XIX столетия. В 1860-х годах началось национальное движение, что свидетельствовало о рождении буржуазной нации. Факторами, воздействовавшими на возникновение нового человеческого сообщества, были численный рост населения, изменения в его национальной структуре, капиталистическая индустриализация и процесс урбанизации, развитие мелкотоварного сельского хозяйства, расширение торговли и транспорта, развитие внутреннего рынка. В результате названных процессов сложилась новая профессиональная и социальная структура эстонского народа, а также так наз. горизонтальная структура. Формирование нации отражалось и утверждалось в свою очередь и в культурном переломе, выразившемся в рождении эстонской национальной культуры. Преобразование общества задерживалось, однако, множеством остатков крепостничества. Вследствие экономических, политических и культурных привилегий прибалтийско-немецкого дворянства процесс формирования эстонской буржуазной нации был медленным и противоречивым, что нашло свое отражение в буржуазном национальном движении.

Проблемы национальной политики в период империализма рассматривает Т. Карьяярм в статье "О национальной политике господствующих верхов в Эстонии в период буржуазно-демократических революций".

Национальная политика царизма в Прибалтике была проникнута открыто великодержавным шовинизмом. Царизм препятствовал национальной консолидации эстонцев, беспощадно подавлял национально-освободительное движение. Его целью являлась денационализация эстонцев путем насильственной русификации, языковой ассимиляции и ликвидации национальной культуры. Шовинистическая кампания вокруг прибалтийского вопроса приобрела особо крупные масштабы после поражения первой русской революции. Национальная политика прибалтийско-немецких верхов была сориентирована на сохранение узкосословных феодальных привилегий (т.н. остзейский особый порядок). В противовес революционному движению и русификаторскому курсу правительства в среде прибалтийского дворянства усилились сепаратистские и пангерманистские настроения, которые находили поддержку в империалистических кругах кайзеровской Германии. Национальная политика господствующих верхов в Эстонии, как по всей стране, потерпела поражение. Её осуществлению помешало противодействие революционных сил.

Тема исследования К. Сийливаска "Национальный вопрос в период Великой Октябрьской социалистической революции и гражданской войны в Эстонии (1917 - 1920 гг.)

В период Октябрьской революции эстонские большевики в национальном вопросе исходили из программных документов

РСДРП(б). Конкретная программа по национальному вопросу в Эстонии была выработана Эстонской организацией РСДРП(б) осенью 1917 г. в ходе избирательной кампании во Всероссийское учредительное собрание. В государственном масштабе для Эстонии они добивались широкой территориальной автономии в составе Российской империи. Выдвигалось требование ликвидации для национальностей всех ограничений, ведение делопроизводства в местных учреждениях на эстонском языке, преподавания в школах на родном языке. Эти принципы были осуществлены в ходе социалистического строительства после победы Октября.

Эстонская буржуазия в конце 1917 г. выдвинула лозунг самостоятельности с целью изоляции Эстонии от революционной России. Провозглашенную 24 февраля 1918 г. Эстонскую буржуазную республику германские оккупационные власти не признали, приступив к созданию монархического Прибалтийского герцогства.

После германской оккупации в ходе гражданской войны в ноябре 1918 г. в Эстонии возникли два национальных государства: самостоятельная социалистическая республика - Эстляндская трудовая коммуна и Эстонская буржуазная республика. В результате иностранной военной интервенции Эстляндская трудовая коммуна была ликвидирована. В течение двух десятилетий существовала в Эстонии буржуазная республика, которую Советская Россия признала по Тартускому мирному договору 2 февраля 1920 г.

Вопросы национальной политики в буржуазной Эстонии анализирует Ю. Ант в статье "О национальной политике в буржуазной Эстонии (1920 - 1940 гг.)."

Возникновение буржуазного национального государства в Эстонии восстановило в известной степени веру народа как в свои силы, так и в будущее. После войн и революций возникла возможность для устройства внутренней жизни, развития дружественных и мирных отношений с соседями, развития национальной культуры и т. наз. национальных отраслей науки, создания национальной системы управления и просвещения. Это оказывало влияние на общественное сознание, обостряло чувство национального самосознания, патриотизма. Используя эти моменты, буржуазия, исходя из своих политических и идеологических классовых интересов, стала разжигать национализм, превратив его в один из ведущих доктрин жизни всего общества. Эскаляция национализма обострила проблемы национальных меньшинств, национальный состав и общественный вес которых были далеко не равнозначными. Опираясь на закон о культурной автономии, эстонская буржуазия пыталась подавить политические устремления национальных меньшинств и классовую борьбу в стране. Во второй половине 1930-х годов началось активное наступление на права национальных меньшинств. Революционное рабочее движение противопоставило буржуазной национальной политике пропаганду принципов пролетарского интернационализма и объединение трудя-

ихся разных национальностей для борьбы за социализм.

Национального вопроса в социалистической революции касается О. Куули в статье "Революция и народ в 1940 году".

К 1940 году эстонский народ размежевался на два основных лагеря. С одной стороны, буржуазия во главе со стоявшей у власти кликой Пятса-Лайдонера, стремившейся любой ценой (вплоть до готовности продать свою родину гитлеровской Германии) сохранить и упрочить капиталистический строй, вуалируя это фразами о защите интересов отечества. С другой стороны, пролетариат, руководимый Коммунистической партией Эстонии (КПЭ), был готов к решающей борьбе за социализм, будучи убежденным, что сохранение и дальнейшее развитие эстонского народа возможно лишь в тесном сотрудничестве с Советским Союзом. Среди мелкобуржуазных слоев города и деревни нарастало недовольство профашистской внутренней и внешней политикой пятсовской клики. Хотя мелкая буржуазия и сохраняла еще некоторые иллюзии о возможности преодоления имевшихся трудностей в условиях буржуазной Эстонии.

В ходе социалистической революции 1940 г. буржуазия пыталась националистической пропагандой помешать восстановлению Советской власти в Эстонии. КПЭ противопоставила этой идеологической атаке широкое разъяснение национальной политики пролетарской власти. Это ослабило влияние националистических устремлений буржуазии на народные массы.

Свергнутая эстонская буржуазия стала ожидать нападения фашистской Германии на Советский Союз и готовилась с помощью гитлеровцев к расправе над трудящимся активом.

К. Халлик в статье "Аспекты развития эстонской социалистической нации" исследует влияние социалистических преобразований и интернационалистских связей в годы Советской власти на отдельные моменты социального и этнического развития эстонской нации. Более глубокому анализу подвергнуты роль территории как фактора национальной консолидации, роль национального языка в формировании социалистической нации и роль интернационалистских связей как характерного признака социалистической нации. Анализ позволяет заключить, что социальный и духовный прогресс эстонской нации при социализме опирался на внутринациональные и интернационалистские источники. Социалистическое преобразование национальной жизни открыло возможности для развития прогрессивных и демократических национальных традиций. Содружество с другими социалистическими нациями формирует интернационалистские черты национального сознания и культуры, социально-политическое и духовное единство с братскими советскими народами.

Summary

The collection of articles "From Ethnic Groups to Socialist Nation" discusses several aspects of the ethnic history and national questions of the Estonian nation.

The article "On the Development of Ethnic Groups on the Territory of Estonia" written by V. Trummal is a summary of more essential stages of the formation of Balto-Finnic tribes on the territory of Estonia. The article gives us reasons for the appearance of those tribes in the first half of the 3rd millennium BC (so-called pottery of Narva) and especially in the middle of the 3rd millennium (typical comb pottery). Later, after the Balto-Finnic tribes joined the so-called Proto-Baltic tribes (the culture of war axes) the ancestors of the Estonian (also Livonian, and Finnish) tribes came into being leaving some characteristic archeological memorials and anthropological features. During the first half of the 1st millennium their tribal system disintegrated and in the second half and at the end of the 1st millennium due to the development of productive forces, cultural and ethnic contacts with the neighbouring tribes new basis for the development of the Estonian nation with a common territory was created. The appearance of the latter was more clearly seen in the first centuries of the 2nd millennium.

The development of the Estonians during the feudal period is discussed in S. Vahtre's article "On Some Features of the Demographic Development of the Estonians and their Spiritual Life in the Feudal Period."

The Estonians remained mainly peasants from the 13th century to the middle of the 19th century. The development of the nation took place under the restraining conditions of foreign powers. The Estonians formed the majority of the population, their work was the basis of the whole economy. The dynamics of the population and its natural movement principally resembled that of other European feudal systems, characterised by sudden rises and falls. At the beginning of the 18th century due to the North War and the plague the population decreased and became smaller than it was at the beginning of the 13th century (ca 150 000). By the end of the feudal period the population of Estonia was 750 000, 90 per cent of it being Estonians. The ancient faith was domineering in the spiritual world of Estonians for centuries after the violent Christianization.

As a rule the Estonians were deprived of elitist culture. Only single people reached outstanding results in this field. The language and folklore were carried forward, by the end of the 17th century the reading ability was largely obtained, by the middle of the 19th century all

preconditions for the development of a bourgeois nation were created. Despite all hardships the feudal period formed a future nation physically vigorous and mentally capable of development.

The article "On the Formation of the Estonian Bourgeois Nation" is written by E. Jansen.

The development of capitalism at the end of the 18th century and during the 19th century brought about the formation of bourgeois nations from ethnic groups. The appearance of national consciousness among the Estonians was noticed in the 20s of the 19th century. In 1860s the national movement began, which proclaimed the birth of the nation. The factors, under the influence of which a new unitedness, solidarity were formed are as follows: the growth of the population and some changes in the national structure of the population, capitalist industrialization and urbanization process, trading agriculture, first of all the development of small farming among the Estonians, the expansion of trading and transport and the development of the home market.

As the result of the above mentioned processes the professional and social structure of the Estonian population changed. And together with that the 'horisontal structure' of the society changed, too. The formation of the nation was also expressed and strengthened by the cultural break - transition of the Estonians to literacy, the birth of the Estonian national culture. Transformation of the community was strongly restrained by the preservation of many feudal survivals. Due to the cultural, political and economic supremacy of the Baltic-German aristocracy the process of the formation of the Estonian bourgeois nation was slow and contradictory. The stages of its development and needs were expressed by the national movement directed against the power of aristocracy.

The problems of national policy during imperialism are discussed in T. Karjahärm's article "On the National Policy of the Upper Classes in Estonia during the Period of Bourgeois-Democratic Revolutions".

The tsarist national policy in the Baltics was characterised by the great-power chauvinistic spirit. Tsarism restrained the consolidation process of the Estonians, suppressed mercilessly the national liberation movement. Its aim was to denationalize the Estonians by forcible Russification, linguistic assimilation and extinction of national culture. The chauvinistic campaign concerning the Baltic problem was intensified during the reactionary years after the failure of the First Russian Revolution.

The national policy of Balto-German upper classes was to preserve the narrow feudal class privileges.

To counterbalance the revolutionary movement and the Russification course of the government the separatist

and Pan-Germanistic spirit deepened among the Baltic aristocracy, which found support by the imperialistic circles of the Imperial Germany. The national policy of the Estonian upper classes like in the whole country came to a dead end due to the counteraction of revolutionary forces.

K. Siilivask writes about "The National Question in Estonia during the October Socialist Revolution and the Civil War (1917 - 1920)".

During the period of the October Revolution the Estonian Bolsheviks proceeded from the programme documents of the Russian Socialist Democratic Workers (Bolshevik) Party. A concrete programme of national question for Estonia was worked out by the Estonian organization of the RSDW(B)P in the autumn of 1917. On the governmental level the Bolsheviks strived for a wide territorial autonomy for Estonia in the incorporation of the Russian state. There were the following demands: to abolish all national limitations, to use the national language at local institutions and to give education in one's mother tongue. These principles were carried out after the victory of the October Revolution during the revolutionary transformation period.

At the end of 1917 the Estonian bourgeoisie raised the slogan of independence, the aim of which was to isolate Estonia from the revolutionary Russia. The German occupational regime did not recognize the Bourgeois Estonian Republic proclaimed on Feb. 2, 1918. They began to establish a monarchic Baltic dukedom.

After the downfall of the German occupation, in the course of the Civil War in 1918 there appeared two national states in Estonia: an independent socialist republic - the Estonian Workers Commune and the Bourgeois Estonian Republic. As a result of foreign military intervention the Estonian Workers Commune was abolished. The Bourgeois Estonian Republic existed for two decades. It was recognized by Soviet Russia according to the Tartu treaty on Feb. 2, 1920.

J. Ant's article is about "The National Policy of Bourgeois Estonia in 1920 - 1940."

The appearance of the bourgeois national state in Estonia to a certain extent restored the people's faith in their own strength and future. After the wars and revolutions there appeared a chance to arrange the nation's own life, to develop friendly and peaceful relations with neighbours, to develop national culture and so-called national branches of science, to create national systems of administration and education. This all influenced national consciousness, developed the feeling of national self-consciousness and patriotism. Making use of those factors the bourgeoisie proceeding from its political and ideological class interests began to encourage nationalism changing it eventually into a ruling doctrine of social life. The escalation

of nationalism aggravated the problems of ethnic minorities, the social structure and social role of whom were very different. With an act of cultural autonomy The Estonian bourgeoisie tried to suppress the political aspirations and class struggle of ethnic minorities. In the second half of the 30s a sharp attack was begun against the rights of ethnic minorities. Revolutionary labour movement with the Communist Party at the head confronted the national policy of the bourgeoisie with the propaganda of proletarian internationalism and the attempt to join workers of different nationalities into a common fight for socialism.

The national question in the socialist revolution of 1940 is discussed in O. Kuuli's article "Revolution an Nation in 1940."

By 1940 the Estonian nation had split into two main groups. On one side the bourgeoisie with the clique of Pääs and Laidoner in power who at any cost (including trading off their own country to the Hitlerite Germany) tried to maintain and secure the capitalist regime shielding it with phrases about the interests of their native land. On the other side there was the proletariat who under the leadership of the Estonian Communist Party was ready to fight for socialism and was convinced that the Estonian nation can exist and develop only in cooperation with the Soviet Union. Among the urban and rural petty bourgeoisie there was some dissatisfaction with the pro-fascist home and foreign policy of the Pääs clique. And yet there were some illusions preserved among the petty bourgeoisie that Bourgeois Estonia was capable of overcoming the existing difficulties.

In the course of the revolution of 1940 the bourgeoisie tried to prevent the re-establishment of the Soviet power in Estonia by nationalistic propaganda. In response to this ideological assault the Estonian Communist Party explained widely the national policy of the proletarian power. This reduced the influence of the bourgeois nationalistic plot on the masses of the people.

The Estonian Bourgeoisie deprived of state power was waiting for the attack of the Fascist Germany on the Soviet Union and prepared with the help of the Fascists to settle the accounts with the leading membership of the working people.

K. Hallik discusses the development of the nation in the course of building up socialism in his article "On the Features of the Development of the Estonian Socialist Nation."

The attention is focussed on the influence of social reorganization and international relations on certain points of social and ethnic development of the Estonian nation during the years of Soviet power.

The role of territory as a factor of national consolidation, the influence of the changes of social

structure on the development of the nation, the role of the national language in the formation of the socialist nation and international relations as an important characteristic feature of the socialist nation are discussed in greater detail.

The analysis enables us to conclude that the intellectual and social progress during socialism has been based on the national and international sources.

The socialist reorganization of national life opened a new vista for the development of progressive and democratic national traditions. Cooperation with other socialist nations builds up international features of national consciousness and culture, socio-political and spiritual unity with the peoples of other sister republics.

Sisukord

Saateks.....	3
V. Trummal. Etniliste ühenduste kujunemisest Eesti territooriumil.....	4
S. Vahtre. Jooni eesti rahva demograafilisest arengust ja vaimsest palgest feodaal- ajal.....	25
E. Jansen. Eesti kodanliku rahvuse kujunemi- sest.....	48
T. Karjahärm. Ülemkihtide rahvuspoliitikast Eestis kodanlik-demokraatlike revolutsi- oonide ajajärgul.....	64
K. Siilivask. Rahvusküsimus Eestis Oktoobri- revolutsiooni ja kodusõja perioodil (1917 - 1920).....	81
J. Ant. Rahvuspoliitikast kodanlikus Eestis 1920 - 1940.....	98
O. Kuuli. Revolutsioon ja rahvas 1940. aastal.....	116
K. Hallik. Eesti sotsialistliku rahvuse arengu- juooni.....	131
Резюме.....	154
Summary.....	158

Ученые записки Тартуского государственного университета.
Выпуск 789.
ОТ ЭТНИЧЕСКОЙ ОБЩНОСТИ К СОЦИАЛИСТИЧЕСКОЙ НАЦИИ.
Вопросы истории Эстонской ССР.
На эстонском языке.
Резюме на русском и английском языках.
Тартуский государственный университет.
ЭССР, 202400, г. Тарту, ул. Ёликооли, 18.
Vastutav toimetaja J. Ant.
Korrektorid A. Seppet, I. Pauska, N. Toots.
Paljundamisele antud 29.09.1987.
MB 08916.
Formaat 60x90/16.
Kirjutuspaber.
Masinakiri. Rotaprint.
Arvestuspoognaid 11,88.
Trükipoognaid 10,25.
Trükiarv 350.
Tell. nr. 764.
Hind 2.40 rubl.
TRU trükihoda, ENSV, 202400 Tartu, Tiigi t. 78.